

ИСТОРИЈА

год. LIV, бр. 2

Здружение на историчарите на Република Македонија

JOURNAL OF HISTORY

Year LIV, № 2

Association of the Historians of the Republic of Macedonia

ЗИРМ
2019

РЕДАКЦИЈА

Драгица ПОПОВСКА (Македонија, главен и одговорен уредник)

Маја Ангеловска-Панова (Македонија)	Вера Гошева (Македонија)
Невен Радически (Македонија)	Никола Минов (Македонија)
Клер. К. Тејлор (Велика Британија)	Ендрју П. Роач (Велика Британија)
Јури Стојанов (Велика Британија)	Денис Озден (Турција)
Лила Мороз-Гжелак (Полска)	Марио Катиќ (Хрватска)
Марина Михаиловна Фролова (Русија)	Стефан Рохдевалд (Германија)
Марјан Иваноски (Македонија, секретар)	

EDITORIAL BOARD

Dragica POPOVSKA (Macedonia, Editor in Chief)

Maja Angelovska-Panova (Macedonia)	Vera Goseva (Macedonia)
Neven Radicheski (Macedonia)	Nikola Minov (Macedonia)
Claire K. Taylor (United Kingdom)	Andrew P. Roach (United Kingdom)
Yuri Stoyanov (United Kingdom)	Denis Özden (Turkey)
Lila Moroz-Grzelak (Poland)	Mario Katic (Croatia)
Marina Mihailovna Frolova (Russia)	Stefan Rohdewald (Germany)
Marjan Ivanoski (Macedonia, Secretary)	

Лектор:
Нада Алексоска

Proof Reader:
Nada Aleksoska

Печатница:
Дизајн и принт солушн студио
„Мавроски“

Printing:
Design&Print Solution Studio
“Mavroski”

Тираж: 100 примероци

Печатењето на овој број е овозможено од Сашко Манолев и
„Електро ЛАБ“ д.о.о. Скопје.

СОДРЖИНА / CONTENTS

НАУЧНИ ТРУДОВИ / SCIENTIFIC PAPERS

Марјан ЈОВАНОВ

Технолошки постапки при обработката на бронзата во антиката 7

Marjan JOVANOVIĆ

Technological procedures for bronze processing in the Antique

Драган ЃАЛЕВСКИ

Империскиот престиж како средство во византиската
дипломатија на Балканот (середина на IX и почеток на XI век) 19

Dragan GJALEVSKI

Imperial prestige as a means used by the Byzantine diplomacy
in the Balkans (Middle of XI beginning of XI century)

Маја АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА

Богомилството во опусот на Димитар Ангелов: марксистичката
верзија наспроти пост-комунистичката аксиологија 33

Maia ANGELOVSKA-PANOVA

The Bogomilism in the opus of Dimitar Angelov: marxist version
vs. post-communist axiology

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА

Аспекти од развојот на поштенско-телеграфската служба
во османлиска Македонија 47

Silvana SIDOROVSKA-CHUPOVSKA

Aspects of the development of the postal service
in Ottoman Macedonia

Никола МИНОВ

Убиството на Гоце Делчев во странскиот печат
од мај-јуни 1903 г. 53

Nikola MINOV

The murder of Gotse Delchev in the foreign press
from May-June 1903

Ивана ХАЏИЕВСКА

Малцинствата во Кралство Југославија како работна сила:
факторизација на етничкото потекло, од земјоделските
периферии кон индустриските центри (примери, 1920-1930) 95

Ivana HADZIEVSKA

Minorities in the Kingdom of Yugoslavia as workforce: ethnic
origin as agent, from agricultural peripheries towards industrial
centers (examples, 1920-1930)

Соња НИКОЛОВА

Британските и американските погледи на општествено-политичките и економските односи во федерална Македонија (јули 1944-јануари 1945)

115

Sonja NIKOLOVA

British and American views of socio-political and economic relations in Federal Macedonia (July 1944-January 1945)

Тодор ЧЕПРЕГАНОВ

Економската состојба во Македонија според британската дипломатска кореспонденција и извештаите на воените мисии (јануари 1945-август 1945)

135

Todor CHEREGANOV

Economic situation in Macedonia under British diplomatic correspondence and military mission reports (January 1945-August 1945)

Драгица ПОПОВСКА

Историјата, сликите на историјата и историчарите: современи предизвици и перспективи

153

Dragica POPOVSKA

History, images of history, and historians: modern challenges and perspectives

**АНАЛИЗИ, КРИТИКИ, МИСЛЕЊА /
ANALYSIS, CRITICS, OPINIONS**

Игор ЈУРУКОВ

Анализа на наставните програми по историја во основното образование од 2004 година и на наставните програми во гимназиското образование од 2005 година

163

Igor JURUKOV

Analysis of historical curriculums in primary education from 2004 and curriculums in gymnasium from 2005

Игор ЈАНЕВ, Борче МИЛОШЕСКИ

Тест по историја на матура или тест на матура за во историјата? (критики на матурските тестови по историја)

177

Igor JANEV, Borche MILOSHESKI

A high school finals history exam or a high school final exam that will go down in history? (a critique of the high school final history exam)

МАТЕРИЈАЛИ / MATERIALS

Александар ТРАЈАНОВСКИ

Две грамоти од охридските архиепископи Јоасаф и Нектариј
до рускиот цар Михаил Теодорович од 1628 и 1629 година 193

Aleksandar TRAJANOVSKI

Two charters of archbishops of Ohrid Joasaaf and Nektarij to
Russian tsar Mihail Teodorovich from 1628 and 1629

Билјана РИСТОВСКА-ЈОСИФОВСКА

Необјавени документи за населувањето на Македонци во
областа Тузлук во Бугарија во 1885 година 205

Biļjana RISTOVSKA-JOSIFOVSKA

Unpublished documents on the settlement of Macedonians in the
Tuzluk region in Bulgaria in 1885

Марјан ИВАНОВСКИ

Еден документ за нарушување на договорот за мир меѓу ФНР
Југославија и НР Бугарија од страна на владата на НР Бугарија
од 1953 година 219

Marjan IVANOSKI

One document about the peace treaty violation between FPR
Yugoslavia and PR Bulgaria by the government of PR Bulgaria
from 1953

Александар СИМОНОВСКИ

Проглас на Националниот комитет на Јужна Србија во 1944
година 223

Aleksandar SIMONOVSKI

Declaration of the National Committee of South Serbia in 1944

ПРИКАЗИ/BOOK REVIEWS

Нецад МЕХМЕДОВИЌ

Марија Михајлова-Мравкарова, *Вовед во османска сфрагистика*
(Софија: Авангард Прима, 2016), 192. 231

Марија Михайлова-Мрџварова, *Увод в османската сфрагистика*
(Софија: Авангард Прима, 2016), 192.

Марјан ЈОВАНОВ

Филозофски факултет – Скопје

Институт за историја на уметноста и археологија

ТЕХНОЛОШКИ ПОСТАПКИ ПРИ ОБРАБОТКАТА НА БРОНЗАТА ВО АНТИКАТА

Abstract: *The discovery of bronze is one of the major milestones in human development and a great benefit for our civilization. In ancient times bronze, which is in fact an alloy of about 90% copper and 10% tin, was considered a noble metal, valued right behind gold and silver. Bronze was used for making various tools and weapons, but it was most extensively used in the production of jewelry, luxury pots and works of art. After the emergence of the monetary economy, it was used for coin production. People were constantly refining the technological procedures for bronze processing – starting from simple forging, all the way to the complicated molding processes. In this paper we describe the technological procedures for bronze processing in Ancient times, which were developed during many millennia of working and experimenting with raw metal.*

Key words: *Bronze, Antique, Processing, Technological Procedures*

Обработката на металите е една од големите револуции на човековиот развој. Затоа прашањето за начинот на производство и техниките на обработка на разните видови метал се извонредно важни и незаобиколни во која било студија која се занимава со проблеми на било кој начин поврзани со обработката на металот во изминатите епохи.

Историјата ни покажува дека преминот од една епоха во друга во човековиот развој секогаш е поврзан со големи историски настани или технолошки откритија. Едно такво револуционерно откритие е и бронзата, легура добиена со мешање на бакар и калај, а со примеси и од други елементи, како олово, жива, железо, арсен, а во микро траги и злато и сребро. До откритието на оваа легура веројатно е дојдено случајно, кон крајот на четвртиот милениум п.н.е. при обработката на

мекиот бакар. Низ неколку милениумско собирање на знаења и искуство, древните металурзи дошле до сознание дека најквалитетна е бронзата која во себе содржи 90 % бакар и 10% калај.

Во начинот на обработка на бронзата и производството на различни видови предмети од неа се издвојуваат две основни методи: а) Топла обработка, односно лиење на металот,¹ и б) Студена обработка, т.е. ковање на веќе излиените инготи.²

а) Лиење

Лиењето во основа е процес при кој саканиот предмет се добива со излевање на растопениот метал во претходно приготвен калап, а во кој е изведена формата на предметот во негатив. Калапот може да биде изработен од различен материјал: камен, метал или глина. Голем проблем во процесот на лиење е изработката на самиот калап и вадењето на излиениот предмет од него. Како резултат на овие проблеми во процесот на лиење на бронзата се развиле две различни методи: 1. Лиење во калап составен од еден или повеќе делови и 2. Методот на изгубен восочен модел (најчесто во литературата се користи францускиот термин *cire perdue*).³

1. Во сложениот процес на лиење на бронза наједноставно е лиењето во отворени калапи. Овие отворени калапи биле користени при производство на предмети со едноставна форма, чија една површина е секогаш рамна (на пр. ножеви или едноставни орудија). Со спојување на два вакви еднакви калапи се добива дводелен калап кој се користи за лиење на предмети составени од две симетрични половини (на пр. копја, секири, мечеви). Бидејќи најчесто се работи за предмети кои бараат дополнително вметнување на дршка (обично од дрво или коска), шуплината која е неопходна за таа намена се добивала со едноставно вметнување на дршката од саканиот предмет во сеуште топлиот, нес-

¹ H.B. Walters, *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman and Etruscan, in the department of Greek and Roman antiquities* (London: British Museum, 1899), 29; G. Zimmer, *Griechische Bronzegusswerkstätten* (Mainz am Rhein: Verlag Phillip von Zabern in Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990), 143-152; Jean Charbonneaux, *Les bronzes grecs* (Paris: Presses Universitaires de France, 1958), 8-17.

² D.G. Mitten, S.F. Doeringer, *Master Bronzes from the Classical World* (Mainz on Rhine: Fogg Art Museum, 1968), 9; Zimmer, *Griechische Bronzegusswerkstätten*, 146; Charbonneaux, *Les bronzes grecs*, 7-8.

³ Walters, *Catalogue of the Bronzes*, 31; Stanley Casson, *The technique of early Greek sculpture* (Oxford: Clarendon Press, 1933), 154 и passim; William J. Young, "Authentication of Works of Arts", *Art and technology, Symposium on Classical bronzes*, ed. S.F. Doeringer et al (Massachusetts: M.I.T. Press, 1970), 87.

тврдат метал. Ваквите отворени или затворени дводелни калапи се покажале доста практични, затоа што можеле да бидат употребени повеќе пати.

Процесот на лиење во калап составен од повеќе делови е значително посложен и барал поголемо техничко умеење. Најсложен дел од овој процес била изработката на самиот калап. Прво, неопходно било да се изработи модел на предметот кој треба да се излие во бронза. Овој модел најчесто се изработувал од глина (поретко било користено и дрво). Врз готовиот модел потоа се нанесувала глина, прво најфина и сосема ретка, за да ги исполни убаво сите детали, а потоа се нанесувале подебели пластови глина, како би се добил калап кој ќе биде отпорен на високата температура на растопената бронза. Оваа глина нанесена врз моделот внимателно се исекувала на повеќе парчиња и се отстранувала од моделот. Со соединувањето на парчињата глина со кој бил покриен моделот се добивал калап во која се содржела формата на саканиот предмет во негатив. Во вака изработениот калап се налевала растопена бронза и се добивал посакуваниот предмет во бронза, но полно лиен.

Бидејќи при полното лиење непотребно се троши голема количина на, во античко време скапоцениот материјал, овој метод се применувал само при изработка на предмети со мали димензии. За да се заштеди на материјал и да се добие шупливо лиен предмет, биле неопходни неколку дополнителни зафати. Прво, сидовите на калапот се покривале со восок. Восокот, исечен на парчиња, со притискање со прсти добро се налепувал на сидовите од калапот, како би навлегол и во најмалите празнини. Дебелината на восочниот слој зависи во голема мера од димензиите на предметот, но вообичаено се движи помеѓу 1 и 3 мм. Потоа, внатрешноста на калапот се исполнувала со глина.

Особено внимание мајсторот ливец морал, пред да премине кон самиот чин на лиење, да посвети на неколку моменти:

а) Деловите од кој е составен калапот да бидат меѓу себе споени извонредно цврсто;

б) Да се остават на повеќе места мали каналчиња низ кои ќе се истиснува растопениот восок и воздухот и

в) Глиненото јадро да целиот тек на лиењето да остане статично, што се постигнувало со неговото поврзување со самиот калап со помош на метални прачки.

Дури по извршувањето на сите овие технички подготовки се пристапувало кон налевање на растопената бронза во калапот низ

еден, или доколку се работело за посложен предмет, низ повеќе отвори. По ладењето на металот калапот се отворал, се отстранувало глиненото јадро од внатрешноста на предметот, а потоа следел процесот на финална обработка на излиениот бронзен предмет во кој спаѓало отстранувањето на сите неправилности од површината на предметот, неговото полирање, како и изведбата на различни детали за кои често пати погрешно се смета дека се изведени со самото лиење.⁴

Добра страна на ваквиот начин на лиење со повеќеделен калап е што еден калап можел да биде користен повеќе пати, односно можел да се користи за сериско производство на бронзени предмети.

2. Методот на изгубена восочна форма (*cire perdue*) е најчесто користениот метод кога се работело за изработка на покомплицирани и предмети со поголеми димензии. За таа цел најпрво се оформувало јадро, обично од глина, кое само приближно ја имало формата на замислениот модел. Потоа преку него се нанесувал восок во кој всушност се изработувал модел на предметот кој уметникот сакал да го излие во бронза. Восокот е мек, многу едноставен за обработка, сите грешки лесно можат да бидат коригирани, а уште можат со извонредна прецизност да се изработуваат и најфините детали. Преку готовиот восочен модел потоа се нанесувала глина, прво сосема ретка и со најголема чистота која треба да ги исполни сите детали на восочниот модел, а потоа биле нанесувани слоеви на се погуста глина. Потребно било да се направи доволно дебела глинена обвивка околу восочниот модел, за да не дојде до пукање на калапот во текот на лиењето, а како резултат на високата температура која при тоа ја трпи.

Во целиот процес од извонредна важност било да се остават каналчиња од површината на восочниот модел до површината на глинената обвивка. Низ нив треба да биде истиснат растопениот восок и воз-

⁴ Овие процеси подетално се обработени кај: Walters, *Catalogue of the Bronzes*, 17-44; Casson, *The technique of early Greek sculpture*, 148-166; Zimmer, *Griechische Bronzegusswerkstätten*, 127-155; Mitten, Doeringer, *Master Bronzes*, 9-15; Winifred Lamb, *Greek and Roman Bronzes* (New York: Dial, 1929) passim; Herbert Mayron, "Metal Working in the Ancient World", *American Journal of Archaeology*, vol. 53/2 (1949), 93-125; Donald Strong, David Brown, *Roman Crafts* (New York: New York University Press, 1976), 25-40; P.C. Bol, *Antike Bronzetechnik* (München: Beck, 1985), passim; Claude Rolley, *Die Griechischen Bronzen* (München: Hirmer, 1984), 14-19; Kurt Gschwantler, Alfred Bernhard-Walcher, *Guss+Form: Bronzen aus der Antikensammlung* (Wien: Kunsthistorisches Museum, 1986), passim; В.П. Василев, *Бронзови съдове от некропола при Требенице: изследвания върху античното металообработване* (София: БАН, 1988), 18-27; Carol C. Mattusch, *Greek Bronze Statuary: From the Beginnings Through the Fifth Century B.C.* (Ithaca: Cornell University Press, 1992), 11-33.

духот. Исто така од голема важност било цврстото меѓусебно поврзување на глиненото јадро на моделот со надворешната обвивка за да не дојде до поместување на јадрото што би резултирало со лошо излиен објект.

На вака приготвениот калап се оставале неколку отвори за налевање на бронза кои обично се наоѓаат на деловите од предметот кои се најскриени од очите на набљудувачите, односно на долната страна од објектот. Бронзата растопена на температура од околу 1200 степени се налевала низ овие отвори, таа го топела и истиснувала восокот и го завземала неговото место. По ладењето на металот глинената обвивка се кршела и се пристапувало кон финалната, студена обработка на предметот (полирање, цизелирање, врежување, инкрустација и т.н.).

Негативна страна на овој метод е што е практично неупотреблив за сериско производство, односно секој бронзен објект изработен со овој метод бил уникатен, затоа што восочниот модел во текот на лиењето се уништува (оттаму и името изгубен восочен модел).

Сеедно на кој начин се вршело лиењето, грешките биле неминовност и многу честа појава во металопреработувањето. Доколку грешките биле од помала природа, тие биле коригирани и тоа е јасно видливо кај речиси сите бронзени предмети, но доколку се случела поголема грешка (како резултат на пукање на калапот на пр.) бронзата повторно се претопувала и целиот процес се повторувал.⁵

Во случаите кога бронзениот предмет бил изработен од повеќе делови, неопходно било тие меѓу себе да се поврзат. Поврзувањето можело да се изведе на механички, или пак на металуршки начин,⁶ но понекогаш е извонредно тешко да се одгонетне кој од двата методи бил користен, особено без да се направи темелно испитување на бронзениот предмет. Понекогаш е неопходна дури и хемиска анализа на деловите каде спојувањето е извршено, за да се утврди кој од двата методи бил користен.

Механичкото поврзување на деловите подразбира нивно поврзување со помош на нитни, или пак со вметнување на клип од едното парче, во отвор со нешто помал дијаметар на другото парче бронза, што се вршело со точно одмерен механички притисок.

Металуршкото поврзување, односно лемење, се изведува со употреба на растопена бронза или друг метал, кој има пониска точка

⁵ Mitten, Doeringer, *Master Bronzes*, 11; Denys Haynes, *The Technique of Greek Bronze Statuary* (Mayens: Ph von Zabern, 1992), 98-99.

⁶ Haynes, *The Technique of Greek Bronze Statuary*, 92-98.

на топење од бронзата. Поврзувањето со употреба на растопен метал е многу потешко за изведба, поради тенденцијата на топлата бронза брзо да оксидира на површината, што спречувало другите метали да се залепат за бронзата.

Постојат два начини на металуршко поврзување: меко и тврдо лемење. Во мекото лемење или т.н. оловно поврзување, биле користени различни метали со пониска точка на топење од таа на бронзата, како што е на пр. оловото. (Овој метод често бил користен кога со ваков метал можела да се исполни некоја шуплина во која влегувал дел од бронзениот предмет.)

Во тврдото лемење пак, се користел метал кој има точка на топење блиска до онаа на самата бронза. Всушност при ваквото лемење се растопувале и површината на бронзениот објект и металот кој се користи за лемење. На тој начин, по ладењето, деловите од бронзениот предмет останувале сврзани меѓу себе.

По вадењето на одливот од калапот и завршувањето на сите операции на поврзување на деловите, целиот предмет бил чистен и полиран на повеќе разновидни начини. За таа цел биле користени турпии, стругачи и чекани за отстранување на големите недостатоци. Потоа различните степени на абразија на површина на бронзата се анулирале со полирање со песок со различна гранулација, се додека не се добие екстремно фино исполирана површина, која е карактеристична за голем број антички бронзи.⁷

Како завршен дел во сложениот процес на изработка на едно бронзено дело доаѓа површинската декорација. Таа е често погрешно нарекувана *chasing*, што одговара повеќе на завршната работа на површината на кованата бронза. Главни методи за изведување на линеарна декорација на површината на изливените бронзи се: исцртување (со поврзани точки) и гравирање. Овие методи се користат и во декорацијата на кованите предмети.

Исцртувањето се врши со помош на алатка налик на длето со лесно затапен врв, која остава линеарен отпечаток кога се исчукува површината на металот. Цртежот се гради со последователно преклопување на ударите. При оваа операција металот се деформира, односно на задната страна се јавуваат испакнувања.

Гравирањето се изведувало со помош на алатка со цврст и остар врв (вообичаено врвот е засечен во вид на буквата V) со која од површината на бронзениот предмет можела да се извлече долга, тенка

⁷ Mitten, Doeringer, *Master Bronzes*, 12; Lamb, *Greek and Roman Bronzes*, 5-6.

нишка од металот. За гравирање потребно е врвот на алатката да биде поцврст од металот кој се гравира (на пр. за гравирање на бронза која содржи 20% калај се користела алатка од бронза која содржела околу 10% калај, а за таа цел биле користени и камени алатки, се до откривањето на челикот). Практично е невозможно со голо око, или пак на основ на фотографија, да се препознае дали се работи за исцртување или гравирање. Потребно е испитување под микроскоп за со сигурност да се одреди кој од овие два методи бил користен. Овде би додал дека еден современ интердисциплинарен пристап во анализата на металните (во конкретниот случај бронзени) предмети подразбира користење на разни физичко-хемиски методи, како што е снимање со X-зраци, набљудување и анализирање на структурата на металот под микроскоп, вршење на хемиски анализи за прецизно одредување на составот на бронзата како легура, и уште многу други методи. За жал, најголем број опсервации во оваа студија во најголема мера се направени само врз основа на фотографии, кои за жал, не секогаш се со висок квалитет. Само во неколку поединечни случаи употребени се податоци од темелни, компаративни истражувања, дополнети со резултати од хемиските анализи на бронзените предмети.⁸

Тесно поврзано со исцртувањето е декорирањето на бронзите со пункцирање. За овој вид декорција се користела алатка со остар врв, со која, со помош на чекан, се избиваат мали парченца метал од површината на предметот, со што биле формирани ситни точки.⁹

Друг вид на декорација која се изведувала на површината на бронзените предмети е со нанесување на обоени материјали.

Вметнувањето како метод бара исекување на жлебови во металот, кои потоа биле исполнувани со друг метал, како злато, сребро или бакар.¹⁰

Ниело (соединение на сулфур, сребро и бакар, со релативно ниска точка на топење) било вметнувано во шуплини и загревано до негово растопување и залепување за бронзата.

Обоено стакло и стаклена паста исто така биле вметнувани во бронзата, особено кај скулптурите, пред се за нагласување на очите.¹¹

⁸ Вера Битракова Грозданова, *Религија и уметност во Антиката во Македонија* (Скопје: Филозофски факултет, 1999), 272, ф. 33.

⁹ Young, "Authentication of Works of Arts", 88 fig.7.

¹⁰ Haynes, *The Technique of Greek Bronze Statuary*, 106-112.

¹¹ Mitten, Doeringer, *Master Bronzes*, 13; Zimmer, *Griechische Bronzegusswerkstätten*, 143-152.

Понекогаш површината на бронзените предмети била декорирана со позлатување, а поретко се користело посребрување. Тоа се вршело на повеќе начини: златни, или поретко сребрени ливчиња, биле аплицирани со притисок или лепење на претходно подготвената површина на бронзениот предмет. При тоа се покажало дека златото подобро се залепува за бронзата од среброт. Златни ливчиња биле залепувани на уште еден начин: со силно притискање на рапавата бронзена површина.

Уште поефектно било позлатувањето со живин амалгам: смеса од жива и злато била, во вид на паста, нанесувана на површината одредена за позлатување, а потоа била загревана. Живата, која има многу ниска точка на вриење, веднаш испарувала, а на површината на бронзениот објект останувало само златото.¹²

б) Ковање

Студената обработка на бронзата, односно ковањето, е вториот метод во обработката на бронзата. Бронзата е погоден материјал за ковање, но ако тоа се врши на правилен начин. Античките мајстори секако брзо научиле дека бронзата премногу се стврднува и пука, ако премногу се кова. Оваа тенденција уште повеќе доаѓала до израз колку што бил процентот на калај повисок. Зголемување на тврдоста и кртоста античките ковачи го надминуваа со загревање на бронзата до вцрвување, при што се менува кристалната структура на металот, тој омекнува и можел одново да се кова. Според тоа, почнувајќи од изливената ингота, бронзата била обликувана во разновидни вази, оружје, орудија и сл. со наизменично повторување на ковањето и загревањето, што доведувало до значително подобрување на силата и еластичноста на металот.

Ковањето на инготата и нејзиното претворање во бронзен лим од кој може да се изработи една ваза на пр. било секако долгораен и макотрпен процес кој се изведувал на разни начини. Ковањето можело да се врши на рамна наковална при што со чеканот секогаш се удираше по надворешната страна на предметот. Така постепено се истегнувала бронзата и се добивал лим со посакуваната дебелина.

Друг начин е ковањето со „потопување“ (sinking). Бронзата се ковала надолу во длабнатини изведени во цврст камен или метал, а со чеканот се удираше по внатрешната страна на посакуваниот предмет.¹³

¹² Haynes, *The Technique of Greek Bronze Statuary*, 112-113.

¹³ Ibid, 13.

Шипки или слични објекти можело да бидат произведувани со вешто ковање на бронзата врз наковалната, а понекогаш биле финално доработувани со ковање во калап. Овие калапи со всечени шаблони во нив, можеле да се користат и за изработка на рабовите на кои често декоративниот мотив се повторува.

Жиците биле изработувани со сечење на тенки ленти од бронзе-ниот лим, а потоа биле заоблувани со стругање или ковање.

Спојувањето на деловите кај бронзените предмети изработени со ковање во голема мера се вршело како и кај лиените, само што механичкото поврзување овде е многу позастапено од металуршкото. Најзастапен метод било нитнувањето, а се користеле дводелни нитни за спојување на големи предмети, или пак бронзени листови или плочки се употребувале за целосно спојување на рабовите на вазите. Вакви плочки исто така биле користени и за спојување на прекршувањата на аглите, така што биле ставани преку нив и директно извиткувани со чекан.

Шарките биле произведувани со извиткување на бронзени плочки преку аголот во форма на цевка или јазол во кој се пикала шипка со одговарачка дебелина.¹⁴

Методите на декорирање на кованата бронза, како и кај другите метали, се многу слични со оние кои се користат за декорирање на лиените предмети. Сепак, како и кај поврзувањето, постои една специјализирана техника која ја бара природата на самиот материјал. Тоа е изведбата на цртеж со исчукување на задната страна на материјалот, позната како *peroussé*.¹⁵ Оваа техника се изведува со тап алат, а исчукувањето се вршело на површината на бронзената плоча која лежела на смола или некој друг мек материјал.

Исчукувањето на металот надолу од површината за да се предизвика испакнат релјеф (се исчукува со чеканот надолу околу релјефниот простор) се вика *chasing*.

Површината на релјефот можела многу да се зголеми со потцртување (*tracing*) или со гравирање. И двата начини се користеле за појачување на надворешните линии. Потцртувањето и гравирањето се користеле и независно од *peroussé* техниката, но и во комбинација со неа.

Освен овие често биле користени и пункцирањето (погоре опишано) и печатењето (отиснување преку матрица или шаблон од задната страна на металната површина).

¹⁴ Zimmer, *Griechische Bronzegusswerkstätten*, 143-152; Mitten, Doeringer, *Master Bronzes*, 14.

¹⁵ Walters, *Catalogue of the Bronzes*, 36-37; Haynes, *The Technique of Greek Bronze Statuary*, 14.

в) Пати́на

Една од изразитите карактеристики на бронзата (особено кога се работи за парчиња од различно временско и просторно потекло) е големата разновидност на бои кои можат да се јават на нејзината површина.

Мазната зелено-сина или црна површина на бронзите се нарекува патина. Таа се јавува како резултат на дејството на корозијата на површината на бронзата. Патината зависи од составот на металот и средината во која тој се наоѓал. Бидејќи условите во земјата во која лежел бронзениот предмет можат да бидат многу разновидни, степенот на корозија и соединенијата што ќе се формираат на површината на бронзениот предмет се различни, што резултира со различна боја на патината.

Инаку по прашањето за вештачкото патинирање на бронзените предмети во античко време се произнеле повеќе еминентни проучувачи на оваа проблематика,¹⁶ но најновите сознанија сепак одат во прилог на тезата дека патината на античките бронзи се јавува исклучиво како резултат на времето, а вкусот на античките народи повеќе бил наклонет кон бронзите со блескава, добро исполирана површина.¹⁷ Според тоа патината денес ни претставува и одличен сведок за староста и оригиналноста на едно бронзено дело.¹⁸

Литература:

Битракова Грозданова Вера, *Религија и уметност во Антиката во Македонија* (Скопје: Филозофски факултет, 1999).

Bol C.P., *Antike Bronzetechnik* (München: Beck, 1985).

Casson Stanley, *The technique of early Greek sculpture* (Oxford: Clarendon Press, 1933).

Charbonneau Jean, *Les bronzes grecs* (Paris: Presses Universitaires de France, 1958).

Gschwantler Kurt, Bernhard-Walcher Alfred, *Gus+Form: Bronzen aus der Antikensammlung* (Wien: Kunsthistorisches Museum, 1986).

Haynes Denys, *The Technique of Greek Bronze Statuary* (Mayens: Ph von Zabern, 1992).

Lamb Winifred, *Greek and Roman Bronzes* (New York: Dial, 1929).

¹⁶ E. Pernice, „Untersuchungen zur antiken toreutik“, *Jahreshefte der Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band XIII, Wien (1910): 10.

¹⁷ Haynes, *The Technique of Greek Bronze Statuary*, 114-116.

¹⁸ Ibid., 15; Charbonneau, *Les bronzes grecs*, 21-23.

- Mattusch C. Carol, *Greek Bronze Statuary: From the Beginnings Through the Fifth Century B.C.* (Ithaca: Cornell University Press, 1992).
- Mayron Herbert, "Metal Working in the Ancient World", *American Journal of Archaeology*, vol. 53/2 (1949).
- Mitten G.D., Doeringer F.S, *Master Bronzes from the Classical World* (Mainz on Rhine: Fogg Art Museum, 1968).
- Pernice E., „Untersuchungen zur antiken toreutik“, *Jahreshefte der Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, Band XIII, Wien (1910).
- Rolley Claude, *Die Griechischen Bronzen* (Munche: Hirmer, 1984).
- Strong Donald, Brown David, *Roman Crafts* (New York: New York University Press, 1976).
- Василев П.В., *Бронзови съдове от некропола при Требенище: изследвания върху античното металообработване* (София: БАН, 1988).
- Walters B.H, *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman and Etruscan, in the department of Greek and Roman antiquities* (London: British Museum, 1899).
- Young J. William, "Authentication of Works of Arts", *Art and technology, Symposium on Classical bronzes*, ed. S.F. Doeringer et all (Massachusetts: M.I.T. Press, 1970).
- Zimmer G., *Griechische Bronzegusswerkstätten* (Mainz am Rhein: Verlag Phillip von Zabern in Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990).

Драган ЃАЛЕВСКИ

ЈНУ – Институт за национална историја - Скопје

ИМПЕРИСКИОТ ПРЕСТИЖ КАКО СРЕДСТВО ВО ВИЗАНТИСКАТА ДИПЛОМАТИЈА НА БАЛКАНОТ (СРЕДИНА НА IX И ПОЧЕТОК НА XI ВЕК)

Abstract: *This paper will focus on the Byzantine diplomacy in the Balkans from the middle of the IX until the beginning of the XI century, a period when, after a long struggle for survival, the Byzantine Empire reached its apogee. The Byzantine government had a number of “non-military” means at its disposal through which it tried, and often succeeded, to achieve the political aims of the basileus, the Emperor in Constantinople. The goal is not to make a comprehensive analysis of all the diplomatic means used by the Byzantine empire, nor to recount the most well-known and commonly used means for which there is a direct testimony in sources, for example money and titles, but to analyze the lesser known means that still played a significant role in shaping the overall image that the Byzantine diplomacy had on the international political scene in the past, as well as today in historiography. One of these “non-military” means was the imperial prestige.*

Key words: *Byzantine Empire, Byzantine diplomacy, Imperial prestige, Constantinople, Balkans*

Една од причините за долговечноста на Византиската Империја, која опстоила на европската политичка сцена повеќе од еден милениум, освен високо ефикасните финансиски и воени институции, била нејзината дипломатија.¹ Способноста да употреби покрај воена сила и широк спектар на други невоени средства му овозможило на *василевсот* од Константинопол не само да ги оствари сопствените поли-

¹ Поимот „дипломатија“ е измислен од бенедектинскиот монах Дом Жан Мабијон во својата *De Re Diplomatica* во 1681 г. Перцепцијата на меѓудржавните контакти во денешна смисла на зборот својот почеток го има во XIV век и е политичко откритие на Италијанците од ренесансата. Подетално кај Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, (Cambridge, Massachusetts and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009), 95-96.

тички цели, туку и да ги спречи агресивните намери на многубројните непријатели што живееле зад границите. Тоа била значајна предност во однос на останатите средновековни држави и народи. Ова особено се однесува за периодот на владеењето на византискиот император Константин VII Порфирогенит (913-959) за чија дипломатска активност неговите современици отсекогаш говореле со восхит и гордост.² Византијците во својата надворешна политика употребувале значителен број на „невоени“ средства што им стоеле на располагање. Покрај титулите и парите, кои биле главен стожер на византиската моќ,³ разните луксузни предмети и книги,⁴ воената опрема,⁵ религијата со нејзините многубројни икони и реликвии,⁶ како и политичката идеологија и ис-

² За овој поглед на византијските современици спрема Константин VII види кај *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, ed. I. Bekker, (Bonnae, 1838), 448.15-449.3.

³ Михаил Псел, *Хроника*, уред. В. Д. Никчевић, (Подгорица: ЦИД, 2000), VI.29., забележува дека само „...две работи ја одржуваат хегемонијата на Ромеите. Имено, нашиот систем на почесни титули и парите.“

⁴ Вредноста на некои од луксузните производи изработени во империските работилници била зголемена доколку на некои од нив им бил даден определен идеолошко-религиозен ореол на мистичност, како во случајот на дијадемите или императорската облека, што пак за возврат ги правело овие предмети уште попосакувани од странците. За еден таков пример види во *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, ed. Gyula Moravcsik and tr. Romilly J. H. Jenkins, (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 1967), 13.24-38. За желбата на околните народи за поседување на предмети кои во себе имале вметнато определена идеолошка вредност види Jonathan Shepard, "Orthodoxy and Northern Peoples: Goods, Gods and Guidelines", *A Companion to Byzantium*, ed. Liz James, (Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2010), 171-185. За свилата како луксузен предмет кај Anna Muthesius, "Silken diplomacy", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin, (Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 1992), 242-248. За книгите како средство во дипломатијата види John Lowden, "The Luxury book as a diplomatic gift", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin, (Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 1992), 249-262.

⁵ Авторот на *За пратеништвата* во *On Strategy, Three Byzantine Military Treatises*, ed. and tr. George T. Dennis, (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 1985), 43, советува за време на престојот на странските пратеништва кои доаѓаат од земја што се „... во голема мера посупериорни во однос на нас, било во големина на војска или храброст, тогаш не треба да даваме внимание на нашето богатство или убавината на нашите жени, туку да го нагласиме бројот на нашите луѓе, како и блескавоста на нашето оружје и висината на нашите сидини.“

⁶ За христијанската религија како средство види Драган Ѓалевски, „Византиската дипломатија на Балканот (средина на IX – почеток на XI век: христијанството како

торијата,⁷ едно од дипломатските средства на византиската власт бил и империскиот престиж, што е предмет на анализа во овој труд.

Империскиот престиж претставувал едно од средствата кое било често користено од Византијците меѓу средината на IX и почетокот на XI век, но не и само во овој период. Тој бил формиран како резултат од неколку фактори, и ѝ дала на Византиската Империја значителна предност во меѓународните односи. Оваа предност посебно се забележувала при поставувањето на сопствената позиција во однос на странските владетели и други влијателни велможи со кои стапувала во контакт, без разлика дали истиот бил од протоколарен или од воено-политички карактер. Империскиот престиж, всушност, претставувал резултат од перцепцијата на странците за изобилието и раскошта на Византиската Империја во однос на сопствената држава, но и во однос на другите народи од нејзиното поблиско и подалечно соседство. Лиутпранд од Кремона е само еден од многуте кој изнесува највпечатлив пример за тоа како еден туѓинец гледал на неа. Тој во своето дело *Одмазда* (*Antapodosis*) известува дека Византијците „...далеку ги надминуваат...[соседните] народи во богатство и мудрост.“⁸ Ваквото гледиште било надополнето од самата византиска власт која во секој погоден момент им го истакнувала и им го потенцирала на странските пратеништва и владетели античкото наследство што го влечела од нејзината по-

средство, *Македоница*, Год. IX, бр. 21, Скопје (2019), 13-25. Големите број на реликвии што се наоѓале или пак биле донесени и чувани во многубројните цркви ја потврдуваат идејата на Византијците Константинопол да претставува центар на поклонение и ацилак. Нив ги имало од најразличен вид. Најчесто тоа биле парчиња од Крстот на распетието и посмртни останки од светци, облека, како наметката на Богородица чувана во Влахерн или *Мандилионот* од Едеса, но и икони од кои најважни биле оние што според верувањето не ги нацртала човечка рака - *ахејропојета* и кои можеле да извршуваат чуда. Мноштвото луѓе за кои разните средновековни пишани извори известуваат дека пристигнувале во византиската престолнина да се поклонат пред овие реликвии само го надополнуваат овој факт. За улогата на реликвиите подетално кај Luttwak, *Grand Strategy*, 116-119. За наметката на Пресвета Богородица види Averil Cameron, "The Virgins Robe: An Episode in the History of Early Seventh-Century Constantinople", *Byzantion* 49, Bruxelles (1979), 42-48.; За реликвиите поврзани со култот на Богородица кај Norman H. Baynes, "The Supernatural defenders of Constantinople", *Byzantine Studies and Other Essays*, (Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1974), 257-258.

⁷ Драган Ѓалевски, „Византиската дипломатија на Балканот во времето на Македонската династија: идеологијата и историјата како средство“, *Патримониум*, год. 12, бр. 17, Скопје, (2019). (во печат)

⁸ Liutprandi Cremonensis Episcopi, *Historia Gestorum Regum et Imperatorum sive Antapodosis*, Patrologia Latina, ed. Jacques P. Migne, (Paris, 1844-91), I.11.

литичка поврзаност со Константин Велики, а преку него и политичко-правниот легитимитет што произлегувал од Римската империја.⁹

Првиот сегмент преку кој византиската власт го манифестирала сопствениот престиж била перцепцијата за симболичката вредност што Константинопол го имал во очите на средновековниот човек, како за Византијците така и за другите народи.¹⁰ Тој бил изграден на бреговите на Босфорот по наредба на Константин Велики, императорот што го прогласил христијанството за официјална и државна религија, човекот кој ги поставил темелите на идната Христијанска империја. Градот бил именуван од сопствените жители само како „Град“ (ή Πόλις) или „кралица на градовите“, односно „василиса“ (Βασιλις τῶν πόλεων), претставувајќи посебен социо-политички ентитет во состав на Византиската Империја.¹¹ За словенските племиња од Балканот, Бугарите, како и за Русите тој бил *Цариград*, додека меѓу народите од Скандинавија бил познат како *Миклагард*, *Миклигардр* или *Миклегарт*, „Големиот град“ на кого луѓето неизмерно му се восхитувале во приказните.¹² Иако во текот на VIII век поради земјотреси и честите појави на чума дошло до драстично намалување на неговото население, сепак, тоа било само привремено, враќајќи ја набрзо повторно својата позиција на најголема средновековна христијанска метропола.

Причина за оваа исклучителна привлечност што ја имала византиската престолнина меѓу средновековните народи, била поради целокупната раскош што ја нудела. Лоциран на место со исклучителен поморски амбиент, првиот поглед на Константинопол побудувал воздишки и воодушевување. Тој бил град на долги и широки улици, на пространи форуми каде можело да се собере безбројно народ, потоа на разни приватни и државни палати, на мноштво цркви од кои најпозната била катедралата Света Софија, на голем број на пазарии пристаништа, како и на други профани места каде според мислењето на современиците можеле да се слушнат сите познати јазици во све-

⁹ Ова мошне јасно го забележува Liutprandi Cremonensis Episcopi, *Relatio de Legatione Constantinopolitana*, Opera Omnia, ed. Ernst L. Dümmler, (Hannoverae, 1877), 51, каде византиските службеници му пренеле дека „...тој будалест глупчо од папа не знае дека светиот Константин во овој град го пренесол империското жезло, сенатот и сите римски аристократи, оставајќи во стариот Рим само гнасни робови, рибари, ловци, копилиња, слуги и плебејци.“

¹⁰ Averil Cameron, *the Byzantines*, (Oxford: Blackwell Publishing, 2006), 65.

¹¹ Paul Magdalino, “Constantinople and the Outside World”, *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider*, ed. Dion C. Smythe, (Aldershot: Ashgate Publishing Ltd., 2000), 151.

¹² Luttwak, *Grand Strategy*, 125.

тот.¹³ За луѓе кои доаѓале од свет на камени куќи, колиби и шатори погледот на една ваква метропола со толкав број на монументални згради и храмови, со постојани гужви низ улиците и пазари исполнети со производи од секаков вид, била со сигурност исклучително маѓепсувачка, предизвикувајќи кај набљудувачот силен културолошки и цивилизациски шок.¹⁴ Освен тоа, Константинопол бил седиштето на *василевсот*, наследникот на големите римски императори, владетелот кој, според империската идеологија и општоприфатеното верување, бил поставен од Бога за негов земски намесник и заштитник на „избраниот народ“, претставувајќи со тоа во очите на другите народи и еден вид божја предстража на земјата.¹⁵

Лиутпранд од Кремона во своето дело *Одмазда* нескриено ја искажува својата воодушевеност од византиската престолнина и дава една јасна и живописна слика за влијанието што го имал Константинопол врз сетилата на туѓинците што пристигнувале во градот. Тој на неколку страни во своето дело и се восхитува на *Големата Палата* известувајќи притоа дека таа „...ги надминува не само во убавина, туку и во цврстина, сите други утврдувања што сум ги видел.“¹⁶ Истата фасцинираност од Константинопол се забележува и кај авторот на *Руската Хроника*. Тој ја пренесува восхитеноста на руските пратеници испратени во византиската престолнина од кнезот Владимир. Кога пратеништвото се вратило дома, според авторот тоа го дало следниот извештај: „Заминавме кај Грците и не воведоа таму каде му служат на својот Бог, и не знаевме дали сме на земјата или на небото. Нема на земјата таков поглед и таква убавина, и не знаеме како тоа да го раскажеме. Само ова го знаеме: таму Бог

¹³ Подетално за Константинопол, неговата структура и социо-политичка важност во Dean A. Miller, *Imperial Constantinople*, (New York: John Wiley and Sons Inc., 1969).; Пол Магдалино, *Средњовековни Цариград*, (Београд: Клио, 2001) и Paul Magdalino, "Byzantium=Constantinople", *A Companion to Byzantium*, ed. Liz James, (Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2010), 43-54.; Judith Herrin, *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*, (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007), 12-21.; Arnold Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, (London, New York Toronto: Oxford University Press, 1973), 201-223.; Charles Diehl, *Byzantium: Greatness and Decline*, (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1960), 94-111.

¹⁴ Краток преглед за восхитеноста на странците од Константинопол низ вековите види кај Magdalino, "Byzantium=Constantinople", 46.

¹⁵ Luttwak, *Grand Strategy*, 125.

¹⁶ За воодушевеноста на Лиутпранд од Кремона од византиската престолнина и Големата Палата за време на неговата прва посета на Константинопол во *Antapodosis*, V.21, VI.5-10. Види исто така и Jonathan Shepard, "Information, disinformation and delay in Byzantine diplomacy", *Byzantinische Forschungen* 10, Amsterdam (1985), 244.

престојува меѓу луѓето и нивната служба е многу поубава од сите оние во другите земји. Зашто не можеме да ја забораваме таа убавина.”¹⁷

Византијците биле потполно свесни за влијанието што го имал изгледот на нивната престолнина врз другите народи и често го користеле во своја предност. Всушност, еден византиски извор потврдува дека тие го користеле градот не само како империска пропаганда, туку и како значајно дипломатско средство во меѓународните односи. Анонимниот автор на *За пратеништвата* советува „...доколку [странските пратеништва] дојдат од многу далечна земја, и други народи живеат меѓу нас и нив, тогаш можеме да им покажеме што сакаме од нашата земја. Можеме да дејствуваме на сличен начин дури иако нивната земја е лоцирана веднаш до нас, но е многу послаба. Но ако тие се во голема мера посупериорни во однос на нас, било во големина на војска или храброст, тогаш не треба да даваме внимание на нашето богатство или убавината на нашите жени, туку да го нагласиме бројот на нашите луѓе, како и блескавоста на нашето оружје и висината на нашите сидини.”¹⁸ Овој пасус укажува за практиката на византиската власт да организира обиколка на градот за странските пратеништва што доаѓале на посета во византиската престолнина, покажувајќи ги притоа поважните административни згради, палати и цркви, или градските сидини и стражата што ги обезбедувала.¹⁹ Целта на Византијците била преку прикажувањето на богатството и воената моќ да се придобие за сојузник или пак одврати од идна агресија народот од каде потекнувале амбасадорите. Идејата што требало да им се пренесе на странските пратеништва е дека доколку нивниот владетел станел „пријател“ и сојузник на *василевсот* тој, ќе се здобие со значајни финасиски и политички придобивки.

Овој вид на дипломатска прошетка низ Константинопол била со сигурност организирана во текот на X век за кнегињата Олга од Киевска Русија²⁰ и за руското пратеништво испратено од Владимир кое имало задача подробно да се запознае со христијанството,²¹ по се из-

¹⁷ *Повијест Минулих Љета*, превод Ненад Косовић, (ИКП „Никола Пашић“, Београд, 2003), 68. Исто и Dimitri Obolensky, *Byzantium and the Slavs*, (Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1994), 19.

¹⁸ *On Strategy*, 43. Исто и Lee Douglas and Jonathan Shepard, “A Double Life: Placing the Peri Presbeon”, *Byzantinoslavica* LII, Prague (1991), 30.

¹⁹ Вакви прошетки им биле организирани на странските пратеништва и во претходните векови. Види во Luttwak, *Grand Strategy*, 124-125.

²⁰ *De Cerimoniis*, 594.16-598.12.

²¹ *Повијест Минулих Љета*, 67-68. Слична обиколка била направена и за иберијскиот куропалат за кое известува Theophanes *Continuatus*, 402.12-21.

гледа и за унгарските пратеништва од средината на X век,²² како и за печенешките заложници кои по склучените договори со Византиската Империја престојувале на годишна основа како „пријатели“.²³ Лиут-пранд од Кремона не известува дека му била приредена некаква прошетка за време на неговиот прв престој, иако дава слика за убавината на палатите во византиската престолнина, но сведочи како бил повикан од Константин VII Порфирогенит да го набљудува процесот на исплаќање на годишната плата на византиските службеници, што во очите на младиот пратеник евоцирало силно воодушевување.²⁴

Втор аспект на империскиот престиж претставувале империските церемонии. Тие претставувале значајно идеолошко и пропагандно средство во рацете на *василевсот* преку кое се обидува да ја пацифизира агресивноста на соседите и подалечните народи. Меѓутоа, потребно е да се потенцира дека за разлика од другите средновековни владетели, византискиот император имал голема предност, бидејќи поседувал не само престолнина, туку и палата, каде можел визуелно да ја прикаже сопствената политичка и воена моќ. Дека тоа била главната цел на церемониите укажува Порфирогенит во предговорот на *За Церемониите*. Според него „...со помош на вреден за пофалба редна церемониите, империјалната моќ се покажува како повеќе уредена и уште повеќе пристопна, а за сметка на тоа епрекрасна во очите на странците и нанашиот народ.“²⁵ Понатаму, тој известува дека тие биле наменети да служат како просирен и свежо исполиран прозорец, преку кој можело достоинствено да бидат видени прерогативите што произлегувале од империската моќ. Всушност, церемонијата требало да претставува одраз на функционирањето на Божјата вселена и да остави впечаток дека таа го прикажува поредокот и стабилноста како на империската, така и на небеската моќ, симболизирајќи ја преку овој чин врската што според идеологијата ја имал *василевсот* со Бога.²⁶ Скоро се што претставувало дел од церемонијата, од облеките до самите луѓе, имало некак-

²² John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, tr. John Wortley, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 231.; *DAI*, 40.63-65. Види и кај Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 104, 106.

²³ Според авторот на *DAI*, 1.20-24, 8.16-18, Византијците земале на годишно ниво заложници и дипломатски претставник кои како „пријатели“ престојувале во престолнината „...под надзор на компетентен службеник...и ќе уживале во сите империјални благодети и подароци соодветни за императорот да ги подари.“

²⁴ *Antapodosis*, VI.10.

²⁵ *De Cerimoniis*, 3.1-4.2.

²⁶ *De Cerimoniis*, 4.2-5.11. Види и Shepard, "Information, disinformation and delay", 239.

ва симболика.²⁷ Еден таков пример било издигнувањето на императорскиот престол во текот на приемот на странските пратеништва, за што сведочи Лјутпранд во неговото дело *Одмазда*²⁸ или пак церемонијалната стража која за време на овие исти банкети била составена од различни етнички припадници, црни христијани, Хазари и Турци, и требало да ја потенцира универзалноста на византиската власт.²⁹

Церемониите кои редовно се одржувале во Големата Палата се обидувале на еден сликовит начин да им ја прикажат на очевидците стабилноста и уредноста, древноста, и неменливоста на империскиот режим, но и да ја потенцираат идеолошката поврзаност на византискиот император со Бога, како и верувањето дека Бог одлучил таа личност да владее со Империјата, но и тоа дека и покрај големиот број опасности, поради божјата наклонетост, таа на крајот сепак ќе опстане. Она што сакало да им се пренесе преку овие церемонии на соседите и на подалечните народи, посебно на оние од запад и север, била пораката дека нивните воинствени намери, доколку ги имале, за жал биле залудни и дека би било многу покорисно за нив да одржуваат добри и пријателски односи со Византиската Империја.³⁰

Овие церемонии освен идеолошката цел која требале да ја остварат имале и своја практична употребливост што можеле да доведат до определени политички импликации на теренот. Најпрво, византиската власт ги користела империските церемонии и странските пратеништва што учествувале во нив да обезбеди преку еден непосреден, поблизок и посрдечен контакт подробни и подетални информации за обичаите и верувањата на народите и државите од каде тие потекнувале, зголемувајќи го со тоа сопствениот дипломатски капацитет. Од друга страна, присуството во овие церемонии и протоколарната позиција во нив имало своја политичка тежина. Според реакцијата на Лјутпранд од Кремона за време на неговата втора посета на Константинопол, тоа всушност ја определувало политичката важност на народот или државата во очите на византискиот император, но и во *екумената*.³¹ Владетелот или било кој друг властелин кој ја игнорирал империската покана, или пак не добил вакво признание, ризикувале да из-

²⁷ Henry Maguire, "The Heavenly Court", *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, ed. Henry Maguire, (Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 2004), 247-258.

²⁸ *Antapodosis*, VI.5.

²⁹ За церемонијалната стража види Herrin, *Byzantium*, 180. За организирањето на империските церемонии подетално во *De Cerimoniis*.

³⁰ Shepard, "Information, disinformation and delay", 238.

³¹ *De legatione*, 19. Исто така и Shepard, "Information, disinformation and delay", 245.

гледаат ништожно во очите на соседите, или пак меѓу неговата елита, што можело во краен случај да доведе до незадоволство дома и до негова политичка пропаст.³² Доколку пратеништвото доаѓало од народ или држава која имала определен непријателски став кон *василевсот*, но не и јавно искажана агресија во вид на воен конфликт, постоела исклучителна можност преку непоредна комуникација и дипломатски контакти за време на церемониите ваквата опасност да биде избегната или целосно поништена, оставајќи притоа простор за воспоставување на еден посрдечен политички однос. Ако пак амбасадорите биле испратени од владетел кој немал воинствени намери, тогаш тоа претставувало можност за византиската власт, преку искажувањето на ваквата чест да присуствуваат на ваков настан, да придобие нов „пријател“ и сојузник.

Изворите посведочуваат три случаи каде великодостојници од балканските држави со сигурност присуствувале на церемониите поради нивниот повеќегодишен престој во Константинопол. Тоа бил Симеон, владетелот на Бугарија,³³ понатаму Захариј од Србија, кој, веројатно, бил и роден во византиската престолнина,³⁴ како и браќата Борис и Роман, синовите на бугарскиот владетел Петар, кои во времето на Никифор II Фока веќе престојувале во Константинополеден подолг период.³⁵

Меѓутоа, мора да се напомене дека обидите да се маѓепсаат и импресионираат посетителите не биле секогаш успешни. Тоа дури понекогаш било и контрапродуктивно. Јавното фалење на Византијците со сопственото богатство пред странците низ улиците на Константинопол и преку церемониите во Големата Палата знаело не само да пре-

³² Jonathan Shepard, "Byzantine diplomacy, A.D. 800-1204: means and ends", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, ed. Jonathan Shepard and Simon Franklin, (Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 1992), 64-65.

³³ *Antapodosis*, III.29 Види и Jonathan Shepard, "Manners maketh Romans? Young barbarians at the emperor's court", *Byzantine style, Religion and Civilization*, ed. Elizabeth Jeffreys, (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 141.

³⁴ За долгогодишниот престој на Захариј во Константинопол види DAI, 32.100-104. Исто така, Dean A. Miller, *Studies in Byzantine diplomacy: sixth to tenth centuries*, (Ann Arbor, Michigan: University Microfilms, Inc., 1963), 188.; Shepard, "Byzantine diplomacy", 61. Според Димитри Оболенски, *Византијски Комонвелт*, (Просвета: Београд, 1996), 138, Захариј бил таму образован. Подетално за Захариј кај Тибор Живковић, *Портрети на владарите раног средњег века. Од Властимира до Борића*, (Београд, 2006), 58-60.

³⁵ Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 246.

дизвика подсмев кај набљудувачот, туку и да не ги спречи или пак намали агресивните намери што некои народи ги имале спрема Византиската Империја. Исто така, кај дел од странците тоа само дополнително им ги зголемувало апетитите за грабеж, бидејќи давало јасна слика за богатството што се наоѓало зад ѕидините на градот и кое можело преку воено дејствување да го приграбат за себе. Таков пример се унгарските пљачкашки походи извршени по посетите на нивните водачи на Константинопол,³⁶ како и неколкуте руски поморски напади во текот на X век.³⁷

Византијците својот империски престиж го засновале и преку истакнувањето на древноста на сопствената држава, кој претставувал нејзин трет и последен аспект. За таа цел тие укажувале на нивната поврзаност со определени историски настани, како на пример покрстувањето на римскиот император Константин Велики, основањето на Константинопол и пренесувањето на седиштето на Римската империја во новата претстолина на Босфорот. За оваа византиска практика мошне јасно сведочи Лиутпранд од Кремона кога за време на неговата втора мисија во Константинопол византиските службеници укажале за трансферот на империскиот авторитет од Рим во нивната престолнина.³⁸ Ваквото навраќање кон минатото и честото спомнување за поврзаноста на Византиската Империја со римското наследство и овозможувало на византиската власт да ја одржува не само својата висока позиција во меѓународните односи, туку и да ја потенцира политичко-идеолошката повластеност на *василевсот* над другите владетели. Колкави биле придобивките на поврзувањето на сопствениот политички авторитет со древната Римска империја се забележува кај Русите, кои иако немале никаков директен контакт со неа и не биле целосно запознаени со импликациите за хегемонија што произлегувала од римскиот идентитет, сепак биле запознати со значењето и важноста од одржува-

³⁶ Според *Theophanes Continuatus*, 480.13-17, во 959 г. на Велигден, силна војска навлегла во Тракија и собрала богат плен. Две години подоцна, во времето на Роман II (963-969), Унгарците повторно ја нападнале тракиската област. Изворниот материјал известува дека се до 968 г. тие преземале пљачкашки походи на византиска територија кои, освен еден или два, по се изгледа не биле од некој поголем карактер. Лиутпранд во *De Legatione*, 45, известува дека за време на неговата посета на Константинопол во 968 г. одред од 300 Унгарци заробиле околу 500 луѓе во *темата* Тесалоника. За унгарските походи на Балканот во овој период подетално кај Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, 59-60.

³⁷ За рускиот поход од 907 г. во *Повијест Минулих Љета*, 18-19.; *Theophanes Continuatus*, 706.12-707.10. За нападот од 941 г. во *Antapodosis*, V.15.

³⁸ За случката од 968 г. во *De Legatione*, 51.

ње на политичките врски со владетелот во „Цариград“. Всушност, репутацијата што произлегувала од поседувањето на древно потекло била мошне значајна алатка во меѓународните односи, која била високо почитувана од елитите на новоформираните држави во средниот век.³⁹ Еден таков пример каде лесно се воочува важноста на римското потекло претставува византиското приспособување на титулата *василевс* со додавањето на терминот „на Ромеите (Римјаните)“, именител кој требало да сигнализира дека владетелот во Константинопол и неговите поданици биле вистинските „Римјани“, процедура која била преземена откако на Карло Велики му била доделена империска круна од Римското папство.⁴⁰ На ист начин, преку поврзување со римското потекло и ликот на Константин Велики Византијците наоѓале правна поткрепа и легитимитет за нивното отфрлање на разните политички барања од владетелите на државите и народите од запад и север.⁴¹

Може да се заклучи дека слично како и другите средства на византиската дипломатија така и империскиот престиж бил мошне променлив во својата успешност. Тој можел да ги оствари зацртаните политички интереси и цели, но можел и целосно да потфрли. Разликата помеѓу успехот и неуспехот зависела од голем број на фактори, како надворешни така и внатрешни, но најмногу од субјектот на византиската дипломатска активност и неговата подложност на влијание. Империскиот престиж знаел да го импресионира политичкиот противник и да помогне преговорите да завршат успешно или пак да се придобијат сојузници, како на пример Захариј од Србија. Меѓутоа, знаел и да

³⁹ Подетално за употребата на минатото и историските настани во византиската дипломатија во Jonathan Shepard, "Past and future in Middle Byzantine diplomacy: some preliminary observations", *Byzance et le monde extérieur, Contacts, relations, échanges: Actes de trois séances du XXe Congrès international des Études byzantines, Paris, 19-25 août 2001*, direction de Michel Balard, Élisabeth Malamut, Jean-Michel Spieser, (Paris: Sorbonne, 2005), 171-194.; Jonathan Shepard, "The Uses of 'History' in Byzantine Diplomacy: Observations and Comparisons", *Porphyrogenita, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, ed. Charalambos Dendrinos, Jonathan Harris, Eirene Harvalia-Crook, Judith Herrin, (Aldershot: Ashgate Publishing Ltd., 2003), 91-115.; Shepard, "Information, disinformation and delay", 240-241.

⁴⁰ Shepard, "The Uses of 'History'", 91-92.

⁴¹ Еден таков пример изнесува Порфириогенит во *DAI*, 13.24-122, за побарувањата на северните народи за династички бракови, империска облека, круни и грчкиот оган. Веројатно, слични причини во *De Legatione*, 53, му биле изнесени на Лјут-пранд од Кремона на неговото барање за династички брак помеѓу византискиот двор и Отон I. Види и Shepard, "Byzantine diplomacy A.D. 800-1204", 42, и Shepard, "Information, disinformation and delay", 245-247.

создаде опасен противник кој, како во случајот на бугарскиот владетел Симеон, или на рускиот кнез Свјатослав, импресионирани од византиската слика за величественост биле силно решени да го заменат *василевсот* на Константинополскиот престол. Но и покрај се, империскиот престиж претставувал важен интегрален дел на византиската дипломатија и бил еден од чинителите на нејзината успешност.

Литература:

Извори:

- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*. Edited by Gyula Moravcsik and translated by Rommily J. H. Jenkins. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 1967.
- Liutprandi Cremonensis Episcopi, *Historia Gestorum Regum et Imperatorum sive Antapodosis*, Patrologia Latina. Edited by Jacques P. Migne. Paris, 1844-91.
- Liutprandi Cremonensis Episcopi, *Relatio de Legatione Constantinopolitana*, Opera Omnia. Edited by Ernst L. Dümmler. Hannoverae, 1877.
- John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*. Translated by John Wortley. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Edited by I. Bekker. Bonnae, 1838.
- Three Byzantine Military Treatises. Text, translation and notes by George T. Dennis. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 1985.
- Михаил Псел, *Хроника*. уредник В. Д. Никчевић. Подгорица: ЦИД, 2000.
- Повијест Минулих Љета*, превод Ненад Косовић. ИКП „Никола Пашић“, Београд, 2003.

Монографии и статии:

- Baynes, Norman H. "The Supernatural defenders of Constantinople", *Byzantine Studies and Other Essays*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1974.
- Cameron, Averil. "The Virgins Robe: An Episode in the History of Early Seventh-Century Constantinople". *Byzantion* 49. Bruxelles 1979.
- Cameron, Averil. *The Byzantines*. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
- Diehl, Charles. *Byzantium: Greatness and Decline*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1960.
- Douglas, Lee and Shepard, Jonathan. "A Double Life: Placing the Peri Presbeon", *Byzantinoslavica* LII. Prague 1991.
- Herrin, Judith. *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2007.
- Lowden, John. "The Luxury book as a diplomatic gift", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March*

1990. Edited by Jonathan Shepard and Simon Franklin. Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 1992.
- Luttwak, Edward N. *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Cambridge, Massachusetts and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.
- Magdalino, Paul. "Byzantium = Constantinople", *A Companion to Byzantium*. Edited by Liz James. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2010.
- Magdalino, Paul. "Constantinople and the Outside World", *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider*. Edited by Dion C. Smithe. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd., 2000.
- Maguire, Henry. "The Heavenly Court", *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*. Edited by Henry Maguire. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Papers, 2004.
- Miller, Dean A. *Imperial Constantinople*. New York: John Wiley and Sons Inc., 1969.
- Miller, Dean A. *Studies in Byzantine diplomacy: sixth to tenth centuries*. Ann Arbor, Michigan: University Microfilms, Inc., 1963.
- Moravcsik, Gyula. *Byzantium and the Magyars*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- Muthesius, Anna. "Silken diplomacy", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*. Edited by Jonathan Shepard and Simon Franklin. Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 1992.
- Obolensky, Dimitri. *Byzantium and the Slavs*. Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1994.
- Shepard, Jonathan. "Orthodoxy and Northern Peoples: Goods, Gods and Guidelines", *A Companion to Byzantium*. Edited by Liz James. Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 2010.
- Shepard, Jonathan. "Information, disinformation and delay in Byzantine diplomacy", *Byzantinische Forschungen* 10. Amsterdam 1985.
- Shepard, Jonathan. "Byzantine diplomacy, A.D. 800-1204: means and ends", *Byzantine diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*. Edited by Jonathan Shepard and Simon Franklin. Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 1992.
- Shepard, Jonathan. "Manners maketh Romans? Young barbarians at the emperor's court", *Byzantine style, Religion and Civilization*. Edited by Elizabeth Jeffreys. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Shepard, Jonathan. "Past and future in Middle Byzantine diplomacy: some preliminary observations", *Byzance et le monde extérieur, Contacts, relations, échanges: Actes de trois séances du XXe Congrès international des Études byzantines, Paris, 19-25 août 2001*. Direction de Michel Balard, Élisabeth Malamut, Jean-Michel Spieser. Paris: Sorbonne, 2005.
- Shepard, Jonathan. "The Uses of 'History' in Byzantine Diplomacy: Observations and Comparisons", *Porphyrogenita, Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*. Edited by Charalambos

- Dendrinios, Jonathan Harris, Eirene Harvalia-Crook, Judith Herrin. Aldershot: Ashgate Publishing Ltd., 2003.
- Toynbee, Arnold. *Constantine Porphyrogenitus and His World*. London, New York Toronto: Oxford University Press, 1973.
- Ѓалевски, Драган. „Византиската дипломатија на Балканот (среди на IX – почеток на XI век: христијанството како средство, *Македоника*, Год. IX, бр. 21. Скопје 2019.
- Живковић, Тибор. *Портрети владара раног средњег века. Од Властимира до Борића*. Београд, 2006.
- Магдалино, Пол. *Средновековни Цариград*. Београд: Клио, 2001.
- Оболенски, Димитри. *Византијски Комонвелт*. Просвета: Београд, 1996.

Маја АНГЕЛОВСКА-ПАНОВА

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

БОГОМИЛСТВОТО ВО ОПУСОТ НА ДИМИТАР АНГЕЛОВ: МАРКИСИСТИЧКАТА ИДЕОЛОГИЈА НАСПРОТИ ПОСТ- КОМУНИСТИЧКАТА АКСИОЛОГИЈА*

Abstract: *The establishment of the Communist ideology in Bulgaria after the World War II had the significant impact in the historiography, that included the interpretation of the phenomena of Bogomilism. The historical axiology, indoctrinated by the Marxist ideas, reflected in interpreting the Bogomilism primarily as social and anti-feudal movement that spread throughout Europe. Such an approach was taken by the prominent Bulgarian Byzantinist, Dimitar Angelov, who treated the Bogomilism as an exceptional movement in the medieval society. His seminal book Bogomilism in Bulgaria (1961), that had several editions and revisions since its first publication in 1946), is still considered as one the most relevant book on the subject, despite being distorted by Marxist ideological concept, reflecting the specific setting of the time of the writing.*

The fall of the Berlin Wall in 1989 which marked the end of the Communism, had an impact in all spheres of social life in East European countries, including Bulgaria. This inevitably resulted in revision of Bulgarian historiography, distanced from the Communist ideology. Such tendencies are visible in Angelov's works, who began to insist on the religious aspects of the Bogomil movement, which was a clear shift from his previous social and anti-feudal focus. As a result, Dimitrov in his work put the emphasis on the theoretical conflict in defining heretism as an opposition to the orthodox thinking. This was most authentically represented in Dimitrov's last monography on Bogomilism in 1993.

The analysis of Dimitrov's work reveals how the ideology influenced the Bulgarian narrative and how the historiographical interpretations of the phenomena of Bogomilism were exploited in the political and ideological agenda.

Key words: *Dimitar Angelov, Bogomilism, historiography, Communism, Post-communism*

* Скратената верзија на прилогот беше презентирана на меѓународниот симпозиум: „Балканската историографија и современите предизвици“, во организација на Институтот за национална историја-Скопје.

Богомилството како автентична и комплексна средновековна појава било и сè уште е предмет на интерес и проучување на балканската и воопшто на светската историографија, што реално резултира со огромна продукција, која без сомнение го засега секој аспект на научно проследување.¹

Всушност, основната истражувачка перцепција на прилогот е фокусирана на рецептивот, интерпретацијата и реинтерпретациите на богомилството во бугарската историографија, поконкретно во делата на бугарскиот византолог и медиевист Димитар Ангелов², чијшто интерес за проучување на односната проблематика започнал уште во четириесетите години на минатиот век. Тој, како што впрочем и самиот вели во едно интервју за списанието „Библиотека“³, интересот за проучување на богомилството во голема мера му го должи на менторот Петар Мутавчиев, на чијашто иницијатива заминал во Германија. Како стипендист на тогашното германско Министерство за образование имал можност да работи со Франц Долгер, врвен византолог за своето време, кој практично го вовел во техниките и методологијата на историската наука и палеографијата. Набргу, по неговото враќање на 1-ви ноември 1944 година Ангелов во својство на асистент ја започнал кариерата на Катедрата за историја, при Софискиот универзитет, активно работејќи на повеќе теми од областа на бугарското средновековие и византологијата. Во принцип станува збор за општествено-политички амбиент на доминантно влијание на комунистичката идеологија, каде што интерпретацијата на историјата како што вели Гражина Шват – Галабова се вршела во согласност со „прогресивноста на времето и вулгарниот социологизам“.⁴ Поконкретно бугарската национална истори-

¹ Од големо значење за проучување на богомилството е библиографскиот труд на Кристина Гечева, кој содржи 3351 наслови како од бугарски, така и од странски автори. Види: Крџина Гечева, *Богомилството и неговото отражение в средновековна христијанска Европа. Библиографија* (Софија: Гутенберг, 2007).

² Димитар Сименов Ангелов (1917-1996 год.) е бугарски историчар, академик и специјалист по бугарска средновековна историја и Византија. Неговото творештво опфаќа над осумстотини статии, монографии, рецензии, научно-популарни публикации. Тој е автор на тротомната „Историја на Византија“. Повеќе за неговиот животен пат, кариера и научен опус види: АГЕЛОС, *Сборник в памет на акад. Димитар Ангелов (1917-1996)*, т.П. Составил: гл.ас.д-р Владимир Ангелов, отговорен редактор: доц.д-р Георги Н.Николов (Софија: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“ 2018).

³ <http://www.nationallibrary.bg/wp/wp-content/uploads/2016/12/Bibliot>

⁴ Гражина Шват Гълъбова, *Haeresis Bulgarica в културно съзнание на XIX и XX век* (Софија: Универзитетско издателство „Св.Климент Охридски“ 2010), 168.

ја била третирана исклучиво низ призмата на марксистичката класна борба, при што спротивставените категории од типот добро и зло, правда и експлоатација, народ и благородништво добиваат димензија на непобитен аксиолошки ред.⁵ Оттука сосем реално се наметнува впечатокот дека истражувачите, кои меѓу другото се занимавале и со проблематиката на богомилската апостаза со цел да кореспондираат со детерминантите на идеологијата морале првенствено да инсистираат на социјалниот аспект на движењето, дефинирајќи го како „прво антифеудално востание во Европа“, без при тоа да водат сметка за примарните религиско-езотерични постулати.

Општ е впечатокот дека по 1944 година интересот кон проучување на богомилството значително се зголемува и е во тесна врска со тенденцијата на бугарската историска наука да го проучува социјално-економскиот развој на бугарскиот народ со посебен осврт на класната борба во сите нејзини пројави. Во таа смисла приоритетен при реконструирање на богомилството, според Ангелов бил историско-материјалистичкиот принцип, којшто всушност претставува фундамент на марксистичката теорија за општеството.

Архитектониката за богомилот, што Ангелов ја креира и имплементира на сите нивоа на историско образование е пандан на човек-борец за општествена рамноправност, прв бунтовник против феудализмот и своевидна авангарда на европската левица, идентификувана како антиципација на пролетеријатот. Всушност основната тенденција е богомилството да се поистовети со комунистичката идеологија како најголема и најисправна гноса на XX век.

Интересен е феноменот што комунизмот и покрај жестоката критика на религиите, сепак и самиот станал предмет на култ, поставувајќи се на пиедестал на „религија“. Всушност, очекувано би било под влијание на атеистичкиот комунизам религијата да изумре, но во пракса таа ја сменила само формата, така што трансцедентната форма сега била заменета со иманентна. Маркс како личност со интегритет и конципирана идеологија ја имал улогата на своевиден месија, а Црквата, пак, во голема мера се поистоветила со Партијата, како еден вид кредо околку кое се обединуваат нејзините членови, со други зборови партијата требала да биде олицетворение на народот. Оттука религиското поимање за Пеколот и Рајот со имплементирањето на комунизмот добиваат сосем ново значење и димензија, па во таа смисла комунистичкиот пекол би се идентификувал со казнување на капиталис-

⁵ Шват Гълъбова, *Haeresis Bulgarica*.

тите, а рајот, пак, со создавање бескласно општество. Во таа смисла сосем оправдана е констатацијата на фра Маријан Видовиќ дека една од фундаменталните особености на тоталитарните режими е превземање на обредните практики и дејствија и нивно секуларизирање.⁶

Ваквите тенденции во толкувањето доаѓаат до израз и во првиот интегрален труд за богомилството објавен во 1947 година, каде што Ангелов речиси целосно го оспорува религискиот карактер на учењето, инсистирајќи на фактот дека евентуалното постоење на религиски обележја се должи исклучиво на „ниското ниво на производните сили и крајно слабо развиената научна мисла, кои не му давале можност на средновековниот Бугарин да ги надмине рамките на религијата и да гледа на светот и општествените односи на еден целосно земен начин...“⁷. Поконкретно, Ангелов присуството на евентуалните религиски обележја го поистоветува со духот на времето, идентификувајќи ги како крајно регресивни. Во таа смисла постои строга дистинкција помеѓу богомилството како „секта“, кое како такво е сосем ирелевантно и богомилството како „народно движење“, создадено од онеправданите слоеви на бугарскиот народ, кој повеќе или помалку се бори за класна и социјална правда. Ова второто интерпретирање е апсолутно во согласност со идеологијата на времето. Всушност, Ангелов укажува на двете спротивставени класи: од една страна крупните земјопоседници, кои биле неприкосновени во однос на политичката власт, а во чии бенефити значително партиципирале и претставниците на црковната хиерархија наспроти рестриктивниот материјален статус на селаните, занаетчиите и трговците, кои биле обременети со многу давачки кон државата и вишето духовенство.⁸ Општ е впечатокот дека појавата на богомилството е идентификувана токму во еден таков амбиент на јасно-изразен социјален антагонизам. Во духот на времето е и употребата на терминот „консумативен комунизам“ во функција на дескрипција на организацијата на богомилските црковно-еретички општини. „Консумативниот комунизам бил восприемен во богомилските заедници, според образецот на ранохристијанските општини, кои од своја страна, пак, го прифатиле од есерите, една од сектите кои му претходеа на христијанството...“⁹ Со други зборови помошта во храна, облека и задоволувањето на другите потреби за категоријата на совршените бо-

⁶ <http://www.ofm.hr/juniorat/?p=347>

⁷ Димитър Ангелов, *Богомилството в България. Произход, същност и распространение* (София: Книгоиздателство на българското историческо дружество 1947), 171.

⁸ Ангелов, *Богомилството в България. Произход, същност*, 24.

⁹ Ангелов, *Богомилството в България. Произход, същност*, 77-78.

гомили, Ангелов терминолошки ги поистоветува со „консумативен комунизам,,. Меѓутоа, употребен во контекст на организацискиот живот на богомилите, „консумативниот комунизам,, има значење на еднаквост во сиромаштијата, принцип кој бил императив за ранохристијанските црковни општини и кој како таков бил имплементиран и во рамките на ранохристијанското монаштво.

Во основа периодот помеѓу 1944 до 1949 во бугарската историографија се одликувал со радикална идеолошка реконструкција според моделот на веќе утврдениот хегемон на источноевропскиот блок – Советскиот сојуз. Во таа смисла доминантна е тенденцијата за насилно идеологизирање на историската наука, што секако има свои негативни импликации во однос на средновековната бугарска историја. Историографијата од овој период е схематична, а проблематиката во принцип се третира низ призмата на класната борба.¹⁰

Но, и покрај таквата идеолошка матрица, интересен е фактот што во овој период не постои „конфронтација“ со македонската историографија, во конкретниот случај во делот на проблематиката од средновековието и воопшто со користењето на терминот Македонија, која егзистира како како дел од тогашната Југословенска федерација. Овој феномен доаѓа до израз токму во изданието за богомилството од 1947 година¹¹. Ангелов е растеретен од националистичките позиции дека богомилството е придобивка исклучиво на бугарската историја па ќе констатира дека се зачувани: „различни легенди и усни преданија во Македонија, а исто така и во северна Бугарија“ или во однос на територијалното идентификување дека „центар на богомилството во текот на

¹⁰ Васил Гюзелев, *Апология на средновековието. Покрстване и христијанизација на Българите* (София: Издателство „Захарий Стоянов“ 2013), 195.

¹¹ Таквата условно порелаксирана состојба се должи на фактот, што во периодот од 1946 па сè до смртта во 1949 година Георги Димитров бил на чело на Бугарската комунистичка, извршувајќи ја воедно и функцијата премиер на Народна Република Бугарија. Неговото име е директно поврзано со Македонците во Бугарија и културната автономија во Пиринска Македонија. Во документ од Министерството за национално образование, издаден на 30 јануари 1948 година се вели дека богомилството како наставна единица било имплементирано во учебниците за седмо одделение во училиштата во Пиринска Македонија, а исклучено од учебниците, кои ја третирале бугарската историја. Види: Mitko B. Panov, *The Blinded State. Historiographic Debates about Samuel Cometopoulos and His State (10th -11th Century)*. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*. Ed. by Florin Curta and Dusan Zupka, vol. 55. (Leiden, Boston: Brill 2019), 350.

X век биле југозападните бугарски краишта и Македонија.¹² Понатаму, осврнувајќи се на состојбите за време на византиското владеење тој јасно укажува на фактот дека: „...богомилите во Македонија не страдале само од прогонствата на црковната власт“, туку дека се соочиле и со крстоносците, кои кон крајот на XI век на патот кон Левантот, минале низ „македонските земји“, поточно во околината на градот Битола, каде што изгореле целосно село населено со еретици. Но, и покрај жестоките реперкусии и од страна на византиската власт и од крстоносците Ангелов, сепак е дециден дека „богомилството во Македонија не било уништено“, напротив со несмален интензитет тоа продолжило да егзистира и во наредниот период, уште повеќе што биле формирани поголеми заедници и братства, кои секако имале фундаментална улога во дисперзијата на ереста на пошироко географско рамниште.¹³

Почнувајќи од втората половина на XX век во бугарската историографија евидентно се афирмира еден нов тренд во научно-истражувачката практика, концентриран на превод, обработка и публикување на релевантен изворен материјал со што доминантна станува тенденцијата за реконструирање на собитите врз основа на изворите како противтежа на дотогашната идеологизација во духот на марксистичката догматика.¹⁴ Таквата состојба резултира со појава на нови трудови во кои предмет на научна експертиза се темите, поврзани со социјално-религиозните учења и движења од типот на богомилството и неговото дисперзирање на Балканот и во земјите на Западна Европа.

Ваквиот пристап доаѓа до израз и во опусот на Димитар Ангелов, поконкретно во проширената верзија на неговото истоимено дело, публикувано во 1961 година, каде што се изнесени нови прашања, кои отсутуваат во првото издание или како што стои автентично „во досегашните истражувања за богомилството недостасува еден поцелосен обид да се поцртаат филозофско-религиозните погледи на еретиците... ниту пак докрај е истражена критиката на богомилите против црковните обреди и симболи.“¹⁵ Ваквата состојба реално резултирала со имплементирање на поглавја кои третираат прашања од богомилската космогонија и есхатологија, нихилизмот кон официјалната црква

¹² Ангелов, *Богомилството в България. Произход, същност*, 88-89.

¹³ Ангелов, *Богомилството в България. Произход, същност*, 113-114.

¹⁴ Гюзелев, *Апология на средновековието*, 191.

¹⁵ Димитър Ангелов, *Богомилството в България* (София: 1961), 21; Прашањето за филозофските аспекти на богомилството во некој базичен формат Ангелов ги за-сега и порано во статијата: „Филозофските възгледи на богомилите“. – *ИИИ*, т. 3-4. (1951), 113-147.

и обредниот систем, како и организациската структура на животот на еретиците во рамките на нивните заедници, познати како *castrum haereticorum*. Научна придобивка претставува и афирмирањето на прашањето за односот на богомилите кон содржините на Стариот и Новиот завет, преку кои мошне суптилно се доаѓа и до некои од оригиналните богомилски гледишта, кои речиси е невозможно во целост да се реконструираат особено во услови на недостаток на извори со автентичен богомилски статус.

Но, и покрај очигледното еволуирање во однос на новоимплементираниите теми, поврзани со богомилството, сепак Ангелов е константен во однос на дефинирањето на суштината на богомилската идеологија, па во таа смисла ќе констатира дека таа се одликува со една двојственоост или посоодветно противречие. Имено, „од една страна, во неа има религиозна мистика, аскетизам, сочувство кон несреќите на земниот живот, а од друга страна, во неа се содржат потенцијалните револуционерни елементи, се крие збраното негодување на потиснатиот народ, подготвен секој момент да избувне во борба против феудалното угнетување“.¹⁶

Ваквиот посеопфатен пристап освен на дополнителна 15 годишна научноистражувачка дејност се должи и на користењето на литература од западна провениенција, која пак уште од самиот почеток го форсира религиозно-филозофскиот карактер на богомилството без претензии суштината на движењето да ја стигматизира, поврзувајќи ја со било каква општествено-економска состојба¹⁷. Во овој контекст интересно е да спомене дека самиот Ангелов, ваквиот методолошки пристап на западните автори го оценува како идеалистички и како таков несоодветен при дефинирање на учењето.

И покрај фактот, што изданието од 1961 година претставува значаен исчекор во проучувањето на богомилството, сепак во заклучните согледување Ангелов, повикувајќи се на цитати од Фридрих Енгелс условно се враќа на своите првобитни позиции, имено, дека „тоа претставува една од формите на револуционерната опозиција против феу-

¹⁶ Ангелов, *Богомилството в Бугария*, 292.

¹⁷ Dimitri Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balcan Neo-Manichaeism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1948); Steven Runciman, *The Medieval Manichee. A Study of Christian Dualist Theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 1955); Milan Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages* (Praha: Ceskoslovenske akademie, 1974); Драгољуб Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији т. I-II* (Београд: Српска Академија Наука и Уметности, Балканолошки институт 1974, 1982).

дализмот“ поконкретно дека станува збор за учење, кое по суштина било социјално, насочено против економското и политичкото господство на феудалната класа, а по форма ерес, т.е. отклонување од официјалната христијанска догма. Религиозниот аспект на богомилството и во овој случај на делумно еволуирање на интерпретациите според Ангелов не е последица на религиозност, туку на социјално-политичката тенденција на незадоволните слоеви од феудалниот општествен поредок во средновековна Бугарија. Таквата тенденција во проучување на богомилството е доминантна и во наредниот период, таа впрочем е во апсолутна хармонија со веќе воспоставените стандарди на бугарската официјална историографија. Типичен е примерот со „Кратката историја на Бугарија“, публикувана во 1962 година¹⁸ во чиешто авторство партиципира и Димитар Ангелов, кој е доследен во своите дотогашни ставови за дефинирање на богомилството, пред сè како социјално движење на селското население против феудализмот.¹⁹ Таквата тенденција доследно се применува и во понатамошниот период, имено во 1967 година, кога од печат излегува колективната монографија „Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори“ во која покрај поглавјето „Същина и значение на богомилството“ се имплементирани повеќе релевантни извори од византиска и латинска провениенција. Иако, овде не може да се игнорира фактот дека Ангелов акцентот го става на постарите апостазични учења како манихејството и павликијанството и нивното влијание врз богомилството, дефинирајќи го „како едно дуалистичко учење, спротивставено на официјалната црква“.²⁰

¹⁸ Комплементарноста на идеологијата и во конкретниот случај бугарската историографија најдобро доаѓа до израз во Предговорот во кој се вели: „По победата на социјалистичката револуција во 1944 година во животот на бугарскиот народ настапија длабоки суштествени промени. Под раководство на Бугарската комунистичка партија и со братската несебична помош на Советскиот сојуз и на другите социјалистички држави за кратко време Бугарија постигна забележителни успеси во својот економски, политички и културен развој. Од назадна аграрна земја таа се претвори во напредна индустриско-аграрна држава со развиена индустрија и машинизирано селско стопанство. Во основни црти беше изградено новото социјалистичко општество и извонредно многу се раширија стопанските, политичките, научните и културните врски на Бугарија со другите земји. Сето тоа го засили интересот кон Бугарија и нејзината историја, интересот кон минатото на бугарскиот народ и кон неговата култура, кои имаат цврста врска со сегашните успеси. Види: Димитър Косев, Христо Христов, Димитър Ангелов, *Кратка история на България* (София: 1962), 3.

¹⁹ Косев, Христов, Ангелов, *Кратка история на България*, 38.

²⁰ Димитар Ангелов, Борислав Примов, Георги Батаклиев, *Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори* (София: Наука и Изкуство 1967), 7.

Проучувањето на богомилството во смисла на неговата универзалност на Балканот, како концептуална определба е карактеристична и за симпозиумот, одржан во 1978 година во Скопје во организација на повеќето Академии од тогашната СФРЈ, имено Македонската, Црногорската, Српската, како и Академијата на БиХ. На овој исклучително значаен собир учествуваат повеќе од 30 истражувачи од земјата и од странство, меѓу кои и Димитар Ангелов во рамките на бугарската делегација. Четири години подоцна во издание на МАНУ ќе излезе од печат зборникот „Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања“ во кој се содржи и интегралниот текст на Ангелов, во кој тој е доследен на своите позиции за социјално-религиозниот карактер на движењето со доминантно влијание од павликијанството. Ангелов акцентот го става на нихилизмот на богомилите кон „црковните догми, обреди и симболи“, што резултира со „нагласени моменти на рационализам, на трезвен и критички поглед врз стварноста“.²¹

Нема сомнение дека падот на Берлинскиот ѕид во 1989²² година како чин на кулминација против комунистичкиот режим се рефлектирал во сите сфери на општественото живеење на источноевропските земји, па и на Бугарија, афирмирајќи нови трендови во историографијата. Поконкретно, суспендирањето на идеолошките табуа по 1989 година и општиот амбиент на отвореност претставуваа солидна основа за пресврт во долготрајните или наметнатите погледи во историографијата, а во функција на „ослободување“ на интелектуалниот дух во истражувачкиот процес, дотогаш во голема мера обременет од официјалната доктрина.²³

Во услови на демократија се повеќе се актуелизирале прашањата за преиспитување на националниот идентитет, но толкувањата и

²¹ Димитар Ангелов, *Въпроси на богомилството в средновековна България*. Зб.: *Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања* (Скопје: МАНУ, САНУ, Академија науке и умјетности БиХ 1982), 104.

²² Еден ден по падот на Берлинскиот ѕид, на 10 ноември 1989 година по 35 години тоталитарно владеење бил сменет Тодор Живков со што започнува процесот на трансформација на бугарското општество.

²³ Maria Todorova, „Historiography of the Countries of Eastern Europe: Bulgaria“. *American Historical Review*, vol. 97, n.4 (October 1992), 1108. За новата перцепција на богомилството види: Yuri Stoyanov, *The Other God. Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy* (Yale University Press, 2000); Георги Василев, *Български богомилски и апокрифни представи в английската средновековна култура* (София: Корени, 2001); Маја Ангеловска-Панова, *Богомилството во духовната култура на Македонија* (Институт за старословенка култура, Аз-Буки 2004); Ерика Лазарова, *Богомилско-катарската философия като живана етика* (София: Авангард Принт 2013).

дискусиите не се воде на полето на науката и во согласност со принципот *instrumenta studiorum*, туку повеќе во сферата на публицистиката, каде што реално се допуштени толкувања, кои неминовно резултираат со интелектуална злоупотреба. Бугарската историчарка Марија Тодорова инаку добар познавач на состојбите во бугарската и воопшто во балканската историографија во прилогот „Daring to remember Bulgaria pre-1989“, објавен во весникот „The Guardian“ од 9 -ти ноември 2009 година укажува на жестоките дебати на комунистичкото наследство во првата деценија по 1989 година, кои во голем дел резултираат со експонираност на научна литература во која се преиспитува комунистичкиот период од различни аспекти и тоа: тоталитаризмот, државниот капитализам, патернализмот, економијата на дефицитот итн..²⁴

Во таа насока, имајќи ги предвид состојбите во медијевистиката по општествениот пресврт се произнел и Васил Ѓузелев според кој промените место да влијаат позитивно во развојот на научната мисла, тие придонеле за повторно навраќање кон ретроградната тематика, потпаѓајќи под силно влијание на псевдонационалистички аматеризам.²⁵

И Ангелов, како впрочем и повеќето бугарски интелектуалци не останал рамнодушен на општествените промени во 1989 година. Имено, неоспорен е фактот дека тоа значело крај на комунистичкиот режим под водство на Тодор Живков, но истовремено таквиот пресврт имал исклучително влијание во смисла на поларизирање на бугарското општество на „истомисленици“ и „противници“ во зависност од тоа дали се симпатизери или активно партиципираат во една од двете доминантни политички партии: БСП (Бугарска социјалистичка партија) или СДС (Сојуз на демократски сили).²⁶

Димитар Ангелов и понатаму останува водечки авторитет во проучувањето на византологијата, а во тие рамки и на богомилството, со таа разлика, што трансформациите на општествено ниво се рефлектираат и во неговиот опус, поконкретно во монографијата „Богомилството“, публикувана во 1993 година²⁷.

Во предговорот авторот констатира дека: „претстојната книга е резултат од неговите последните истражувања на богомилството во Бугарија, како едно од најзначајните појави на религиозната, етичката и

²⁴ <https://www.theguardian.com/commentisfree/2009/nov/09/1989-communism-bulgaria>

²⁵ Ѓузелев, *Апологија на средновековието*, 202.

²⁶ Николов, АГТЕЛОС, 72.

²⁷ Димитър Ангелов, *Богомилството* (София: Булвест 2000 1993).

социјалната мисла на Бугаринот во текот на средновековната епоха“.²⁸ Општ е впечатокот дека религискиот карактер на богомилството е доминантен и дека во фокусот на вниманието е прашањето за интеракцијата помеѓу богомилството и канонското христијанство, како и за теоретскиот двобој за идентификување на еретичкото, наспроти ортодоксното мислење. Впрочем ваквата поставеност на проблематиката, најдобро ја илустрира коцепцијата на насловите и поднасловите на монографскиот труд, кои евидентно отстапуваат од претходните трудови на Ангелов. Во согласност со хронолошката поставеност монографијата е поделена на два дела со 14 поглавја и повеќе поднаслови во кои приоритетно и доминантно значење имаат религиските аспекти и тоа: гностичко-дуалистичката традиција, влијанието на постарите ереси, богословската основа на учењето, евангелскиот хуманизам, аскетскиот морал итн.. Она што исто така отстапува од претходните дела е поголемата застапеност на прашањето за дисперзијата на богомилството во соседните балкански земји, како и во земјите на Западна Европа.

Ангелов особено инсистира на импликациите од раното христијанство како еден вид „духовен глад“ кон моралното и духовното совршенство на човечкиот род во подготовката за спас на душата во небесното царство, што секако кореспондира со принципите на *vita apostolica* и воопшто со евангелскиот хуманизам. И додека „богомилот“ во времето на комунистичкиот режим претставуваше доследен репрезент на левицата и пролетеријатот, сега тој се идентификува како еден критичен ум, свесен за декаденцијата на свештенството и со категоричен став против култот и атрибутите на официјалната црква.²⁹

Недвосмислено, богомилството се третира низ призмата на својата духовна предиспонираност како движење со културолошки вредности, кои во периодот помеѓу XII-XVI делумно ќе бидат имплементирани во некои аспекти на европскиот хуманизам и реформацијата. Се разбира, станува збор за долг и комплексен процес, особено поради фактот, што идеите во принцип карактеристични за богомилите, биле подложни на видоизменување и во согласност со амбиентот и менталитетот на земјите од западниот свет.

Богомилството, како проблематика е инкорпорирано и во две монографии, посветени на политичката и духовната историја на Византија.³⁰ Во контекст на политичката историја на Византија, богомил-

²⁸ Ангелов, *Богомилството*, 5.

²⁹ Ангелов, *Богомилството*, 470-471.

³⁰ Димитър Ангелов, *Византија. Политическа история* (Стара Загора: Идеја 1994); Димитър Ангелов, *Византија. Духовна култура* (Стара Загора: Идеја 1994).

ството е споменато во времето на бугарскиот цар Петар (927-969 год.), каде што неговата појава се претставува како директна последица од незадоволството од феудалната власт, но и подоцна во времето на византискиот император Алексиј I Комнин (1081-1118 год.), кој презел жестоки активности против богомилите од тој период, особено против главниот протагонист попот Василиј³¹. Всушност, станува збор за период кога богомилската апостаза го надминува локалниот карактер и се дисперзира и во самата престолнина во Константинопол, меѓу другото, интригирајќи ги и интелектуалните елити.

Во монографијата посветена на духовната култура на Византија, Ангелов посебно се задржува на проучување на суштината, улогата и развојот на христијанската религија, науката, литературата, уметноста во сите нејзини форми, како и на образовниот систем во рамките на византиската култура. Во контекст на религиските алтернативи, освен павликијанството се споменува и богомилството како автентично продолжение на дуалистичко-гностичката традиција со религиско-филозофска и социјално-етичка насоченост во кое се имплементирани трите постулати на христијанството, имено космогонијата, христологијата и есхатологијата.³²

Интегралната анализа на богомилството во научноистражувачкиот опус на Димитар Ангелов укажува на постоење фази, кои биле детерминирани и апсолутно во согласност со трансформациите на бугарското општество. Всушност, речиси е невозможно историјата да се изолира од политиката, што во крајна линија не е само карактеристика на бившите комунистички режими, туку и на развиените демократии, а особено на оние, кои под превезот на демократијата спроведуваат скриени агенди.

Дали историографијата била и ќе биде политички инструментализирана и во функција на конкретните општествени системи во голема мера зависи и од самата перцепција на суштината на историската наука. Имено, голема е разликата дали таа ќе биде сфатена како научна дисциплина во функција на политичко-идеолошките контексти или ќе се движи во рамките на објективниот историски курикулум, обидувајќи се да се ослободи или во крајна линија да ги минимизира политичките влијанија.

³¹ Ангелов, *Византија. Политическа история*, 175, 218.

³² Ангелов, *Византија. Духовна култура*, 195.

Литература:

- Ангелов Димитър, *Богомилството в България. Произход, същност и разпространение*. (София: Книгоиздателство на българското историческо дружество 1947);
- Ангелов Димитър, „Философските възгледи на богомилите“. – ИИИ, т. 3-4 (1951);
- Ангелов Димитър, *Богомилството в България*. (София: Наука и изкуство 1961);
- Ангелов Димитър, Примов Борислав, Батаклиев Георги, *Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори*. (София: Наука и Изкуство 1967);
- Ангелов Димитар, *Въпроси на богомилството в средновековна България. Зб.: Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања*. (Скопје: МАНУ, САНУ, Академија науке и умјетности БиХ 1982);
- Ангелов Димитър, *Византия. Политическа историја*. (Стара Загора: Идеја 1994);
- Ангелов Димитър, *Византия. Духовна култура*. (Стара Загора: Идеја 1994);
- Ангелов Димитър, *Богомилството*. (София: Булвест 2000 1993);
- Ангеловска-Панова Маја, *Богомилството во духовната култура на Македонија*. (Институт за старословенска култура, Аз-Буки 2004);
- АГЕЛОС, *Сборник в памет на акад. Димитър Ангелов (1917-1996)*, т. II. Съставил: гл.ас.д-р Владимир Ангелов, отговорен редактор: доц.д-р Георги Н. Николов. (София: Универзитетско издателство „Св.Климент Охридски“ 2018);
- Василев Георги, *Български богомилски и апокрифни представи в английската средновековна култура*. (София: Корени, 2001);
- Гечева Кръстина, *Богомилството и неговото отражение в средновековна християнска Европа. Библиография*. (София: Гутенберг, 2007);
- Гюзелев Васил, *Апология на средновековието. Покръстване и християнизация на Българите*. (София: Издателство „Захарий Стоянов“ 2013);
- Драгојловић Драгољуб, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији т. I-II* (Београд: Српска Академија Наука и Умјетности, Балканолошки институт 1974, 1982);
- Косев Димитър, Христов Христо, Ангелов Димитър, *Кратка историја на България* (София 1962);
- Лазарова Ерика, *Богомилско-катарската филозофия како живана етика* (София: Авангард Принт 2013);
- Loos Milan, *Dualist Heresy in the Middle Ages* (Praha: Československé akademie, 1974);
- Obolensky Dimitri, *The Bogomils. A Study in Balcan Neo-Manichaeism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1948);
- Panov B.Mitko, *The Blinded State. Historiographic Debates about Samuel Cometo-poulos and His State (10th -11th Century)*. *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450*. Ed. by Florin Curta and Dusan Zupka, vol. 55. (Leiden, Boston: Brill 2019);

- Runciman Steven, *The Medieval Manichee. A Study of Christian Dualist Theory* (Cambridge: Cambridge University Press, 1955);
- Stoyanov Yuri, *The Other God. Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy* (Yale University Press, 2000);
- Todorova Maria, „Historiography of the Countries of Eastern Europe:Bulgaria“. *American Historical Review*, vol. 97, n.4 (October 1992);
- Шват-Гълъбова Гражина, *Haeresis Bulgarica в културно съзнание на XIX и XX век* (София: Университетско издателство „Св.Климент Охридски“ 2010);
- Szwat-Gylybowa Grazyna, *Bogomilism: The artelife of “Bulgarian Heresy”* (Institute of Slavic Studies: Polish Academy of Science 2017);
- <http://www.ofm.hr/juniorat/?p=347>
- <https://www.theguardian.com/commentisfree/2009/nov/09/1989-communism-bulgaria>
- <http://www.nationallibrary.bg/wp/wp-content/uploads/2016/12/Bibliot>

Силвана СИДОРОВСКА-ЧУПОВСКА

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

АСПЕКТИ ОД РАЗВОЈОТ НА ПОШТЕНСКО-ТЕЛЕГРАФСКАТА СЛУЖБА ВО ОСМАНЛИСКА МАКЕДОНИЈА

Abstract: *The mail transfer in Macedonia has had a tradition of more than two and half millennia. The tradition continued to the period when Macedonia was taken over by the Roman Empire and by the Byzantine Empire. Then regular mail lines were controlled by the state.*

Before a modern mail system appeared, the Ottoman Empire preferred mail transmission by Tatar horsemen. This post had played a major role in Ottoman society.

The 19th century had various forms of mailing the post: sahiji, the Tatar mail, surudziks, the commercial and the consular post.

Key words: *Macedonia, Ottoman Empire, Tatar mail, sahiji, surudziks, commercial, consular*

Најстарите институции за пренесување вести на територијата на Македонија имаат традиции уште од античкиот период. Редовен поштенски сообраќај постоел и во периодот кога Македонија била под власта на Римската Империја и Византија. Со османлиското навлегување и до воведувањето на современата поштенска служба сите инженерции биле во рацете на Високата Порта. На почетокот тоа биле гласници кои биле користени за пренесување на писмата на султаните и имале важна содржина. Останатите вести и писма (кои биле многу ретки, бидејќи и писменоста била многу слаба), мали и поголеми пратки биле пренесувани од страна на луѓе кои не биле државни службеници.

Кога се појавило печалбарството, се зголемила и потребата за врски помеѓу домашните и печалбарите не само за соопштување на вести, туку и за праќање пари и други средства за живот. Под такви услови се појавиле луѓе кај народот познати како „саиции“, „поштации“

или „кирајции“. Тоа занимање го презеле од турските „саии“ или „сахии“ што по потреба разнесувале службени писма од едно место во друго. Саициите во Македонија биле главно Македонци мухамеданци или православни, а имало и по некој Албанец или Влав, што зависело од кој крај на земјата се излезени печалбарите. За слободно обавување на службата саиции имале тескере, односно документ со кој можеле слободно да се движат по Османлиската Империја. На пат заминувале три до четири пати годишно, а почнувале со работа напролет. Пред секое тргнување, објавувале во својата околија каде ќе патуваат, и тоа најчесто во Грција, Турција, Бугарија, Романија, Србија. Во одредениот ден саицијата со торба на рамо, со право („тескере“) и стап во раката излегувал на сред село и примал пораки или пратки за носење. Писмените саиции со себе носеле прибор за пишување за да ги запишуваат пораките/аманетите. Секој предавач го испраќал саицијата со „добар пат“ и „здро-во-живо“ до крај на селото. Саицијата во зависност од должината на патот, поминувал десет до дваесет коначи до определеното место. Најдолгиот пат бил до Добруца во Романија, каде се пристигнувало преку Ќустендил, Софија и Рушчук.¹ На одреденото место саициите се наоѓале со печалбарите каде им ги предавале вестите или пратките од домашните. За едно писмо наплатувал од два до шест гроша, а за усмените вести се задоволувал со пијачка и друго честење. На враќање кога носел многу пари, многу се чувал да не го пресретне некаков арамија во местата каде што имало арамиски пљачкаши. За да се обезбеди, земал турски или албански чувари (сејмени), или пак со мито (рушвет) и честење успевале да заминат преку опасните места. Печалбарите имале во нив голема доверба и најчесто им давале пари „во четири очи“ на вера, без страв од нечесна работа. Саициите станале сакани лица и кај домашните и кај печалбарите и секаде биле дочекувани со радост, но и со тежина на срцето кога носеле тажни вести.² За македонските саиции е забележано дека немале свонци и прапорци како турските и не се разликувале од обичните луѓе. Биле вешти во зборувањето, а некои од нив биле користени и како тајни гласници во Србија и во Бугарија.³ Со јакнењето на трговијата започнале да се јавуваат луѓе кои носеле и поголеми пратки на коњи или коли, познати како „кира-

¹ Архивско одделение при Македонската академија на науките и уметностите (понаму: МАНУ), Фонд: Бранислав Русиќ, АЕ 21; Бранислав Русиќ, Саиције у Македонији, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет при Уни-верзитетот Св. Кирил и Методиј, Историско – филолошки отсек*, кн. III (1950), 3.

² Русиќ, „Саиције у Македонији“, 3.

³ Милка Здравева, *Македонскиот XVIII и XIX век (статии и прилози)* (Скопје: Институт за национална историја, 2014), 121.

ции“. Бидејќи патиштата биле многу лоши, патувале долго време. Собрани во поголем број, тие често ноќевале на отворено, а не само во ановите кои биле на пат.

Освен т.н „народни поштари“ на територијата во Македонија имало и државни поштенски службеници, што пренесувале главо службени писма и мали пратки од еден град до друг, често и многу одалечени, како на пример од Битола, Скопје до Цариград. Тие луѓе биле именувани со турскиот термин „татари“ или „улаци“.⁴ Татарите во најголем број биле Турци и имале големи права. Имало и од другите народи, а меѓу нив и Македонци. Тие ја вршеле својата служба само на коњи и тоа добро оседлани, здрави и одморени, и ги пренесувале вестите на органите на власта. Зависно од потребата татарите оделе по еден или двајца, а пред нив на неколку метра јавале „суруции“ со еден или два резервни коња, кои се заменуваа ако нешто му се случило на коњот на татарот.⁵ Суруциите на секого што ќе го сретнеле на патот, по потреба можеле да му го земат коњот и да го јават неколку милји.

Суруциите и татарите оделе на пат со голема брзина. Пред влегување во населено место, многу викале и мавтале со своите камшици и „тешко на оној кој ќе им се нашол на патот“. Затоа од нивното викање секој навреме бегал и се криел. Оттаму, од минатото останала поговорката: „Што туку викаш како некој суруција“.⁶ На одредени места постоеа т.н. „мензулани“⁷, каде што се чувале одморените коњи на кои се качувале „поштарите“ и нивните придружници. Мензулани имало во Охрид, Битола, Лерин, Острово, Кичево, Прилеп, Тетово, Скопје, Кума-

⁴ N.V. Gulan, Glasničke veze i pošte na području Makedonije u prošlosti, PTT Arhiv, 7, (1961), 12.

⁵ Архивско одделение при МАНУ. Фонд: Бранислав Русиќ, АЕ 21.

⁶ Архивско одделение при Македонска академија на науките и уметностите, Фонд: Бранислав Русиќ, АЕ 21.

⁷ Menzil (арапски збор) - означува место за стојење и hane (персиски збор)- куќа или зграда Мензилската служба била многу важна институција во Османлиската Империја. За мензилции секогаш биле поставувани способни и доверливи лица, главно Турци. Мензилциите биле задолжени да евидентираат кои лица ноќевале во мензуланата, што им било дадено за храна и друго. Секогаш морале да имаат суруции кои ќе ги придружуваат татарите или улациите до наредната мензулана. Кога за вршење на службата им недостасувале одморени коњи, мензилциите земале од рајата. Доколку менилциите не успеале во нормалното функционирање на мензилската служба биле сменувани или самите се повлекувале од службата Повеќе види: Милка Здравева, *Македонскиот XVIII и XIX век (статии и прилози)*, (Скопје: Институт за национална историја, 2014),117.

ново, Нагоричане, Крива Паланка, Кратово, Велес, Тиквеш, Штип, Радовиш, Струмица, Петрич, Мелник, Неврокоп, Разлог, Демир Хисар, Серес, Правиште, Сари Шабан, Орфано, Солун, Енице Вардар, Воден, Бер, Драма, Зихна, Аврет Хисар, Дојран, Џума Пазари, Егри Буцак, Сари Гол, Серфице, Биглиште, Костур, Населич, Чаршанба и Хрупишта.

Со развојот на железницата се намалила и дејноста на кирациите, саициите и татарите. Саициите тогаш се превезувале побрзо и наместо пари, носеле со себе „полиса“, која ја предавале кај некои трговци како на пример кај Кондевци во Солун, а потоа кај нивните доверители во Скопје или Битола, каде сопствениците ги примале парите. Кирациите успеале да се одржат по споредните патишта каде немало пруги, додека татарите и саициите сосема замреле.⁸

Осовременувањето на поштата на територијата на Македонија се одвивало многу тешко. Главна пречка биле неразвиените патишта и несигурноста која постоела при транспортот на поштата. Со формирањето на Министерството за пошти во Османлиската Империја во 1840 година, започнале да се менуваат и приликите на планот на отворање и осовременување на поштенската служба. Набргу потоа, во 1843 година, била отворена и првата пошта во Битола. Шест години подоцна пошта била отворена во Скопје, а во Штип во 1864 година. До седумдесетите години на 19 век се осовремениле повеќе пошти и се започнало со поправка и проширување на патишта и повеќе патни правци, како и воведување на првите телеграфски линии. Во 1865 година во Битола била инсталирана телеграфска станица поврзана со „сите линии во Империјата“.⁹ На 17 август 1869 година завршила изградбата на една телеграфска станица во Прилеп со додавање на една нова телеграфска линија меѓу Битола и Прилеп. Финанските средства биле обезбедени со прилози од страна на народот.¹⁰ Истиот месец (24 август), затоа што низ градот Охрид поминувала телеграфската линија Битола-Елбасан, била поставена и телеграфска станица.¹¹ На 7 декември 1876 година во соработка меѓу државата и народот, биле воспоставени телеграфските линии од Скопје до Кустендил, преку Куманово и Паланка, и од Куманово до Врање. Биле изградени телеграфски станици во Куманово и во Паланка.¹²

⁸ Архивско одделение при МАНУ, Фонд: Бранислав Русиќ, АЕ 21.

⁹ Бранислав Светозаревиќ-Покорни, *Поштенска историја на територијата од Република Македонија 1843-2010 (поштенски жигови)* (Скопје: 2018), 11.

¹⁰ *Македонија во времето на османлиското владеење*. Наслов на оригиналот: Osmanlı Yönetiminde MAKEDONYA, редактор д-р Драги Ѓоргиев, (Истанбул: 2005), 64.

¹¹ *Македонија во времето на османлиското владеење*, 73.

¹² *Македонија во времето на османлиското владеење*, 85.

Модерната пошта започнала да се спроведува преку поштенските системи од Западна Европа. Првиот модерен поштенски систем бил организиран од француската пошта во времето на Наполеон кога бил организиран поштенски транспорт преку Македонија, поточно, преку Скопје за Цариград.¹³ До 70-те години од 19 век на територијата на Македонија биле организирани и функционирале само австриската и турската пошта, а 80-тите години во Солун свои пошти отвориле и Франција, Англија и Италија.¹⁴ Поштенското сандаче било воведено во 1871 година.

Од средината на 80-те години османлиските власти започнале поорганизирано да настапуваат во осовременувањето на поштенско-телеграфската служба во Македонија. За ваквиот напредок говорат и податоците од рускиот вицеkonzул Н. А. Скрјабин¹⁵ кој споменува и за постоењето на четирите поштенски патишта и телеграфски линии¹⁶ кои ја поврзувале Битола со странство. Преку Битола поминувала и телеграфската линија што ја поврзувала Англија со Индија.¹⁷

Кон крајот на 19 век во Османлиската Империја имало 19 главни пошти. Под надлежност на главната пошта во Цариград биле сите

¹³ Светозаревик-Покорни, *Поштенска историја*, 11.

¹⁴ Светозаревик-Покорни, *Поштенска историја*, 11.

¹⁵ Николај Александрович Скрјабин (1849-1914). Познат руски дипломат. Во дипломатската служба бил назначен во Османлиската Империја во 1878 година. Работел како секретар и драгоман во Солун, помеѓу 1878 и 1881 година. Во периодот 1883-1889 година бил поставен за вицеkonzул во рускиот konzulat во Битола. Пауза од дипломатската служба направил во 1909 година, кога поради болест се повлекол од дипломатската кариера. Во 1911 година бил повторно испратен за konzул во Лозана, Швајцарија каде останал до смртта во 1914 година.

¹⁶ Четирите поштенски патишта биле следните: 1. Битола-Солун и поминувал преку Прилеп и Градско. По истиот пат се испраќала и кореспонденцијата и за Цариград и Европа. 2. Битола-Косовски вилает, од каде се испраќала поштата за Србија, Бутарија и Босна. 3. Битола-Скадар и 4. Битола-Јанина. За комуникација со странство од Битола се поврзувале следните телеграфски линии: 1. Од Битола преку Воден, Ениџе-Вардар и Солун за Цариград. 2. Од Битола преку Охрид, Елбасан, Тирана, Скадар и Дулчин за Австрија. 3. Од Битола преку Аволон, за Франција, Италија и Англија. 4. Од Битола преку Прилеп, Велес, Скопје, Косово за Србија и Босна. (Повеќе види: Николај Александрович Скрјабин, *Политички и економски податоци за Битолскиот вилает*. Наслов на оригиналот: ПОЛИТИЧЕСКІЯ И ЭКОНОМИЧЕСКІЯ СВѢДѢНІЯ О БИТОЛЬСКОМЪ ВІЛЈЕТѢ СОБРАННЫЯ РОССІЙСКО-ИМПЕРАТОСКИМЪ ВІЦЕКОСУЛОМЪ Н. СКРЈАБИНЪМ, БИТОЛИЯ, 12 феврала 1885 года., Превод и јазична редакција: Душка Михајлова (Скопје: 2017), 125-126).

¹⁷ Скрјабин, *Политички и економски податоци за Битолскиот вилает*, 126.

пошти во Македонија. Во 1903 година *Управата на главните пошти* во Цариград превзела мерки за непосредно управување со поштите, кога била издадена наредба тогашната дирекција на поштите и телеграфите која се наоѓала во Приштина да биде пренесена во Скопје. Ваквиот начин на управување се задржал до крајот на османлиското владеење.

Литература:

Извори:

МАНУ, Архивско одделение при Македонската академија на науките и уметностите Фонд: Бранислав Русиќ, АЕ 21.

Монографии и статии:

Александрович Скрјабин, Николај, *Политички и економски податоци за Битолскиот вилает*. Наслов на оригиналот: ПОЛИТИЧЕСКІЯ И ЭКОНОМИЧЕСКІЯ СВѢДѢНІЯ О БИТОЛЬСКОМЪ ВІЛЈЕТѢ СОБРАННЫЯ РОССІЙСКО-ИМПЕРАТОСКИМЪ ВІЦЕКОСУЛОМЪ Н. СКРЯБИНЫМЪ, БИТОЛИЯ, 12 февраля 1885 года., Превод и јазична редакција: Душка Михајлова (Скопје: 2017).

Gulan, N.V., *Glasničke veze i pošte na području Makedonije u prošlosti*, PTT Arhiv, 7 (Beograd: 1961).

Здравева, Милка, *Македонскиот XVIII и XIX век (статии и прилози)*, Институт за национална историја (Скопје: 2014).

Македонија во времето на османлиското владеење. Наслов на оригиналот: Osmanlı Yönetiminde MAKEDONYA, редактор д-р Драги Ѓоргиев (Истанбул: 2005).

Русиќ, Бранислав, Саиције у Македонији, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет при Универзитетот Св. Кирил и Методиј, Историско – филолошки отсек*, кн. III (1950).

Светозаревиќ-Покорни, Бранислав, *Поштенска историја на територијата од Република Македонија 1843-2010 (поштенски жигови)* (Скопје: 2018).

Никола МИНОВ
Филозофски факултет – Скопје
Институт за историја

УБИСТВОТО НА ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ во странскиот печат од мај-јуни 1903 г.*

На Христо Андонов Полјански

Abstract: *In this paper we present and analyze articles from over 100 newspapers worldwide, reporting on the death of the most prominent leader of the Internal Macedonian Revolutionary Organization – Gotse Delchev – in a skirmish with the Ottoman forces near the village of Banitsa. The presented articles were originally published in May and June 1903 in Great Britain, Austria-Hungary, France, Italy, Germany, the Russian Empire, the Netherlands, Sweden, Denmark, Greece, Spain, Switzerland, USA, Australia and New Zealand.*

Key words: *Gotse Delchev, Banitsa, newspapers*

Вовед

Убиството на Гоце Делчев во Баница е една од најпознатите епизоди во историјата на Тајната Македоно-Одринска Революционерна Организација (ТМОРО) и општо во македонското револуционерно движење. Раскажана од неговиот биограф и близок пријател Пеју Јаворов во 1904 година, првата и последна битка на Делчев претставува трагичен епилог во сите негови подоцнежни биографии.¹ Освен био-

* Им благодарам на моите колеги: проф. д-р В. Саракински, доц. д-р И. Авировиќ Бундалевска и м-р В. Хаџи Пуља, како и на Д. Георгиевски, Ј. Бакер, Е. Јоелсон, С. Зорик-Лунд и О. Соинтула за стручната помош при преводот на дел од објавените весничарски написи.

¹ П. К. Јаворовъ, *Гоце Дѣлчевъ* (София: Книжарница Олчевъ, 1904), 94-97; Крум Христов, *Гоце Делчев: [Живот и дейност]* (София: НС ОФ, 1955); Дино Кьосев, *Гоце*

рафиите, за битката кај Баница и убиството на Гоце се напишани и неколку квалитетни научни статии² и куси прилози.³ Сите тие главно се потпираат на спомените на борците што учествувале во Баничката битка (Димо Хаџи Димов,⁴ Михаил Чаков,⁵ Станиш Накев,⁶ Ѓорѓи Радев⁷ и Коце Мутафчиев⁸), на сеќавањата на селани од Баница што при-

Делчев-очерк (София: БКП, 1967), 152-153; Христо Андонов-Полјански, *Гоце Делчев и неговото време* (Скопје: Култура, 1978), 245-254; Mercia MacDermott, *Freedom or Death, The Life and Death of Gotsé Delchev* (London-West Nyack: The Journeyman Press, 1978), 359-363; Димитар Димески, *Гоце Делчев* (Скопје: Студентски збор, 1992), 179-182; и др.

² Методи Петров, „За гибелта на Гоце Делчев“, сб. Осемдесет години Илинденско-Преображенско востание, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1988), 272-277; Димитър Тюлеков, „Убийството в с. Баница, Серско или новото рождение на Гоце Делчев“, *Македонски преглед* 4, София (2003), 29-52, особено делот од 38-48.

³ Христо Христов, „Смъртта на Гоце Делчев“, *Исторически преглед*, XXVII/2, София (1971), 93-95; Манол Пандевски, „Предвостаничката активност на Делчев и неговата погибија“, *Гоцеви денови*, 4/4, Скопје (1978), 12-15.

⁴ John MacDonald, „Deltcheff's Death. Story of a Survivor. Massacre of Macedonian Villagers“, *The Daily News* (London), no. 17 852, 9.06.1903: 5; *Англиският печат за Илинденско-Преображенското востание 1903 г.*, съст. Златина Николова (София: Македонски научен институт, 1998), 99-101.

⁵ Мих. Чаковъ, „Последния денъ на Г. Дѣлчевъ (21. Априлъ 1903 год.)“, *Гоцевъ листъ* (Пловдивъ), III/2, 6.05.1926: 7-8; П. Чернопѣевъ (написалъ по запискитѣ на М. Чаковъ), „Последнитѣ дни на Гоце“, *Илюстрация Илинденъ*, I/3, София (1927), 11-12; М. Чаковъ, „Последнитѣ часове на Гоце Дѣлчевъ“, *Илюстрация Илинденъ*, V/5(45), София (1933), 2-3; М. Чаковъ, „Прибирането коститѣ на великия революционеръ-апостолъ Гоце Дѣлчевъ“, *Илюстрация Илинденъ*, V/6(46), София (1933), 6; Михаил Чаков, „Сражението при Баница и смъртта на Гоце Делчев“, *Борбите в Македония и Одринско 1878-1912, Спомени*, 2 изд, ред. Константин Пандев и Здравка Нонева (София: Български писател, 1982), 537-547.

⁶ *Гоце Делчев, Спомени, документи, материали*, съст. Л. Панайотов et al. (София: Наука и изкуство, 1978), 185-186. Во спомените Накев признава дека кога бил убиен Делчев, тој не бил во Баница туку надвор од селото, а во битката се вклучил подоцна.

⁷ Г. Баждаровъ, *Горно Броди* (София: печатница П. Глушковъ, 1929), 76-78; *Гоце Делчев III, Во спомените на современниците*, ред. Христо Андонов-Полјански (Скопје: Култура, 1972), 271-278; *Гоце Делчев, Спомени, документи, материали...*, 193-195. Учеството на војводата Радев во битката кај Баница е дискутабилно. Тој навистина бил во Баница непосредно пред битката, а, според неговите спомени, учествувал во борбата од самиот почеток и бил веднаш до Делчев кога овој бил убиен. Меѓутоа, Михаил Чаков тврди дека Радев го напуштил селото вечерта пред битката, без да им јави на соборците (Чаковъ, „Последнитѣ часове“, 3), а Станиш Накев раскажува како го сретнал ранетиот Радев на маргините на Баница, додека останатите борци сѐ уште се обидуваа да го пробијат обрачот во селото (*Гоце Делчев, Спомени, документи, материали...*, 186).

суствувале на трагичниот настан⁹ и делумно на малкуте извештаи на странските дипломатски претставници во Османлиска Македонија.¹⁰ Затоа, долго време, приказите на Баничката битка биле ТМОРО-центрични и секој нов обид да се прераскаже судирот во Баница претставувал повторување на познатите факти и еднострано ги разгледувал настаните. Во 1992 година „истрагата“ за убиството на Гоце конечно се помрднала од мртва точка кога Александар Стојановски ги пронашол и објавил „Турски документи за убиството на Гоце Делчев“. Дотогаш главното отворено прашање за убиството било: „Кој го предаде Делчев?“, а теориите се движеле од: предавство извршено од член на Организацијата, предавство од страна на врховисти, грчки шпион и „еден селанец“, до добро организирано предавство кое вклучувало повеќе личности.¹¹ Меѓутоа, извештаите на официјалните османлиски власти

⁸ М.Л., „Секавања на Гоцевата смрт“, *Нова Македонија* (Скопје), 9.05.1948: 4. Учесството на К. Мутафчиев во Баничката битка не е потврдено од останатите сведоштва, во кои тој воопшто не се споменува.

⁹ Ив. Марков, „Жив свидетел на смъртта на Гоце“, *Пиринско дело* (Благоевград) 103, 4.05.1973: 4.

¹⁰ *Turkey No. 1 (1904), Further Correspondence Respecting the Affairs of South-Eastern Europe [March-September 1903]* (London: Harrison and sons, 1904), 124; *Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904)*, Том VI, ред. А. Трајановски (Скопје: Државен архив на Република Македонија-Македоника литера, 2012), 316-317; *Гоце Делчев IV, Документација, печат, летопис, хронологија, изреки, библиографија*, ред. Х. Андонов-Полјански (Скопје: Култура, 1972), 20-22; *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, књ.1 (1. јануара 1902 – 1 јуна 1903), ред. В. Ћоровић (Београд: Државна штампарија краљевине Југославија, 1933), 705; Симон Дракул, *Македонија меѓу автономизмот и дележот*, *Зборник руска дипломатска документација 1894-1913*, том 2, 1903 (Куманово: Просвета, 1997), 113-114; *Гоце Делчев, Спомени, документи, материали...*, 378-385; Христов, „Смъртта на Гоце Делчев“, 94-95.

¹¹ Јаворов истакнува три можни теории: дека Гоце бил следен од турските власти, дека бил предаден од горнобродскиот учител Андреја (Хрлев) и дека бил предаден од еден селанец од Баница кој имал потурчена сестра (Јаворов, *Гоце Делчев*, 96). Горче Петров се сомнева дека властите го следеле Гоце од Солун (*Спомени на Горче Петров* [Скопје: Научен институт за национална историја на македонскиот народ, 1950], 133-134). Даме Груев го обвинува благајникот од Броди (*Гоце Делчев, Спомени, документи, материали...*, 65). Според Андреј Хрлев, кој и самиот бил под сомнеж дека го предал Гоце, предавството го извршиле двајца врховисти (Исто, 197-200). Францускиот конзул, Стег, добил дојава дека предавникот бил „еден селанец“ (Христов, „Смъртта на Гоце Делчев“, 94-95), а бугарскиот трговски агент во Серес, Јуруков, за предавство го обвинува еден „грчки шпион“ (*Гоце Делчев, Спомени, документи, материали...*, 380-381). Види и: Михајло Миноски, „Прилог кон прашањето за постоење организирано предавство за ликвидирање на Гоце Делчев при неговото загинавање на 4 мај 1903 година во с. Баница“, *Прилози-Contributions* (МАНУ, Одделение за општествени науки) 31/2 (2000), 71-93.

покажуваат дека војската знаела за присуството на комитска чета во Баница, но немала информации дека таа била предводена од Делчев, а предавството за кое што се зборува во дел од документите се однесува на четите, не на самиот Гоце.¹² Со ова се заокружиле сознанијата за битката кај Баница и убиството на Делчев, а подоцнежните обиди за пласирање на „четврта верзија за убиството“ и на „нечуен заговор“ организиран од Јане Сандански, Димо Хаџи Димов и други „пријатели“ на Гоце немаат ниту една допирна точка со научната методологија и не може да се земат предвид при реконструирањето на настаните од 4 мај 1903 година.¹³

Современиците на Делчев се одамна мртви. Спомените на преживеаните од Баница се запишани, објавени и до бескрај анализирани и толкувани. Архивските документи се пронајдени и преведени. Треба ли тогаш повторно да го отвораме прашањето за убиството на Гоце? Можен ли е нов придонес кон темата, без да ризикуваме преповторување и неоригиналност?

Битката кај Баница

На 2 мај 1903 година, на пат од Солун кон Ловчанската корија на планината Али Ботуш, кај што бил закажан конгресот на Серскиот Округ на ТМОРО, Гоце Делчев застанал во селото Баница (Серско).¹⁴

Следниот ден серскиот војвода Ѓорѓи Радев-Бродалијата бил известен дека турската војска му влегла во трагите и дека во Горно Броди биле испратени трупи во потера по серската чета. За да избегне судир со аскерот и да ги поштеди бродските селани од одмазда, Радев се повлекол во Баница.¹⁵

Во исто време и драмската чета на Димитар Гоштанов денувала во горнобродската корија „Леските“, од каде што го набљудувала спокојното движење на војската додека влегувала во Горно Броди. Гледајќи ја спокојноста на аскерот, се успокоиле и комитите. Приквечер Гоштанов и неговите борци биле повикани во Баница за да се сретнат со Делчев и заедно да тргнат на закажаниот конгрес. Два часа пред да осамне,

¹² Турски документи за убиството на Гоце Делчев, ред. А. Стојановски (Скопје: Архив на Македонија, 1992), 18 и passim.

¹³ Васил Станчев, *Четвртата версија за убиството на Гоце Делчев* (Стара Загора: ВМРО „Иван Гарванов“ и Младежко дружество на ВМРО „Гоце Делчев“, 2003).

¹⁴ Димески, *Гоце Делчев*, 179.

¹⁵ Баждаров, *Горно Броди*, 76.

на 4 мај, драмската чета влегла во Баница и се сместила во две куќи во долниот крај на селото каде што веќе биле сместени Делчев, Радев, таму затекнатиот Димо Хаџи Димов и борците од серската чета. Верувајќи дека во случај на опасност ќе бидат предупредени од тројцата стражари што биле испратени да вардат надвор од селото, уморните комити заспале. В зори револуционерите биле разбудени од домаќинката на едната куќа и од полјакот Ѓорѓи, кои ги известиле дека османлиската војска го опколила селото.¹⁶

Но како и зошто се нашла војската пред Баница, кога четниците очекувале таа да е во Горно Броди?

Како последица на Солунските атентати (28 април-1 мај), а со цел да се спречат нови бомбашки напади, било засилено османлиското воено присуство од Солун до старата турско-бугарска граница.¹⁷ Речиси истовремено со почетокот на атентатите, турските власти добиле сигурни разузнавачки информации дека во Баница и три други серски села обиколувала една бунтовничка чета. Овие информации веројатно се однесувале на серската чета на Радев, за чиешто преследување, освен локалниот жандармериски одред, биле ангажирани уште два одреди редовна војска.¹⁸ Радев знаел дека војската го следи, но ја очекувал во Горно Броди и затоа се повлекол во Баница. Кога и четниците на Гоштанов го забележале аскерот како се сместува во Броди, Баница навистина се чинела безбедна. Меѓутоа, османлиските воени сили биле известени дека комитите биле во Баница,¹⁹ па, оттука, нивното спокојно движење кон Г. Броди веројатно било само диверзија. Неколку часа пред да осамне, жандармериски одред предводен од поранешниот соученик на Делчев, бимбашијата Хусеин Тефиков и близу 300 војници пешадија и коњица се упатиле кон Баница. В зори селото било сардисано. Стражарите затаиле и не ги предупредиле четите.²⁰

Свесни за турската надмоќ и дека во случај на борба најмногу би настрадало цивилното население, Делчев и останатите четиринаесет борци одлучиле да излезат од Баница.²¹ На крајот од селото, близу до спасоносниот пат кон с. Фраштани и шумата, четниците паднале во за-

¹⁶ MacDonald, "Deltcheff's Death": 5; Чаковъ, „Последнитъ часове“, 2-3.

¹⁷ Тјелеков, „Убийството в с. Баница“, 38.

¹⁸ Турски документи за убиството на Гоце Делчев, 18.

¹⁹ Исто.

²⁰ MacDonald, "Deltcheff's Death": 5.

²¹ Исто. Бројката од 15 учесници во битката ја дава Димо Хаџи Димов, неполн месец после судирот. Михаил Чаков, триесет години подоцна, известува дека во Баницката битка учествувале 14 комити (Чаковъ, „Последнитъ часове“, 3).

седа. Делчев бил погоден уште на почетокот од престрелката.²² Освен Гоце биле убиени и пет други борци, а еден бил ранет. Останатите се забарикадирале во една плевна и по, според едни 15-часовна,²³ а според други 30-часовна битка,²⁴ успеале да си го пробијат патот, фрлајќи бомби кон турските војници. Зад нив Баница останала во пламен. Загинале Делчев, војводата Гоштанов и четири комити. Еден борец бил ранет и заробен од војската.²⁵ Четири селани биле убиени. Петмина локални изгореле во огнот. Изгореле и 124 куќи.²⁶ Османлиите имале пет мртви и осум ранети. Кај мртвиот Делчев војската пронашла мапа на која бил прикажан Серскиот реон и упатство за рушење на железничка пруга.²⁷

Печатените медиуми за убиството на Гоце Делчев

Во 1953 година, група од петмина автори, предводена од тогаш младиот Христо Андонов-Полјански, собра, преведе и објави седум статии за смртта на Гоце Делчев публикувани во словенечките и хрватските весници од 1903 година.²⁸ Во наредните години, пасијата на Полјански за сè што било поврзано со животот и делото на Делчев резултира со уште неколку објавени написи од весниците во поранешните југословенски републики²⁹ и две научни статии за смртта на Гоце во југословенскиот печат.³⁰ Потрагата по информации за убиството на Делчев продолжила во весниците на бугарски јазик. И овој пат прв кој по-

²² Чаковъ, „Последниѣ часове“, 3.

²³ Яворовъ, Гоце Дѣлчевъ, 97.

²⁴ Турски документи за убиството на Гоце Делчев, 22.

²⁵ Според раскажаното од Димо Хаџи Димов во мај/јуни 1903 година и Мемоарот на Внатрешната Организација од 1904 година, во битката кај Баница загинале шест револуционери. Види: MacDonald, „Deltcheff's Death“: 5; Македонија и Одринско 1893-1903, Мемоаръ на Вѣтрѣшната Организација (sl: 1904), 105. Чаков тврди дека четите имало само четири мртви (Чаковъ, „Последниѣ часове“, 3), а османлиските власти известуваат за единаесет убиени бунтовници, но во бројката веројатно се вклучени и дел од убиените селани (Турски документи за убиството на Гоце Делчев, 22).

²⁶ Македонија и Одринско 1893-1903, 105.

²⁷ Турски документи за убиството на Гоце Делчев, 22.

²⁸ Странскиот печат за Илинденското востание (материјали), ред. Х.Г. Андоновски et. al. (Скопје: Здружение на новинарите на Н.Р. Македонија, 1953), 32, 36-41.

²⁹ Гоце Делчев IV..., 26, 33.

³⁰ Христо Андонов-Полјански, „Југословенскиот печат за Гоце Делчев“, Разглед, бр. 10 (1957), 1-2; Христо Андонов-Полјански, „Печатот за Гоце Делчев“, Културен живот, 5-6 (1963), 29-30. Види ја и статијата од: Данаил Димчевски, „Југословенскиот печат за смртта на Гоце Делчев“, Разглед, бр. 4 (1968), 312-318.

кажал интерес за проблематиката бил Х.А. Полјански, кој во 1953 година објавил еден напис од весникот „Реформи“, а во 1972 година публикувал уште 5 статии од истиот весник и од кустендилскиот неделник „Изгрѣвъ.“³¹ Во 1978 година, бугарските историчари објавиле девет стории за смртта на Гоце од „Вечерна Пошта“, „Македоно-одрински куриер“ и „Реформи“,³² а во 1983 година дотогашните достигнувања за проблематиката биле заокружени со една интересна статија од Методи Петров.³³ Последното третирање на Делчевото убиство во балканскиот печат од 1903 година било во 2001 година, кога во Софија биле објавени шест стории од три романски весници.³⁴

Неуморниот Полјански бил прв кој „излегол“ од балканските медиуми и објавил весникарски стории за смртта на Гоце во западно-европскиот печат. Во четвртиот том од неговата шесттомна едиција за Гоце Делчев, тој презентира текстови од девет англиски, француски, италијански и австриски весници.³⁵ По повод стогодишнината од раѓањето на Делчев, А. Лебл и Ј. Пшчулковска-Симитчиева објавиле две статии во кои, меѓу другото, се третира убиството на Делчев во унгарскиот и полскиот печат,³⁶ а до крајот на векот, бугарските историчари објавуваат и еден кус напис од американскиот, како и две информативни стории од британскиот печат.³⁷ По подолга пауза, во богатиот зборник на документи „Македонија во странскиот печат“ од 2016 година се објавени две куси телеграфски дојави од австралискиот и новозеландскиот

³¹ Странскиот печат..., 29-30; Гоце Делчев IV..., 28, 34-35, 37, 40-41.

³² Гоце Делчев, Спомени, документи, материали..., 203-208.

³³ Методи Петров, „Бугарскиот печат за гибелта на Гоце Делчев“, сб. Илинденско-Преображенско востание од 1903 година, ред. Христо Христов et al. (Софија: БАН, 1983), 114-125.

³⁴ Румџнскиот периодичен печат за Македонија 1902-1904, съст. Миле Томич, Шефџан Годороџа и Жеко Попов (Софија: Македонски научен институт, 2001), 191-195, 197-198.

³⁵ Гоце Делчев IV..., 25-32, 36-38.

³⁶ Арпад Лебл, „Предилинденските борби и загинувањето на Гоце Делчев во печатот на Унгарија, јануар-мај 1903“, Гоце Делчев и македонското револуционерно движење, Материјали од Симпозиумот одржан на 8, 9 и 10 ноември 1972 година во Штип по повод 100-годишнината од раѓањето на Гоце Делчев, ed. Кирил Миљовски et al. (Скопје: МАНУ – Институт за национална историја, 1973): 256; Јанина Пшчулковска-Симитчиева, „Идеите на Гоце Делчев и народноослободителната борба на македонскиот народ во полскиот печат“, Гоце Делчев и македонското револуционерно движење..., 266.

³⁷ Гоце Делчев, Спомени, документи, материали..., 208-209; Англискиот печат..., 76, 99-101.

печат, со што интересот за темата е исцрпен.³⁸ Во долните редови го прошируваме истражувањето на нашите претходници и презентираме статии за битката кај Баница и убиството на Гоце Делчев од над 100 весници од Обединетото кралство на Велика Британија и Ирска (заедно со доминионот Австралија и крунската колонија Нов Зеланд), Австро-Унгарија, Франција, Италија, Германија, Руското царство, Грција, Шведска, Данска, Шпанија, Холандија, Швајцарија и Соединетите американски држави.

Убиството на Делчев не било вест од насловните страници. Информациите за битката во Баница најчесто биле пласирани на маргините од весниците, во рамките на рубриките „Балкан“ и „Странство“. На почетокот на мај 1903 година, Европа сè уште била шокирана од погромот на Евреите во Кишинев, загрижена за немирите на Косово и згрозена од солунските атентати, па затоа овие настани, а не смртта на Делчев, биле главна вест во печатот. Всушност, токму во контекст на солунските атентати, со кои директно бил нападнат западноевропскиот капитал, дотогаш непознатиот Делчев го привлекува интересот на Европа како наводен водач на гемициите. Дури откако од Истанбул и Софија пристигнале информациите за вистинската улога на Делчев во ТМОРО, европскиот печат започнал да покажува посериозен интерес за неговото убиство и за можните последици од неговата смрт.

Пред да ги презентираме весникарските стории, нужно е да дадеме неколку објаснувања и да предупредиме на потенцијални замки. Текстовите за убиството на Гоце биле напишани непосредно по настанот и обилуваат со грешки и преувеличувања. Написите честопати биле подготвувани за да ги задоволат вкусот и стереотипите во Европа и на американскиот „Див Запад“ за „уште подивниот Исток“ и во нив можеме да најдеме неверојатни цифри за бројот на загинатите, спектакуларни стории за храброста на востаниците, сликовити прикази на ориентална жестокост и најразлични теории за извршено предавство. Затоа го упатуваме читателот да ги спореди сомнителните информации со податоците од почетните страници во овој труд, а дел од констатираните грешки ќе бидат третираани во објаснителни фусноти.

Во сториите, без воопшто да постои таква намера, се начнуваат и теми кои што сè уште се актуелни. Тука го издвојуваме проблемот околу етничката припадност на Делчев – прашање кое во последно време ги бранува македонската и бугарската јавност. Точно е дека весниците од 1903 година најчесто го третираат Делчев како „македонски

³⁸ *Македонија во странскиот печат*, том 1, ред. Т. Џинго et al. (Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2016), 37, 39.

водач“, а често пати го нарекуваат и „бугарски водач“. Доколку кон историите се настапи селективно и тенденциозно, тогаш би можеле да „докажеме“ дека Европа и Светот во 1903 година сметале дека Гоце бил Македонец, или дека бил Бугарин. Меѓутоа, авторите на овие истории воопшто не навлегуваат во елаборација на придавките „македонски“ и „бугарски“ и не чувствуваат потреба да објаснат дали истите имаат етничко, религиозно или географско значење. Но тоа што редовно го кажуваат и за што не треба да постои сомнеж, е улогата на Делчев во македонското движење и независноста на Македонската револуционерна организација vis-à-vis комитетите во Бугарија и бугарските политичари. Така, постоел унифициран став дека Делчев бил „душата на Македонската револуционерна организација“, чија што „загуба е потешка отколку ако паднеа сите офицери на Комитетот“, а ТМОРО е нарекувана „чисто македонска асоцијација, која што никогаш не работеше во хармонија со комитетите во Софија“ и „Организација која искрено ја прокламираше македонската независност како своја цел“.

Печатот во Британската империја

Најтиражните англиски весници имале свои дописници во Солун, Истанбул и Софија, кои секојдневно известувале за поважните настани во Османлиска Македонија. Во текот на 1903 година, весниците во Лондон имале рубрики „Немири на Балканот“ и „Балканската криза“, преку кои редовно ги информирале своите читатели за сите турбуленции во тогаш најпроблематичниот дел од Европа. На почетокот на мај овие рубрики биле преплавени со вести за солунските атентати, а информациите за настаните во Солун го зголемиле и интересот за ТМОРО и нејзините битки со турските трупи.

На 8 мај 1903 година, новинската агенција Ројтерс ги испратила првите известувања дека „водачот на динамитската секција на Организацијата, Гоце Делчев, бил убиен по 30-часовна битка“, а, следниот ден, веста била објавена во англиските весници.³⁹ Во наредните денови во Лондон пристигнале многу потемелни извештаи за смртта на Делчев:

Немирите на Балканот⁴⁰

Солун, 9 мај

Следниве детали беа примени во врска со прашањето за скорешната борба кај Баница, во близина на Серес. Чета од 20 луѓе, која носеше бугарски уни-

³⁹ *London Evening Standard*, 9.05.1903: 7; „The Balkan Crisis“, *Manchester Evening News*, 9.05.1903: 3.

⁴⁰ „Balkan Disorders“, *The Daily News* (London), 13.05.1903: 4; Истиот текст, во скратена верзија, е објавен од Христо Андонов-Полјански во: *Гоце Делчев IV...*, 30-31.

форми и беше вооружена со пушки манлихерки, ја премина границата, носејќи со себе големо количество муниција и динамит, со цел, како што се кажува, да направи еден „анархистички“ напад на градот Серес. По пат со себе зеле околу 30 регрути од месните луѓе во областа и, на тој начин, тие броеле 50 луѓе кога дента на 4-ти пристигнале во Баница, само на три часа оддалеченост од Серес. Намерата им била да се одморат преку ден, за да вмаршираат во Серес во текот на ноќта. Меѓутоа, властите дознале за нивните обиди и довлекле половина баталјон војници, кои го опколиле селото.

Во борбата што следувала и која траела повеќе од 24 часа, востаниците се бранеле упорно со пушчен оган и бомби, додека само еден од нив останал жив. Поголемиот дел од селото е разурнато, а триесет куќи биле целосно уништени. Помеѓу убиените биле водачот Делчев, Деметриев, Костанев и Ѓорѓи Брондили.⁴¹ Жените и децата од селото се безбедни. Триесет селани, заедно со нивниот свештеник, биле доведени во Серес на испрашување. Кај дел од убиените биле пронајдени мапи на областа, на кои што одредени точки на железничката линија биле обележани за да бидат нападнати.

Дванаесет мажи биле уапсени во близина на Серес, под обвинение дека соработувале при неодамнешниот железнички напад кај мостот на Ангиста.

На 11 мај 1903 година, лондонски *The Times* дознава дека „Делчев бил вистинскиот водач на познатата организација и главен двигател на целокупното движење. Тој го организираше киднапирањето на американската мисионерка Мис Стоџ, веројатно за да се прибават парични средства за Организацијата“.⁴² Две недели подоцна, дописникот на истиот весник од Софија, нуди многу подетални и мошне интересни информации за значењето на Делчев за ТМОРО и за нејзината самостојност.

Балканската криза⁴³

25 мај – дописникот на *The Times* од Софија

Од веродостоен извор во Македонија бев информиран за смртта на Ѓорѓи Делчев, познатиот водач на „Внатрешната револуционерна организација“.

Пред околу десет дена турските власти објавија дека тој бил убиен во близина на Серес, но овие вести требаше да бидат потврдени, особено поради тоа

⁴¹ Ѓорѓи Брондили е Ѓорѓи Радев-Бродалијата, кој не бил меѓу загинатите. Убиениот „Костанев“ е веројатно Д. Гоштанов, кој навистина загинал во Баница. Помеѓу убиените немало четник со презиме Деметриев. Можеби се мисли на Димитар Паљанков, кој загинал во судирот, а можеби повторно е направена грешка и под презимето „Деметриев“ се крие Димо Хаџидимов, или Димитар Кашиналијата, кои ја преживеале баничката битка.

⁴² „The Balkan Crisis“, *The Times* (London), no. 37 077, 11.05.1903: 5.

⁴³ „The Balkan Crisis“, *The Times* (London), no. 37 090, 26.05.1903: 5.

што Турците известија за смртта на повеќето други македонски водачи, вклучително на генералот Цончев кој во последните два месеци мирно си живее во родниот град Дреново. Се чини дека Делчев, кој заедно со поетот Таворов,⁴⁴ придружуваше чета предводена од војводата Кирчовски,⁴⁵ влегол во селото Баница, на околу два часа оддалеченост од Серес. Присутството на четата им било предадено на Турците од грчки шпион, по што една голема сила испратена од Серес го опколила селото. По неколкучасовна битка, селото било запалено, а со него исчезнале Делчев, Таворов, Кирчовски со четата и, како што се наведува, сите жители. Делчев, кој беше од Кукуш и по професија учител, имаше 32 години.⁴⁶ Иако не беше основач на Внатрешната организација, чисто македонска асоцијација, која што никогаш не работеше во хармонија со комитетите во Софија, тој практично го создаде сегашниот систем, кој се чувствува во сите краишта на земјата. Неговата смрт ќе се покаже како сериозен удар за движењето и за извесно време би можела да ги парализира неговите активности.

На 23 мај 1903 година, дописникот на лондонски Daily News, Џон МакДоналд, го испратил дотогаш најтемелниот извештај во западноевропскиот печат за ликот и делото на Гоце Делчев.⁴⁷

I have received information from a trustworthy source in Macedonia of the death of Georgi Deltcheff, the famous chief of the "internal revolutionary organization." Some ten days ago the Turkish authorities announced that he had been killed near Seres, but the news seemed to require confirmation, especially as the deaths of most of the other Macedonian leaders had been reported by the Turks, including that of General Tzontcheff, who has for the last two months been residing peacefully in his native town, Drenovo. It appears that Deltcheff, who, with the poet Tavoroff, accompanied a band under the Voivode Kirtchovsky, entered the village of Banitz, about two hours' distance from Seres. The presence of the band was betrayed to the Turks by a Greek spy, and a large force sent out from Seres surrounded the village. After a fight which lasted several hours the village was set on fire, and Deltcheff, Tavoroff, and Kirtchovsky, with the band and, it is stated, all the inhabitants, perished. Deltcheff, who was a native of Kukush and by profession a schoolmaster, was 32 years of age. Though not the founder of the internal organization, a purely Macedonian association which has never worked in harmony with the committees in Sofia, he was practically the creator of the present system, which has ramifications in all parts of the country. His death will prove a serious blow to the movement, and may for a time paralyse its activity.

Статијата „Балканската криза“,
објавена во лондонски The Times од
26.05.1903, p.5.

⁴⁴ Се мисли на поетот Пеју Јаворов, но информацијата е погрешна бидејќи Јаворов не бил заедно со Делчев во Баница.

⁴⁵ Војводата дедо Иљо Крчовалијата, како и Јаворов, не присуствувал на судирот во Баница.

⁴⁶ На денот кога бил убиен, Делчев имал точно 31 година и 3 месеци.

⁴⁷ John MacDonald "Balkan Revolutionists. Death of Deltcheff", *The Daily News* (London), no. 17 845, 1.06.1903: 7. Оваа статија, во скратена верзија и со делумно различен превод, е објавена на македонски јазик од Христо Андонов-Полјански во: *Гоце Делчев IV* ..., 37-38. Статијата е објавена и на бугарски јазик во: *Англискиот печат...*, 76.

(Од нашиот специјален пратеник)

Пазарџик, Источна Румелија,

23 мај

Смртта на Делчев

Исклучокот за кој што зборував е Делчев, за кого штотуку добив вест дека умрел во близина на Серес. Со оглед на тоа што веста беше донесени од „курир“, може да се прифати како целосно веродостојна. Не мина ни месец откако Делчев се сретна со водачите на Организацијата за да го решат прашањето дали наскоро ќе се објави општо востание, или пак ќе се ограничат на герила, со цел да ги исцрпат турските сили, без разлика колку време би било потребно за тоа. Делчев со години беше душата на револуцијата во Македонија. Во таа провинција тој беше подобро познат отколку во Бугарија. Делчев беше идолот на десетици илјади македонски селани. Неговата појава и однос се разликуваа од идејата што би можеле да ја имаме за тоа како изгледа еден воен одметник. Делчев беше човек со средна висина, русокос, синоок,⁴⁸ прилично тих, нежен во начинот на кој што им се обраќаше на луѓето. Тој беше остроумен набљудувач, можеше да решава со секавична брзина и ниедна сила на земјата не можеше да го отргне од неговата цел. Имаше нешто над 32 години. Како многумина други смели водачи и благородни карактери во Организацијата, Џорџо Делчев бил учител. Тој беше образован во бугарската гимназија во Солун – установа која што сега е затворена од Турците и чиешто учители, покрај многуте нејзини ученици, сега се во затвор. Откако ја напушти гимназијата, Делчев влезе во военото училиште во Софија. Потоа стана учител, користејќи ги можностите, при префрлувањето од едно училиште во друго, да ја пропагира револуционерната идеја. Некои од неговите соработници, кои што лично ги познавам и кои на ист начин ги користеа укажаните можности, сега ги очекува судење. Од училиштата и од гимназиите во Македонија излегоа стотици млади патриоти. Пред десет години, Делчев се откажа од својата професија, ѝ се приклучи на Организацијата и набргу стана нејзин движечки дух. Европските читатели мислат дека Борис Сарафов е водачот на револуцијата. Борис Сарафов не е ништо повеќе отколку водач на една боречка чета, и тоа добра. Но вистинскиот водач во последните неколку години беше Џорџо Делчев.

Десетина дена подоцна, Мајк Доналд остварил контакт со еден од преживеаните учесници во битката кај Баница (Димо Хаци Димов) и на страниците на Daily News ја објавил најраната запишана верзија за смртта на Делчев, раскажана од очевидец на настаните.

⁴⁸ Очигледно е дека авторот на текстот никогаш не видел фотографија на Гоце Делчев.

Смртта на Делчев⁴⁹
Приказна на еден преживеан
Масакр на македонски селани
(од нашиот специјален пратеник)

Филипополис, 3 јуни

Во едно претходно писмо ја спомнав смртта на револуционерниот водач Ѓорѓи Делчев и дадов неколку подробности за неговата кариера. Колку што знам, досега во весниците беа објавени само неколку неповрзани податоци за битката во која што исчезна (Делчев) и за судбината што ја затече Баница – сцената на битката. Ова што следува и што ми беше раскажано од еден од преживеаните од четата на Делчев, веројатно претставува толку комплетен и детален приказ на настанот, колку што можеше и би можело во иднина да се добие. Нараторот, Димитри Ацидимов, за прв пат им се придружи на востаниците минатиот јануари и стана член на четата на Делчев неколку недели пред смртта на неговиот водач кај Баница.

Четата на Делчев, ми вели тој, не беше боречка чета. Нејзината задача беше да ја крстосува Македонија со единствена и експлицитна цел да ги советува, да ги организира и да им врши инспекција на месните револуционерни тела. Во моето претходно писмо истакнав дека само во Македонија има седумдесет и седум востанички окрузи, секој со сопствен комитет. Селото е базата на Организацијата. Окружниот комитет надгледува група села и е во директен допир со врховниот комитет, чиј што раководител беше Делчев. За време на ваква обиколка низ окрузите и селата, Делчев, ми вели информаторот, настојчиво ги убедуваше лидерите на организацијата, без разлика дали се наоѓаат дома или по планините, да избегнуваат конфликт со Турците, но, во блиска иднина, да бидат подготвени за поинакви наредби. „Ние единствено се ангажиравме“, ми вели, „во надгледување на актуелната состојба на Организацијата, со поглед кон скоро промена на нејзините тактики. За оваа цел, требаше да се сретнеме со делегација на водачите од серскиот округ во едно село во близина на Баница. Намерата ни беше да стигнеме во селото на 4 мај. Во Баница застанавме вечерта на 2 (мај) за да се одмориме во текот на ноќта“. Баница е мало село со околу сто и петнаесет куќи, сите бугарски. Се наоѓа на околу два часа марш од Серес, главниот град на санџакот, или под-провинција на Солун.

Изненадени – бегство кон слободата

„Во серскиот округ“, продолжува нараторот, „турските трупи се мошне бројни. Требаше постојано да бидеме на штрек. Кога влеговме во Баница, испративме тројца стражари на оддалечени точки. Верувајќи дека навремено ќе нè предупредат во случај на опасност, полегнавме и заспавме; бевме многу

⁴⁹ MacDonald, „Deltcheff's Death: 5. Овој текст е преведен на бугарски јазик и објавен во *Англискиот печат...*, 99-101.

уморни. Бевме само петнаесет души, заедно со Делчев. Се чини дека стражарите биле изненадени, бидејќи не ни испратија никаква порака, па, така, Турците навлегоа во Баница“. Поверојатно објаснување е дека Делчев и неговата чета биле предадени. „Спиевме“, вели Ацидимов, „кога домаќинката на куќата влезе за да ни каже дека селото е сардисано и дека турскиот командант им наредил на сите жители, млади и стари, да го напуштат селото и да се сместат во соседното поле. Јас и дел од соборците се качивме на покривот на куќата. Оттаму можевме да видиме голем број луѓе како се собираат на полето, жените и децата на една, мажите на другата страна. Беа опколени од војници. Можевме да видиме луѓе со вкрстени раце на градите, како да се молат. Добар дел од луѓето сè уште останаа во селото. Претпоставувам дека беа премногу исплашени за да излезат. Додека се криевме во куќата, слушнавме дека турскиот командант ги собрал поповите, учителите, кметот и други првенци и ги праша дали во селото се кријат „комитации“. Тие рекоа дека не знаат, а потоа Турците почнаа да ги пребаруваат куќите. Тогаш Делчев и соборците започнаа да размислуваат дали да останат сокриени, или да се обидат веднаш да побегнат. Мнозинството, вклучувајќи го и водачот, се одлучија за ова второто, пред сè бидејќи со тоа биле помали шансите за одмазда кон невините селани. „Ако треба да се биеме“, рече Делчев, „и ако тоа можеме да го направиме надвор од селото, можеби ќе го спасиме од уништување“. Петнаесетмината успеаја незабележително да стигнат до маргините на селото. Но, додека излегуваа од него, група Турци што чекаа во заседа, запукаа кон нив. Никој не беше погоден. Тогаш четата започна да трча. Турците испалија втор рафал и Делчев падна мртов. Четниците, иако видоа дека бројните Турци им го попречија патот, повторно започнаа да трчаат. По неколку минутно пукање од двете страни, четата, покрај својот водач, загуби уште шестмина. Осумте преживеани повторно се повлекоа кон селото и се сокрија во една плевна во која тивко направија неколку отвори за стрелба. Битката кај Баница беше првата и последна битка на Делчев. Целата негова кариера во револуционерното движење беше посветена на задачата да организира и да подготвува. Тој не беше борец. Интересен е податокот дека турскиот командант, Тефикиов, беше сокласник на Делчев во военото училиште во Софија. Тефикиов, бугарски Турчин, служеше во бугарската армија. Таму стана и офицер. Неговото подоцнежено дезертерство во Турција без сомнение е осамен пример. Бугарските Турци во редовите на кнежевската армија секогаш се однесувале примерно. Меѓутоа, веќе никогаш нема да има турски офицери во таа армија.

Колеж на селаните

Осуммината во плевната можеа да го чујат плачот и вресокот на жените од селото. Ѓаволите на Тефикиов беа зафатени со нивната вродена дејност. Пред да стигнат до плевната, четниците видоа дека турската војска пука и ги коле селаните собрани на полето. Тие можеа да ги чујат плачот и пукањето. Димитри Ацидимов претполага дека Турците започнале со масакрот врз две-

те групи веднаш штом го чуле пукањето во селото. Нараторот продолжува: „Турците не се обидоа да ја преземат нашата позиција. Се обидоа да ја запалат. Но не пробаа тоа самите да го направат. Се плашеа од нашите бомби. Затоа испратија една постара жена со стог сено да ја заврши работата. Плевната веќе беше полна со сено и слама. Штом еднаш започнеше, огнот ќе нè опфатеше за миг. Кутрата старица, мислејќи дека ќе пукаме во неа, се откажа. Турците натераа една помлада жена повторно да се обиде. Јадното суштество беше помеѓу два огна – меѓу нас и нашите пушки и Турците со нивните. Сепак, се обиде, и тоа успешно; потоа побегна. Турците, мислејќи дека бега од опасноста, ја застрелаа додека трчаше. Ја убија и старицата. Видов сè. Прогонети од пламените, стрчавме кон блиската кука. Се израдувавме дека беше празна. Тоа беше добро построена кука, погодна да издржи опсада. Веќе беше доцна ноќ. Турците не се впуштија кон нашето ново прибежиште. Но повремено пукаа кон нас. Пукањето во селото продолжи цела ноќ. За сето време го слушавме плачот на селаните што беа масакрирани од војниците. Во два, или во три часот наутро, плачот престана, како веќе да не остана жива душа. А, пред два часот, избувнаа пламени во различни делови на селото. Турците го уништуваа. Доколку ноќта беше мрачна, лесно ќе побегнеме. Но светлината од месечината ќе им овозможеше на Турците да нè лоцираат. Тогаш отсјајот од пламените направи селото да свети како да е ден. Но, рано утрото, пред изгрејсонце, додека пламените исчезнуваа, ненадејно потрчавме, фрлајќи притоа бомба кон групата Турци поставена блиску до нашето десно крило. Изгледа бомбата заврши работа, бидејќи турската стрелба престана веднаш штом падна бомбата. Сè уште бевме во селото. Сега, осуммината, се прегрнавме, се збогувавме еден со друг и се заколнавме дека ниту ќе се предадеме, ниту, пак, ќе им паднеме живи во раце на Турците. Се заколнавме дека заедно ќе умреме. Ни останаа уште три бомби. Повторно потрчавме, фрлајќи една, а потоа и уште една бомба. Бомбите предизвикаа толкава паника кај Турците, што голем број од нив, наместо да пукаат кон нас, побараа засолниште. Од каде и да им ги чуевме гласовите, се упатувавме на друга страна: на тој начин, ужаснатите војници ни помогнаа во бегството.

„Сите побегнавме неповредени во шумата. Таму најдовме неколку деца од селото, десет или дванаесет, кои ги пасеа овците. Биле испратени во шумата малку време пред Турците да влезат во селото. Кога разбрале дека има Турци, и подоцна кога го виделе чадот од запалените куќи, се исплашиле да се вратат дома. Верувам дека овие деца се единствените преживеани од Баница, село кое што сигурно броеше најмалку седумстотини жители. Јас и моите седум соборци останавме два дена во шумата. Ги зедовме со нас и децата и ги распределивме низ околните села. Шест од нас отидоа во планините за да ѝ се придружат на некоја друга чета. Двајца отидовме во Бугарија – јас, бидејќи здравјето не ми дозволуваше да останам; мојот соборец, бидејќи е осакатен од ревматизам. Тој отседна во Дупница. Јас стигнав во Бугарија преку Демир Хисар, Мелник и Разлог. Организацијата претрпе огромна загуба со смртта на Делчев. Но нејзи-

ната работа ќе продолжи сè додека судбината на Македонија не се реши на еден, или на друг начин. Делчев беше извонреден организатор. Но имаме многу мажи, способни да го заземат неговото место. Малку време пред битката кај Баница, Делчев беше во Солун. Европската јавност ја обвинува Организацијата за анархистичките престапи во Солун. Но тоа е неправда. Самиот Делчев и сите ние бевме изненадени и огорчени од нив. Тие ја дискредитираа револуцијата во очите на Европа. Делчев влезе во Солун и се движеше низ градот преправен како патувачки трговец со јајца и овошје. Влезе во градот водејќи го натовареното магаре со една и држејќи кошница со јајца во другата рака. Му плати на ѓумручијата и помина. Верувам дека Македонија набрзо ќе стане сцена на масакри, кои ќе бидат многу поголеми од тоа што досега го посведочивме. Турците го забрзуваат процесот. Малку време по моето бегство разбрав дека турскиот командант на Горно Броди ги повикал жителите да излезат – неколку дена пред уништувањето на Баница – и им рекол дека според султанската наредба, секој маж, жена и дете во село каде што се кријат комитаии, ќе биде усмртен. Горно Броди се наоѓа на околу три часа марш од Баница. Командантот се заколнал во Пророкот дека ќе ја исполни султановата заповед.

За разлика од лондонските *Daily News* и *The Times*, помалите весници во Обединетото кралство на Велика Британија и Ирска не покажале жив интерес за смртта на Делчев, иако истата е регистрирана со извесно доцнење. Така, дури на 26 мај 1903 година, шкотскиот *Edinburgh Evening News* информира дека „прославениот македонски револуционер, по име Делчев, се известува дека бил убиен во битка против Турците“, ⁵⁰ а, истиот ден, ирскиот *Belfast Telegraph* дознава „од доверлив извор од Македонија, дека бил убиен Ѓорѓи Делчев, познатиот водач на Внатрешната револуционерна организација“. ⁵¹ Истата вест, со исто толку големо доцнење, ја пренесуваат уште неколку помали весници во Шкотска, Ирска и Англија. ⁵²

Многу поинтересни од весниците во Шкотска и Ирска се извештаите за смртта на Делчев во британскиот доминион Австралија и во крунската колонија Нов Зеланд. Кон крајот на мај 1903 година, десетина австралиски весници под наслов „Македонската револуција“, „Уби-

⁵⁰ *Edinburgh Evening News*, 26.05.1903: 2.

⁵¹ „Macedonian Leader Killed“, *Belfast Evening Telegraph*, XXXIII/10198, 26.05.1903: 3.

⁵² „The Fighting in the Balkans“, *Sheffield Daily Telegraph*, 26.05.1903: 9; „Balkan Fighting“, *Dundee Courier*, 26.05.1903: 4; „London Papers“, *Leeds Mercury*, 26.05.1903: 5; „The Macedonia Revolt“, *Aberdeen Press and Journal*, 26.05.1903: 5; *Irish Independent* (Dublin), 26.05.1903: 5; *Hull Daily Mail*, 26.05.1903: 1; „Macedonian Leader Killed“, *Northern Whig* (Belfast), 26.05.1903: 7-8; *Belfast News-Letter*, 26.05.1903: 5; *The Scotsman* (Edinburgh), 26.05.1903: 3; „The Balkan Crisis“, *Exeter and Plymouth Gazette*, 27.05.1903: 6; *Greenock Telegraph and Clyde Shipping Gazette* (Greenock), 27.05.1903: 3;

ен е македонскиот водач“, „Смртта на водачот на бунтовниците“ „Движењето е веројатно парализирано“, „Удар за револуционерите“, „Организаторот е убиен“ и т.н.,⁵³ известуваат дека:

„Македонските револуционери претрпеа тежок удар со смртта на Делчев, творецот на Македонската револуционерна организација, кој беше убиен во престрелка кај Баница. Се смета дека загубата на лидерот веројатно ќе го парализира сето револуционерно движење“.⁵⁴

Boss Revolutionist Dead.

Movement Paralysed.

AN IMPORTANT LEADER KILLED.

DEATH OF A PROMINENT REVOLUTIONIST.

MACEDONIAN BAND ANNIHILATED

MACEDONIAN LEADER KILLED

DEATH OF THE CREATOR OF THE REVOLUTION.

THE MACEDONIAN LEADER KILLED.—

Дел од насловите на извештаите за убиството на Гоце Делчев во австралискиот и новозеландскиот печат

⁵³ "Macedonian Revolution. Leader Killed", *Gerladton Advertiser* (Gerladton), no. 1169, 27.05.1903: 3; "Macedonian Leader Killed", *The Register* (Adelaide), XLVIII/17639, 27.05.1903: 5; "Death of a Rebel Leader", *Examiner* (Launceston), LXIII/125, 27.05.1903: 5; "Macedonian Leader Killed", *Evening Journal* (Adelaide), XXXVI/10098, 27.05.1903: 2; "Movement Probably Paralysed", *National Advocate* (Bathurst), 27.05.1903: 3; "The Balkans. Blow to the Revolutionaries", *The Age* (Melbourne), no. 15 043, 27.05.1903: 5; "News in Brief", *The Daily News* (Perth), XXII/8657, 27.05.1903: 1; "Trouble in the Balkans", *The Albany Advertiser* (Albany), XVI/2178, 27.05.1903: 3; "The Balkans", *Maryborough Chronicle, Wide Bay and Burnett Advertiser* (Maryborough), no. 9523, 27.05.1903: 2; "The Macedonian Revolution. Organiser Killed", *The West Australian* (Perth), XIX/5368, 27.05.1903: 5; "The Balkans", *The North Western Advocate and the Emu Bay Times* (Devenport and Burnie), 29.05.1903: 3; "Eastern Europe", *Adelaide Observer* (Adelaide), LX/3217, 30.05.1903: 30; "Cablegrams", *Mackay Mercury* (Mackay), 94/29, 28.05.1903: 4.

⁵⁴ "The Balkan Rising", *The Ballarat Star* (Ballarat), 48/14686, 28.05.1903: 3.

Истата вест, со слични наслови („Македонскиот водач е убиен“, „Смртта на творецот на револуцијата“, „Македонска чета е уништена“, „Шефот на револуционерите е мртов“) ја пренеле и весниците во Нов Зеланд.⁵⁵ Повеќето новозеландски весници само информираат дека Делчев бил убиен во Баница, но еден од нив, весникот *Evening Times* од градот Велингтон, навлегува подлабоко во проблематиката и известува за разликите помеѓу ТМОРО и Врховниот македонски комитет:

A REVOLUTIONARY LEADER KILLED.

[PRESS ASSOCIATION.]

CONSTANTINOPLE, 26th May.

The Albanians have released the members of the Sultan's peace mission, who were seized a few days ago and carried into the mountains.

Deltcheff, the creator of the Macedonian revolutionary organisation, has been killed in a skirmish at Panitza. It is considered that his death is likely to paralyse the revolutionary movement.

[Last year a split in the Macedonian Committee took place. The members of the old committee under M. Saraffof were accused of working rather for Bulgarian expansion than for the independence of Macedonia. A new committee was formed, which frankly proclaimed Macedonian independence to be its aim. M. Deltcheff was the leader of this section.]

Статијата „Убиен револуционерен водач“, објавена во „*Evening Post*“ од Велингтон (Нов Зеланд), на 27.05.1903, р. 5.

Убиен револуционерен водач⁵⁶

Константинопол, 26 мај

...Делчев, творецот на Македонската револуционерна организација, беше убиен во престрелка кај Баница. Се смета дека неговата смрт веројатно ќе го парализира револуционерното движење.

[Минатата година дојде до поделба во македонскиот комитет. Членовите на стариот комитет, под водство на г-н Сарафов, беа обвинети дека попрво работат за бугарска експанзија, отколку за независноста на Македонија. Беше формиран нов комитет, кој искрено ја прокламираше македонската независност како своја цел. Г-н Делчев беше лидер на оваа група]

⁵⁵ „Boss Revolutionist Dead. Movement Paralysed“, *Manawatu Times* (Palmerston North), XXVII/7723, 27.05.1903: 2; „An Important Leader Killed“, *Nelson Evening Mail* (Nelson), XXXVII/112, 27.05.1903: 4; „Macedonian Band Annihilated“, *Poverty Bay Herald* (Gisborne), XXX/9754, 27.05.1903: 2; „Macedonian Leader Killed“, *Waikato Argus* (Hamilton), XIV/1568, 28.05.1903: 2; „Death of the Creator of the Revolution“, *Timaru Herald* (Timaru), LXXVIII/12077, 27.05.1903: 3; „The Macedonian Leader Killed“, *Akaroa Mail and Banks Peninsula Advertiser* (Akaroa), LIII/2776, 29.05.1903: 2; „Trouble in the Balkans“, *Colonist* (Nelson), XLVI/10728, 27.05.1903: 3; „Macedonian Band Annihilated“, *Fielding Star* (Fielding), XXIV/276, 27.05.1903: 2; „The Balkan States“, *New Zealand Mail* (Wellington), no. 1631, 3.06.1903: 55; „The Trouble in the Balkans“, *Bay of Plenty Times* (Tauranga), XXXI/4452, 27.05.1903: 2.

⁵⁶ „A Revolutionary Leader Killed“, *Evening Post* (Wellington), LXV/124, 27.05.1903: 5.

Печатот во Австро-Унгарија

Со оглед на австроунгарските стратешки интереси во османлиска Македонија и ангажманот на Виена во изработката на Падарските реформи од февруари 1903 година, чија што имплементација била сериозно загрозувана со солунските атентати и со подготовката на востание во македонските вилаети, воопшто не изненадува податокот дека токму виенските медиуми, први од сите весници во големите европски метрополи, известиле за смртта на „озлогласениот динамитџија“ и „организаторот и водач на внатрешно-македонскиот комитет“ – Гоце Делчев.

На 7 мај, дописникот на *Neues Wiener Tagblatt* од Истанбул, известува дека биле погрешни информациите за смртта на генералот Цончев и дека во битката во близина на Серес загинал друг револуционер:

Убиен е водачот на четите Делчев⁵⁷

Константинопол, 7 мај

Според Портата, не генералот Цончев, туку водачот на четите, Делчев, паднал во битка со трупите во санџакот Серес.

Следниот ден и дописникот на *Wiener Zeitung* испратил податоци за битката кај Баница:

Битка со бугарските чети⁵⁸

Константинопол, 8 мај

Недостасуваат прецизни и сигурни податоци за битката со четите што се случи пред три дена во близина на Серес. Се известува дека четата што фрли многу динамитски бомби против трупите, била уништена. Едно село било запалено до темел, а голем број жители од околните села биле уапсени. Веројатно токму во оваа битка паднал водачот на четата, Делчев, за чија што смрт вчера информираше и Портата. Смртта на Делчев е огромна, ненадоместлива штета за македонските комитети. Делчев, поранешен учител, беше надарен, карактерен, енергичен и многу влијателен. Не Цончев, Сарафов или некој друг, туку Делчев беше главата на Внатрешната македонска организација и водач на сегашното движење. Исто така, Делчев беше организатор на киднапирањето на мис Стон.

На 11 мај, дописникот на *Die Zeit* од Софија известува дека Делчев не загинал во судирот кај Баница:

⁵⁷ "Der Bandenchef Deltschew gefallen", *Neues Wiener Tagblatt* (Wien), 37/127, 9.05. 1903: 4.

⁵⁸ "Kämpfe mit bulgarischen Banden", *Wiener Abendpost* [Beilage zur *Wiener Zeitung*], no. 106, 9.05.1903: 2. Истата вест и во: "Kämpfe mit Banden", *Neue Freie Presse – Morgenblatt* (Wien), no. 13902, 10.05.1903: 2, како и во будимпештанскиот весник на германски јазик, *Pester Lloyd*: "Die Mazedonische Frage", *Pester Lloyd* (Budapest), no. 111, 10.05.1903: 3.

Водачот на чета Делчев⁵⁹

Софија, 11 мај (прив. телеграма)

Добро информирани Македонци не можат да ги потврдат гласините за смртта на Делчев, но со сигурност нè уверуваат дека за време на критичниот период, тој одамна го имал напуштено регионот кај што наводно ја нашол смртта.

Меѓутоа, уште истиот ден, дописниците на *Wiener Zeitung* и *Neue Freie Presse* потврдуваат дека Делчев навистина загинал во Баница:

Македонското движење⁶⁰

Константинопол, 11 мај

Телото на организаторот и главатарот на Внатрешно-македонскиот комитет, Делчев, кој падна на 5-ти о.м после една очајничка одбрана во селото Баница, на 15 километри од Серес, беше несомнено потврдено според хартиите што беа пронајдени кај него.

Конечно, кон средината на мај, австриските новинари подготвиле еден подетален извештај за судирот кај Баница и за значењето на Делчев за Македонската револуционерна организација:

Настаните во Македонија⁶¹

Виена, 15 мај

Органите на бугарско-македонските комитети во Софија и на други места сè уште негираат дека е убиен познатиот организатор и водач на внатрешно-македонските комитети, озлогласениот динамитџија Георг Делчев. Сепак, во турските официјални извештаи смртта на Делчев се смета за сосема сигурна. Според овие извештаи, битката во која што бил убиен Делчев се случила во селото Баница, на 15 километри од Серес. Четата, составена од 60 до 70 души, беше сардисана од еден полубатајлон од 4 часот попладне на 4-ти (мај) до вечерта следниот ден. Четата се бранеше со презир кон смртта и на крајот ја испука сета муниција и динамит (во обид) да ги отфрли трупите. Трупите загубија само петмина мртви и имаа осум повредени. На крајот, четата успеа да побегне, оставајќи зад себе десетина мртви, меѓу кои и Делчев. Делчев беше осуден во отсуство за велепредавство од страна на штипскиот суд. Што претставува за комитетите загубата од смртта на Делчев најдобро докажуваат изја-

⁵⁹ "Bandenführer Deltschew", *Die Zeit* (Wien) – *Morgenblatt*, 2/222, 12.05.1903: 10.

⁶⁰ "Die macedonische Bewegung", *Wiener Abendpost* [Beilage zur *Wiener Zeitung*], no. 108, 12.05.1903: 2; "Die Ereignisse in Macedonien", *Neue Freie Presse - Abendblatt* (Wien), no. 13904, 12.05.1903: 1-2.

⁶¹ "Die Ereignisse in Macedonien", *Neue Freie Presse - Morgenblatt* (Wien), no. 13908, 16.05.1903: 4. Истата вест, во пократка верзија, ја има и во: *Wiener Zeitung - Ausland* (Wien), no. 112, 16.05.1903: 5.

вите на водечките личности во Комитетот: „Делчев тежеше колку Цончев, Сарафов и десетина генерали“ и „Загубата е потешка отколку ако паднеа сите офицери на Комитетот“. Оттука, разбирливо е зошто во бугарските кругови се крие смртта на Делчев, бидејќи овој водач беше знамето кое што фанатизираниите востаници слепо го следеа.

Од Виена веста за смртта на Делчев експресно била пренесена и во останатите краишта на Австро-Унгарија. За жал, најчесто се работи за интегрално пренесување на виенските написи, па оттука и нема потреба од нивно повторно прикажување. Меѓутоа, одредени весници во кралството Унгарија, кралството Бохемија, маркгрофовството Моравија и во големото војводство Краков, печатени на унгарски, чешки и полски јазик, нудат интересни новини и квалификации за Делчев, кои, за жал, често пати биле сосема погрешни. Така, на пример, будимпештанскиот *Magyarország* од 9 мај 1903 година, известува дека:

„Загинатиот Делчев бил еден од најистакнатите раководители на бугарско-македонскиот револуционерен комитет. Тој бил главниот производител на бомби, вистинска душа на револуцијата, најдобриот нејзин организатор кој имал удел и во организирањето на солунските атентати. Кога избила Грчко-турската војна, тој уште учел во офицерската академија во Софија, но ја напуштил за да стапи меѓу доброволците во грчката армија.⁶² Во оваа војна бил повеќе пати одликуван. По војната отишол во Македонија, каде бил најревносен во тоа да изгради внатрешна револуционерна организација. Тој не се плашел, ниту ги одбегнувал насилните средства во борбата кога се работело за тоа непослушните елементи да ги принуди на послушност и борба“.⁶³

На 10 мај, на насловната страница на прашкиот весник *Národní politika*, осамнала вест дека „Водачот на внатрешната организација на Македонците, Делчев, паднал во бој со Турците“. На третата страница од истиот весник се дадени подетални податоци за смртта на Гоце, кој е наречен „извонреден, енергичен, многу влијателен човек и вистински водач на внатрешната македонска организација“.⁶⁴

На 14 мај, за смртта на Делчев и за „победата на востаниците“ во битката кај Баница, пишува краковскиот *Głos Narodu*:

⁶² Информацијата е погрешна, бидејќи Делчев не учествувал во Грчко-турската војна. За време на војната во 1897 година, тој бил задграничен претставник на ТМОРО во Софија.

⁶³ Лебл, „Предилинденските борби и загинувањето на Гоце Делчев“, 256.

⁶⁴ „Vůdce vnitřní organizace Makedonců, Delčev, padl v boji s Turky“, *Národní politika* (Praha), XXI/128, 10.05.1903: 1, 3. Истата вест била објавена и во два моравски весници: *Moravská orlice* (Brno), XLI/107, 10.05.1903: 3; *Lidové Noviny* (Brno), XI/107, 10.05.1903: 5.

На теренот на борбата⁶⁵

Цела Македонија е сега обвинена од пламенот на востанието. Во серскиот округ дојде до борба меѓу четата на Делчев и турскиот аскер. Борбата траеше триесет часови. Во оваа борба беа убиени Делчев и 11 востаници. Делчев ја откупи победата со својата смрт.

Францускиот печат

Солунските атентати, пред сè потопувањето на францускиот брод „Гвадалкивир“, најсилно одекнале во францускиот дневен печат. Гневната француска јавност секојдневно била бомбардирана со вести за атентатите. Во потрага по виновниците, француските новинари едногласно се согласиле дека зад солунските настани стоела ТМОРО. Додека печатот во Франција се обидува да ги реконструира солунските атентати, пристигнале и првите вести за смртта на дотогаш непознатиот Делчев. Со оглед на тоа што Гоце бил претставен како лидер на Организацијата, а во некои европски медиуми бил наречен главен динамитџија и, оттука, водач на гемиџиите, тој набрзо го привлекол вниманието на новинарската фела во Франција. Меѓутоа, додека во останатите европски весници, авторите се труделе да добијат повеќе податоци за судирот кај Баница и за значењето на Делчев за ТМОРО, француските текстописци го посветиле сето свое внимание на прашањето: „Дали е Делчев навистина мртов?“, при што најчесто преовладувало мислењето дека тој ја преживеал Баница.

Македонското прашање⁶⁶

(од нашиот дописник)

Џончев – Делчев – конзулот Машков

Константинопол, виа Виена

8 мај, 8:15 h

Честопати од турска страна се шират гласини дека овој или оној востанички водач бил убиен во битка. Досега ваквите гласови набрзо биле демантирани. Вчера беа раширени три сериозни вести од овој тип: смртта на генералот Џончев и на главниот водач на Внатрешната организација, учителот Делчев; и, од друга страна, убиството на рускиот конзул Машков, наследникот на конзулот Штербина.

⁶⁵ Пшчулковска-Симитчиева, „Идеите на Гоце Делчев“, 266.

⁶⁶ „La question de Macédoine. Zontchef – Deltchef – Le Consul Machkof“, *Le Temps* (Paris), XLIII/15303, 9.05.1903: 1. Статијава во скратена верзија и со проблематичен превод е објавена во: *Гоце Делчев IV...*, 27.

Засега, потврдена е само првата вест. Официјално е дека генералот Џончев, поранешен предводник на еден од македонските комитети во Софија, подлегнал во битка (што се случила) претходните денови во близина на Солун.⁶⁷

Генералот, кој пред неколку недели беше интерниран како последица на одлуката на бугарската влада да ги распушти револуционерните комитети, колку што знаеме побегнал, ја преминал турската граница и ѝ се придружил на една поголема чета.

Една друга загуба што ќе биде непроценлива за иднината на востанието доколку биде потврдена, е онаа на Делчев.

Од турска страна се тврди дека младиот водач на македонската револуција ја пронајде смртта во еден неодамнешен судир.

Ова би било најчувствителен удар за Внатрешната организација, чија што душа е Делчев. Сепак, оваа вест е тешко веројатна. Делчев немаше обичај да учествува во битки. Тој никогаш не беше воен лидер. Тој беше револуционерен организатор. Неуморно ја крстосуваше Македонија, маскиран на најразлични начини.

Ако смртта на Делчев беше реална, тогаш раководството врз движењето би го презел Петров.⁶⁸ Уште повеќе, овој Петров игра поизразена улога во Организацијата и од Делчев. Тој е постар и исто така е учител.⁶⁹

Во следните денови, француските весници стигнале до нови, сигурни докази, дека Делчев не бил мртов. *La Petite Presse* убедливо тврди дека Делчев бил жив,⁷⁰ а *La Charente* објавува дека:

Последните вести од Битола се поверодостојни. Македонски извори ја демантираат смртта на водачот Делчев, кој што е жив и здрав на безбедно место.⁷¹

Како што од Истанбул започнале да пристигнуваат потврди дека Делчев загинал во Баница, така и новинарите во Франција започнале да ретерираат од верзијата дека Гоце бил жив. Меѓутоа, иако се

⁶⁷ Всушност, само веста за смртта на генералот Џончев била погрешна. Делчев и рускиот в.д конзул навистина биле убиени, но генералот Џончев ги преживеал настаните од 1903 година и живеел уште седум години. Починал кон крајот на 1910 година во Софија.

⁶⁸ Се мисли на Ѓорче Петров.

⁶⁹ Истиот текст, со минимални промени, бил објавен уште во неколку француски весници: "*Dans les Balkans*", *La Croix* (Paris), 24/6160, 10.05.1903: 3; "*L'Insurrection macédonienne*", *Le Journal* (Paris), XII/3873, 9.05.1903: 3; "*De midi a minuit*", *Le Matin* (Paris), XX/7013, 9.05.1903: 1; *Le Petite Presse* (Paris), XXXVII, 11.05.1903: 2; *Le Pays* (Paris), LV, 11.05.1903: 4.

⁷⁰ *La Petite Presse* (Paris), XXXVII, 15.05.1903: 2.

⁷¹ "*Dans le Balkans*", *La Charente* (Angoulême), XXXII, 15.05.1903: 2.

признавало дека водачот на македонските револуционери бил убиен, била лансирана поинаква верзија за неговата смрт:

Убиството на Делчев⁷²

Софија, 25 мај

Се шири гласина дека Делчев не бил убиен во една од последните битки, туку дека го убиле турски емисари.

Овие вести предизвикаа огромна сензација. Делчев навистина беше душата на Македонската револуционерна организација. Тој го подготви целокупниот план и можеби беше единствениот кој ги знаеше сите извори (на информации).

Assassinat de Deltchef

Sofia, 25 mai.

Le bruit court que Deltchef n'aurait pas été tué dans un des derniers engagements, mais assassiné par des émissaires turcs.

Cette nouvelle cause une sensation énorme. Deltchef était, en effet, l'âme de l'organisation de l'insurrection macédonienne. C'est lui qui en avait dressé tout le plan et était peut-être le seul à en connaître tous les ressorts.

Статијата „Убиството на Делчев“, објавена во париски Le Petit Journal од 26.05.1903, р.3.

Сепак, пред моќта на фактите, Le Temps конечно објавува дека Гоце Делчев бил убиен во битката кај Баница:

Смртта на Делчев⁷³

Gazette de Francfort пренесува, според кажувањето на учителот Димов, соборец на Делчев во битката кај Баница (на 15 километри северно од Серес), детали за смртта на водачот на Внатрешната организација:

Турците, дознавајќи дека Делчев бил во Баница со 15 луѓе, го опколиле селото со 800 души пешадија и со 200 души коњица. Делчев и седуммина од неговите другари загинале во уличните борби; другите од четата побегнале. Потоа Турците ги собрале селаните надвор од селото, ги масакрирале мажите, ги изнасилуваа жените, или ги однеле со себе и потоа го запалиле ова село со 115 домаќинства; се спасиле само 15 лица.

⁷² "Assassinat de Deltchef", *Le Petit Journal* (Paris), XLI/14760, 26.05.1903: 3.

⁷³ "La mort de Deltchef", *Le Temps* (Paris), XLIII/15323, 29.05.1903: 2. Текстот е објавен и во *Гоце Делчев IV...*, 36.

Печатот во италијанското кралство

Иако интересот на италијанското кралство за османлиска Македонија бил второстепен, поголемите весници во Италија имале свои дописници во разни краишта на европска Турција и не зависеле од информациите на телеграфските агенции од Лондон и Виена. Така, во случајот со смртта на Гоце Делчев, италијанските читатели добивале навремени вести директно од италијанските кореспонденти. Токму на ова се должат и дел од разликите во претпазливите информации објавувани во весниците во Лондон, Виена или Берлин и спектакуларните и преувеличени цифри за судирот кај Баница во италијанските печатени медиуми.

Како и во другите европски земји, интересот за Делчев во италијанскиот печат бил поврзан со солунските атентати. Уште на 7 мај 1903 година, на насловната страница на торинска *La Stampa*, во статијата „Од каде потекнува динамитот?“, Делчев е опишан како „главен организатор на бунтовниците, близок на Сарафов и способен производител на бомби.“⁷⁴ Следниот ден, римските *Il Giornale d'Italia* и *Avanti*, известуваат за битката кај Баница и смртта на Делчев. Иако и двата весника пишуваат за истиот настан и очигледно се потпираат на ист извор, бројките што ги нудат за загиналите во судирот и епитетите со кои што е опишан Делчев се разликуваат. *Avanti* пишува за смртта на „некој си Делчев“, во битка во која што загинале 79 четници и 5 Турци, а биле запалени 30 куќи. *Il Giornale d'Italia*, во статијата „Денови на терор во Солун“, ја опишува смртта на „познатиот Делчев“ во битка во која што револуционерите имале 70 мртви.⁷⁵ Истиот извештај следниот ден бил публикуван и во *La Stampa*, која, малку поскупо, тврди дека во „триесетчасовна битка кај Серес, паднаа Делчев и единаесет Бугари. Турците имаа четири мртви и осум повредени. Џорџо Делчев, познат како организатор на нападите во Солунскиот вилает, беше мошне вешт бомбаш.“⁷⁶ Бројката од 11 загинали ја прифатил и миланскиот *Corriere della sera*, кој во статијата „Смртта на еден македонски водач“ известува за „судир помеѓу трупите и една чета на прославениот динамитџија Делчев, кого Бугарите го глорифицираат како ‘недопирливиот’ и кој остана мртов заедно со единаесет соборци“.⁷⁷

⁷⁴ „La dove proviene la dinamite“, *La Stampa* (Torino), XXXVII/125, 7.05.1903: 1.

⁷⁵ Кочо Сидовски, „Италијанската јавност за загинувањето на Гоце Делчев“, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. 38, бр. 1-2, Скопје (1994), 78.

⁷⁶ „La morte di Delceff e di Zonceff. L'opera degli anarchiei“, *La Stampa* (Torino), XXXVII/127, 9.05.1903: 1

⁷⁷ „Gli avvenimenti nei Balcani. La morte d'un capo-Macedone“, *Corriere della sera* (Milano), 28/127, 10.05.1903: 3.

Конечно, на 13 мај, *Corriere della sera* објавува многу подетален извештај за битката кај Баница:

Intorno al combattimento di Banitz, presso Seres, fra le truppe e gl'insorti, si torna a confermare la morte del celebre capo Deltcheff, colui che sequestrò la missionaria americana miss Stone.

Il combattimento si svolse così: una compagnia di quaranta soldati, comandata da un maggiore, traversò il villaggio di Banitz, composto di 150 case ed eretto sopra una collina, marciando verso Seres, sulla ferrovia Salonico-Constantinopoli. Lasciato il villaggio alle spalle, la compagnia incontrò un contadino bulgaro, il quale si presentò al maggiore e gli disse che il villaggio era invaso da una banda arrivata dalla Bulgaria. Il maggiore, riconoscendosi poco in forze per tentare un attacco, spedì alcuni soldati a Seres, dove risiede una divisione militare, per chiamare dei rinforzi. Dopo sette ore giunse infatti mezzo battaglione di fanteria composto di 400 uomini. Notate che l'incontro col contadino avvenne la sera, perciò il concentramento avvenne la notte di martedì. All'alba Banitz era completamente circondata: il maggiore mandò a chiamare, per mezzo d'un contadino, il capo del villaggio, che era un prete bulgaro, ordinandogli di consegnargli i briganti; il capo tornò al villaggio e più tardi ritornò presso il maggiore, dichiarandogli che gl'insorti rifiutavano di arrendersi. Allora il maggiore gli ordinò di far uscire dal villaggio tutte le donne ed i bambini, il che avvenne subito. Le donne fuggirono lontano coi bambini, ed i turchi cominciarono un fuoco vivissimo di fucileria contro il villaggio, formati in colonne di attacco. Gl'insorti, in numero di 26 ed aiutati da circa 50 contadini, risposero al fuoco: ma i turchi restrinsero il loro cerchio ed arrivarono alle prime case, cominciando un combattimento speciale, casa per casa.

Gl'insorti, oltre che sparare delle fucilate, gettavano delle bombe di dinamite; poi appiecarono il fuoco a cinque case, d'onde l'incendio si comunicò a tutto il villaggio.

Una parte della banda seppe sfruttare l'occasione per sfuggire fra le file nemiche al cadere della sera e dopo circa venti ore di accanito combattimento.

Rimasero morti gran parte dei contadini, oltre a vari insorti, fra cui, insieme al capo insorto Deltcheff, si contano i sotto-capi Dimitroff e Constantinoff.

Deltcheff, antico maestro di scuola, era divenuto fra i più attivi capi della rivolta e dirigeva il movimento dell'organizzazione interna.

Tutti gl'insorti vestivano un'uniforme di tela grigia e portavano un berretto con sopra scritto in bulgaro « Libertà o morte ». Presso i cadaveri si ritrovò un poligrafo che serviva per stampare un giornale rivoluzionario. Fra le varie altre carte trovate indosso a Deltcheff c'era la pianta della città di Seres con delle indicazioni comprovanti il progetto di disseminarvi delle mine di dinamite come a Salonicco.

Статијата „Како умре водачот на бунтовниците Делчев“, објавена во *Corriere della Serra*, од 13.05.1903, p.3

Како умре водачот на бунтовниците
Делчев⁷⁸

Во врска со битката помеѓу трупите и бунтовниците кај Баница, во близина на Серес, повторно се потврди смртта на прославениот водач Делчев, кој ја киднапираше американската мисионерка мис Стоун.

Борбата се одвивала како што следува: еден одред од четириесет војници, под команда на мајор, преминал во селото Баница, кое има 150 куќи и е издигнато на рид, по што марширал кон Серес по железничката линија Солун-Константинопол. Откако го оставил зад себе селото, одредот наишол на еден бугарски селанец, кој му се претставил на мајорот и му кажал дека селото било окупирано од чета што пристигнала од Бугарија. Мајорот, увидувајќи дека неговата сила е мала за да изврши напад, испратил неколку војници во Серес, кај што е сместена една воена дивизија, за да повикаат засилување. По седум часа навистина пристигнал пешадиски полубаталјон составен од 400 души. Треба да се истакне дека средбата со селанецот се случила навечер, па затоа и концентрирањето (на војската) се случило во вторникот вечерта. Во мугрите, Баница била целосно опколена; со посредство на еден селанец, мајорот испратил да се повика селскиот кмет, кој беше бугарски поп и му наредил да ги предаде четниците; кметот се вратил во

⁷⁸ "Come morì il capo insorto Deltcheff", *Corriere della sera* (Milano), 28/130, 13.05.1903: 3. Истиот текст, со одредени испуштања и разлики во преводот, е објавен во: *Гоце Делчев IV...*, 31-32.

селото и подоцна повторно дошол кај мајорот и изјавил дека бунтовниците одбиле да се предадат. Тогаш мајорот наредил да излезат од селото сите жени и деца, кои веднаш го сториле тоа. Жените со децата побегнале далеку, а Турците започнале да пукаат кон селото, во офанзивна формација. Бунтовниците, 26 на број и потпомогнати од околу 50 селани, одговориле на огнот; но Турците ги збиле своите редови и стигнале до првите куќи, започнувајќи специјална борба, куќа по куќа.

Освен што пукале со пушки, бунтовниците фрлале и динамитни бомби; потоа запалиле пет куќи, од каде што огнот го зафатил целото село.

Еден дел од четата ја искористил ситуацијата за да побегне низ непријателските редови, (а ова се случи) откако падна ноќта, по околу дваесетчасовна жестока битка.

Голем дел од селаните биле најдени мртви, а меѓу нив имало и разни востаници, меѓу кои, заедно со водачот на бунтовниците, Делчев, биле и подвојводите Димитров и Константинов.

Делчев, стар мајстор на занаетот, беше еден од најактивните водачи на револтот и го диригираше движењето на Внатрешната организација.

Сите бунтовници носеа униформи од сиво платно и беретка над која на бугарски пишуваше 'слобода или смрт'. Близу до паднатите беше пронајден полиграф, кој служеше за печатење на револуционерен весник. Меѓу разните други хартии пронајдени кај Делчев, имаше и план на градот Серес со упатство кое го докажува проектот за дистрибуирање на динамитните мини, како (што се случи) во Солун.

Кога се чинело дека интересот на италијанскиот печат за смртта на Делчев спласнува, тогаш младиот новинар, а подоцна прославен воен кореспондент, Луиџи Барсини, испратил детален извештај од градот Серес, во кој ги опишува битките помеѓу четите и османлиските трупи и, откако накусо ја спомнува битката кај Баница, ја става под прашање смртта на Гоце:

Настаните на Балканот⁷⁹

Серес, 18 мај

...Последниот судир е оној од Баница на 5 мај, каде што беше убиен познатиот Делчев, за кого комитетите од Софија тврдат дека е уште жив. Самите Турци не покажуваат преголема сигурност дека го убиле, бидејќи телото на наводниот главен водач го закопале на непозната локација, откако го донесоа тука во Серес тајно во ноќта за да го фотографираат.

⁷⁹ Luigi Barzini, "Gli avvenimenti nei Balcani", *Corriere della sera* (Milano), 28/147, 30.05.1903: 2.

Германскиот печат

Како и во останатите европски земји, првите споменувања на Гоце Делчев во германскиот печат биле поврзани со солунските атентати. Во извештаите што пристигнувале во Берлин од дописниците во Софија, Делчев е опишан како „првиот и најзначаен произведувач на бомби, главен организатор на бунтот и доверливо лице на Сарафов“.⁸⁰ Иако во фокусот на германските новинари бил Борис Сарафов, значајно внимание му се посветува и на Делчев, како, наводно, втор човек на Организацијата:

„... Следната најзначајна личност меѓу луѓето од акција е Ѓорѓи Делчев, кој ‘работи’ во Солунскиот регион. Тој го крена железничкиот мост во воздух со динамит, главен организатор е на револуцијата и е типичен претставник на теророт“.

Откако *Vossische Zeitung* продолжува да го опишува Делчев и ја раскажува нам веќе познатата приказна дека Гоце наводно ја напуштил воената школа во Софија за да им се придружи на Грците во Грчко-турската војна, описот финишира со податокот дека Делчев не бил премногу храбар и дотогаш избегнувал да се судрува со турските трупи, како и дека мизерниот живот по планините сериозно му го загрозил здравјето.⁸¹

Додека новинарите во Берлин им посветувале страници на Сарафов, Делчев и на солунските атентатори, пристигнале и првите информации за судирот во Баница. Неколку пати се зборува за судир на турски војски со чета во околината на Серес, но не се навлегува во детали. Германските новинари дотолку не успеале да поврзат дека загиналиот во Баница бил истиот човек за кој што обемно пишувале во претходните денови, што *Berliner Tageblatt* истакнува дека „капетанот Доналцев, кој беше убиен во Баница, беше знаменосецот на востаниците“.⁸²

Меѓутоа, кон крајот на мај, *Frankfurter Zeitung* стигнува до сигурни податоци за смртта на Делчев и ја објавува една од поинтересните стории за судирот во Баница, која веднаш била пренесена и од останатите весници на германски јазик:

⁸⁰ „Türkei. Die Dynamitanschläge von Saloniki“, *Vossische Zeitung* – Morgen ausgabe (Berlin), no. 209, 6.05.1903: 4.

⁸¹ „Die bulgarischen Aufstandsführer“, *Vossische Zeitung* – Morgen ausgabe (Berlin), no. 211, 7.05.1903: 3-4.

⁸² „Zur tätigkeit Kriegsgerichte in Saloniki“, *Berliner Tageblatt* – Abend ausgabe (Berlin), XXXII/237, 11.05.1903: 2.

Македонските масакри⁸³

Берлин, 27 мај – „Франкфуртер Цајтунг“ објавува депеша од својот македонски кореспондент, во која се истакнува дека за време на крвопролевањето извршено од турските трупи на 10 мај во селото Баница, во близина на Серес, сите жители на селото, со исклучок на петнаесет души, биле заклани без разлика на возраста и полот. Во Баница живеела илјада и петстотини семејства.

Веста дека масакрот бил последица на присуството на македонскиот востанички лидер Делчев во Баница, се чини дека е потврдена. Турските трупи биле испратени да го убијат страшниот Делчев, или да го фатат жив. Меѓутоа, задачата воопшто не била лесна, бидејќи Македонците се собрале околу својот водач и им приредиле топол пречек на Турците кога овие упаднале во селото. Дури после една долга и очајничка борба, малкуте борбени Македонци потклезнале пред бројната надмоќ на веројатно тројно супериорните турски непријатели. Отпорот на кој што наишле Турците при продорот во селото, дотолку ги вознемирил и налутил, што започнале да ги масакрираат жителите и на крајот ги запалиле сите куќи.

Статијата „Македонските масакри“, објавена во *Der Deutsche Correspondent* на 29.05.1903, р. 4.

Macedonische Metzeleien.

Berlin, 27. Mai.—Die „Frankfurter Zeitung“ veröffentlicht eine Depesche ihres macedonischen Correspondenten, worin es heißt, daß bei dem Blutbade, das türkische Truppen am 10. Mai in dem Dorfe Baniza bei Seres anrichteten, die ganze Bevölkerung des Dorfes, mit alleiniger Ausnahme von fünfzehn Personen, ohne Unterschied von Alter oder Geschlecht niedergemetzelt wurden. Eintausend fünfhundert Familien hatten in Baniza gewohnt.

Die Nachricht, daß das Massacre die Folge der Abwesenheit des macedonischen Insurgentenführers Deltcheff in Baniza war, scheint sich zu bestätigen. Die türkischen Truppen waren ausgesandt worden, um den gefürchteten Deltcheff todt oder lebendig zu fangen. Die Aufgabe war jedoch durchaus keine leichte, denn die Macedonier scharten sich um ihren Führer und bereiteten den Türken, als diese das Dorf stürmten, einen heißen Empfang. Erst nach langem verzweifelten Kampfe unterlag das Häuflein streitbarer Macedonier dem ihm an numerischer Stärke wohl dreimal überlegenen türkischen Feinde. Der Widerstand, auf den die Türken bei der Erstürmung des Dorfes gestoßen waren, hatte sie derart gereizt und in Wuth versetzt, daß sie das Blutbad unter den Bewohnern anrichteten und zum Schluß dann noch sämtliche Häuser in Brand steckten.

⁸³ „Macedonische Metzeleien“, *Der Deutsche Correspondent* (Baltimore), 63/149, 29.05.1903: 4.

Печатот во руското царство

За жал, до излегувањето на овој текст во печат, не успеавме да ги обезбедиме најтиражните весници од Санкт Петербург и Москва од почетокот на 20 век. Со оглед на рускиот интерес за османлиска Македонија, веруваме дека на страниците на Новое время, Новости дня, Русскій листокъ, Московскія вѣдомости, Петербургская газета и Московскій листокъ може да се пронајдат интересни колумни и вести за битката кај Баница, смртта на Гоце и за неговото значење за македонското револуционерно движење. Оттука, со жалење констатираме дека овој наш труд е сериозно осиромашен и во иднина ќе биде потребно негово дополнување со вестите од страниците на рускиот печат. Засега ќе треба да се задоволиме со известувањата за смртта на Делчев во останатите делови на пространото Руско царство. Од Финска и Латвија на северозапад, Сибир на север, Украина на запад и Грузија на југ, дневниот печат редовно ги презема телеграмите од руската телеграфска агенција и вестите од медиумите во Виена и Берлин и ги запознава своите читатели со Гоце Делчев. Така, на 26.04/9.05.1903 година, рускиот весник од Даугавпилс (Латвија), Двинскій листокъ, известува дека во битката кај Баница не бил убиен генералот Цончев, туку предводникот на востаниците – Делчев.⁸⁴ Во следните денови истата вест ја пренеле Кавказъ од Тбилиси и Сибирская жизнь од градот Томск.⁸⁵ Истовремено, весниците во Сибир, Украина, Карелија и Финска известуваат дека Гоце Делчев бил главен организатор и душа на македонското движење, а веста за неговата смрт предизвикала длабока жал во македонските кругови.⁸⁶ Хелсиншки Päävälehti го опишува Гоце како „најистакнат произведувач на бомби и близок пријател на лидерот на македонското движење – Борис Сарафов“,⁸⁷ а тиражниот Киевлянинъ истакнува дека „Делчев беше знамето околу кое со слепа преданост се собираа сите незадоволни“.⁸⁸ Весникот Helsingfors-Posten, кој излегувал на шведски јазик во Хелсинки, во статијата „Убиен е водачот на македонските револуционерни комитети“ навлегува и во теориите за предавството на Гоце и,

⁸⁴ “Телеграммы Дв. Листка”, Двинскій Листокъ (Двинскъ), IV/313, 26.04.1903: 5.

⁸⁵ “Телеграммы”, Кавказъ (Тифлисъ), LVIII/109, 27.04.1903: 1; “Телеграммы Россійскаю телеграфнаю агенства”, Сибирская Жизнь (Томскъ), X/91, 29.04.1903: 1.

⁸⁶ “Телеграммы Россійскаю телеграфнаю агенства”, Сибирская Жизнь (Томскъ), X/93, 1.05.1903: 1; “Телеграммы”, Киевлянинъ (Киев), XXXIX/117, 29.04.1903: 4; “Deltischew stupat”, Tammerfors Nyheter (Tampere), no. 73, 13.05.1903: 3; “Händelserna å Balkan”, Wiborg Nyheter (Vyborg), no. 109, 13.05.1903: 3.

⁸⁷ “Tapahtumat Balkanilla”, Päävälehti (Helsinki), no. 109, 13.05.1903: 3.

⁸⁸ “Македонскія дѣла”, Киевлянинъ (Киев), XXXIX/125, 7.05.1903: 2.

повикувајќи се на извори од Софија, тврди дека „Делчев им падна в раце на Турците преку предавство извршено од грчки шпион и веднаш беше убиен“.⁸⁹

Грчкиот печат

Делчев, убиениот бугарски војвода, беше млад резервен поручник, кој ги напушти (воените) редови за време на Грчко-турската војна за да се бори како доброволец против Грците. Сарафов го ангажираше како супервизор при производството на бомби и минирањето.⁹⁰

Во горниот текст, објавен во атински *Σκριп*, единствената точна информација е дека Делчев бил убиен! Останатото, дека бил доброволец во турската армија кој војувал против Грците, или, пак, дека бил послушник на омразениот Сарафов, требало само да ја засили еуфоријата кај грчката јавност поради неговото убиство. Јасно, сето ова се должелo на односот на грчката држава кон македонското револуционерно движење и опасноста што ТМОРО ја претставувала за грчките територијални аспирации. Оттука, не треба да изненадува квалификацијата што за Делчев ја дава *Ακρόπολις*, ниту пак изборот на *Εμπρός*, од многуте теории за предавството на Делчевата чета, да ја одбере онаа во која што „херојот“ што ги известил Османлиите за присуството на четата во Баница бил Грк:

Смртта на озлогласениот водач Делчев⁹¹

И покрај негирањата на бугарските весници, официјално е потврдено дека во близина на селото Баница, османлиската војска го уби озлогласениот водач Делчев и многу негови следбеници.

Како се оценува убиството на Делчев⁹²

... Смртта на Делчев, главниот лост на востанието, печатот му ја препишува на некој Грк, кој ги известил Турците дека овој се наоѓа со чета востаници во селото Баница, кое по двочасовна борба беше пеплосано заедно со жителите и востаниците. Оваа значајна загуба се смета за сериозен удар врз востаничкото движење.

⁸⁹ „Den makedoniska revolutionskomiténs chef dödad“, *Helsingfors-Posten* (Helsinki), no. 146, 31.05.1903: 3.

⁹⁰ „Ποιος ο Βούλγαρος Δέλτσεφ“, *Σκριп* (Αθήνα), Z/2769, 1.05.1903: 3.

⁹¹ „Ο θάνατος του περιβόητου αρχηγού Δέλτσεφ“, *Ακρόπολις* (Αθήνα), K/7596, 26.04.1903: 1; Истата вест и во: „Συνελήφθη ο αρχιληστανταρτής Δέλτσεφ“, *Σκριп* (Αθήνα), Z/2764, 26.04.1903: 2.

⁹² „Πος κρίνεται ο φόνος του Δέλτσεφ“, *Εμπρός* (Αθήνα), Z/2334, 16.05.1903: 3.

Од бројните вести во грчкиот печат за смртта на Делчев,⁹³ се издвојува извештајот за судирот кај Баница, кој бил испратен до редакцијата на Σκριπ од страна на грчкиот конзул во Серес:

**ΠΩΣ ΕΞΩΝΤΩΘΗ
ΤΟ ΣΩΜΑ ΤΟΥ ΔΕΛΤΣΕΦ**

ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ ΤΟΥ "ΣΚΡΙΠ",

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 26 'Α-
πριλίου (Δε' έμμέσου όδου).
Έγνώσθησαν αι έξης λεπτομέ-
ρειαι περί της καταστροφής της
συμμορίας του περιωνόμου Δέλ-
τσεφ, τής οποίας έτηλεγράφησε
ό "Έλλην πρόξενος των Σε-
ρρών.

Τα χαράγματα της Τετάρτης
ή συμμορία έσήλασεν εις τό χω-
ρίον Βανίτσα, δίωρον απέχον
των Σερρών και οικουμένου υπό
200 σχισματικών οικουγενειών,
παρ'αυτούς οί έξήκοντα χωρι-
κούς νέους, ούς ώπλησε, διηυθύν-
θη ένα καταστρέψη τό έγγύς έλ-
ληνικόν χωρίον.

Είς όμως χωρικός άντελε-
φθείς την συμμορίαν λίαν πρω-
είδοποίησε τον στρατόν εύρισκώ-
μενον εκεί πλησίον, όστις λαθών
έπικουρίαν εκ Σερρών έστράπη
πρός καταδίωξιν των διαφεύγων
περιζώσας τό χωρίον.

Ούτοι ήρνήθησαν να παρ'αυ-
θώσι και ήρξαντο πυροβολούν-
τες και ρίπτοντες βόμβας κατά
του στρατού, όστις έπιτεθείς κα-
τώρυσσε να διασκορπίση την
συμμορίαν φονεύσας πλείστους
μεταξύ των όποίων και τον άρ-
χηγόν Δέλτσεφ.

Επ'αυτών εύρέθησαν προκη-
ρύξεις του κοιμητάτου, χάρτης
τοπογραφικός των πημάτων
Σερρών και Δράμας και περι-
γραφή της αιδηροδρομικής γραμ-
μής. Εκ των ριφθεισών βομβών υπό
των Βουλγάρων έκάρησαν οικίαι
τινές του χωρίου. Οι διαφυγόν-
τες συμμορίαι καταδιώκονται.

Статијата „Како беше уништена четата на Делчев“, објавена во Σκριп на 27.4/10.05.1903, pp. 3-4.

Како беше уништена четата на
Делчев⁹⁴

Солун, 26 април

Ги дознавме следниве детали за ги-
белта на дружината на прочуениот Дел-
чев, кои телеграмски ни ги прати грч-
киот конзул во Серес. Во средата четата
пристигнала во селото Баница, кое е
оддалечено два часа пат од Серес, а го
населуваат 200 шизматички семејства;
четата зела и шеесет млади од селото,
кои ги вооружила, па се упатила да го
уништи блиското грчко село.

Но, рано изутрината, еден селанец
ја забележал четата и ги известил вое-
ните единици што се наоѓале во бли-
зина; овие, пак, откако дочекале заси-
лување од Серес, се впуштиле да ги го-
нат убијците и го опколиле селото.
Овие одбиле да се предадат и почнале
да пукаат и да фрлаат бомби врз вој-
ската, која, откако нападнала, успеала
да ја разбие четата, убивајќи ги пове-
ќето, меѓу кои и водачот Делчев. Кај
нив беа најдени објави од Комитетот,
топографска карта на серската и драм-
ска област, како и опис на железничка-
та линија. Од фрлените бомби од стра-
на на Бутарите изгореа некои куќи во
селото. По избеганите членови на че-
тата се врши потеря.

⁹³ "Πως εινε διωργανωμένα τα κομιτάτα. Ο πρωτουργός της έσωτερικής όργανώσε-
ως Δέλτσεφ", Ακρόπολις (Αθήνα), Κ/7597, 27.04.1903: 2; "Ο θάνατος του Δέλτσεφ
και αι ενέργειαι των κομιτάτων", Το Αστν (Αθήνα), ΙΖ/4488, 11.05.1903: 1; "Δειν-
η απώλεια", Σκριπ (Αθήνα), Ζ/2767, 29.04.1903: 3.

⁹⁴ "Πως εξωντώθη το σώμα του Δέλτσεφ", Σκριп (Αθήνα), Ζ/2765, 27.04.1903: 3-4.

Печатот во Скандинавија, Шпанија и Холандија

Кралствата Данска, Шведска, Шпанија и Холандија не биле Големи сили и немале економски и политички интереси на Балканот. Затоа и вестите што биле објавувани за настаните во османлиска Македонија биле од втора рака и посиромашни од дотука претставените статии и написи. Новинарите од наведените земји веројатно процениле дека судирот во Баница и смртта на Делчев не продавале весници, па, следователно, и вестите за овој настан се сиромашни и едвај можат да се најдат тука-таму на маргините од весниците.

Скандинавскиот печат, на пример, покажал жив интерес за солунските атентати, но не и за убиството на Гоце Делчев. Данскиот *Jyllandsposten*, кој имал ексклузивен пристап до владините телеграми и важел за најинформиран весник во Данска, на 8 мај 1903 година известува за судир на чета со турските трупи во село во близина на Серес, во кој четата употребила динамит, а на 15 мај информира и за жестока битка што во претходните денови се случила во близина на Серес, но не го спомнува Делчев.⁹⁵ Најтиражниот скандинавски весник, стокхолмски *Aftonbladet*, воопшто и не известува за судирот кај Баница, а Делчев го спомнува само во контекст на солунските атентати, како „главен организатор на бунтот“.⁹⁶ Еден друг весник од Стокхолм, *Dagens Nyheter*, на 9 мај 1903 година информира дека по жестока битка селото Баница било запалено од турските трупи,⁹⁷ а следниот ден истакнува дека „најважен лик во македонската ‘пропаганда на дејствување’ е Ѓорѓи Делчев“, но воопшто не успева да ја направи конекцијата дека токму Делчев бил убиен во судирот кај Баница.⁹⁸

Во Шпанија, пак, небаре се работело за држава на друг континент, вестите за смртта на Гоце биле објавени дури кон крајот на мај, истовремено со нивното публикување во австралискиот и новозеландскиот печат. Всушност, станува збор само за една телеграфска информација од Софија, која *via* Париз била пренесена од мадридска *La Correspondencia de España* и други шпански весници, и во која накусо се

⁹⁵ "Telegrammer", *Jyllands-Posten* (Aarhus), 33/128, 8.05.1903: 2; "Balkan-Røret. Telegrammer", *Jyllands-Posten* (Aarhus), 33/134, 15.05.1903: 2.

⁹⁶ "Upporet i Macedonien. Dynamit attentaten", *Aftonbladet* (Stockholm), no. 105, 8.05.1903: 2.

⁹⁷ "Jäsningen på Balkan", *Dagens Nyheter* (Stockholm), no. 11882, 9.05.1903: 3.

⁹⁸ "De bulgariska friskarorna i Macedonien och deras ledare", *Dagens Nyheter* (Stockholm), no. 11883, 10.05.1903: 3.

констатира дека Делчев и востаниците кои тој ги предводел, биле убиени од Турците во Баница.⁹⁹

Слична незаинтересираност покажал и холандскиот печат, каде што се игнорира убиството на Делчев. Меѓутоа, на насловната страница на амстердамски *De Tijd* од 26 мај 1903 година е објавена една мошне интересна статија за обидите на бугарскиот премиер, Рачо Петров, да преговара со ТМОРО во контекст на прекинување на револуционерните борби, во која се предвидува каков би бил одговорот на комитетите и се потенцира огромната загуба што Македонците ја претрпеле од смртта на Делчев.¹⁰⁰

De nieuwe bulgaarsche minister-president Petroff heeft een bewijs willen leveren van zijn goeden wil om in den toestand op het Balkanschiereiland verbetering te brengen. Hij gaf der Porte kennis van zijn verlangen om betreffende Macedonië tot een schikking te komen, belovende van zijn kant te zullen onderhandelen met het macedonische comité van organisatie, ten einde gedurende zijn onderhandelingen met Konstantinopel een schorsing te verkrijgen van de revolutionaire krijgsbedrijven. Het spreekt vanzelf dat Petroff bij het comité, dat met dergelijke onderhandelingen eenvoudig den draak steekt, aanklopt aan eens dooven mans deur. Zelfs de onverwachte dood van een der hoofdleiders van de beweging, Delcheff — een groot verlies voor de Macedoniërs — zal aan die onverzoenlijke gezindheid niets veranderen.

Новиот бугарски премиер, Петров, сакаше да достави доказ за неговата добра волја за подобрување на ситуацијата на Балканскиот Полуостров. Тој ја извести Портата за својата желба да се постигне согласност во врска со Македонија и при тоа вети дека ќе преговара со македонските комитети на Организацијата за да се постигне прекин на револуционерните борби на четите за време на неговите преговори со Константинопол. Се разбира дека Петров тропа на вратата на глувиот кај комитетите, бидејќи со вакви преговори само им се потсмева. Дури и неочекуваната смрт на еден од водачите на движењето, Делчев — огромна загуба за Македонците — нема да го промени овој непомирлив став.

Статија во амстердамски „*De Tijd*“ од
26.05.1903, p. 1.

⁹⁹ “En Los Balkanes. Victoria de los turcos”, *La Correspondencia de España* (Madrid), LIV/16546, 27.05.1903: 2; “Turcos y macedonios”, *La Atalaya* (Santander), XI/3726, 27.05.1903: 3.

¹⁰⁰ “Buitenland”, *De Tijd* (Amsterdam), no. 16951, 26.05.1903: 1.

Швајцарскиот печат

На почетокот на 20 век, Швајцарската конфедерација немала економско-политички интереси на Балканот. Следејќи го востановеното правило кај земјите што не покажувале интерес за Османлиска Македонија да не ја запознаваат својата јавност со борбите на ТМОРО со турските трупи, логичен би бил заклучокот дека и швајцарските новинари не известувале за убиството на Делчев. Реалноста била поинаква. Имајќи ги предвид географската положба на Швајцарија и официјалните јазици во државата, во земјата слободно циркулирале весници од соседните држави. На ова се должи и фактот дека повеќето вести за битката кај Баница и убиството на Делчев биле до збор преземани од францускиот, италијанскиот, германскиот и австроунгарскиот дневен печат. Можеби поради поврзаноста на солунските атентатори со т.н Женевска група, токму во франкофонска Швајцарија бил покажан жив интерес за атентатите, но и за смртта на Делчев, како наведен главен бомбаш и идеен лидер на гемициите. Така, во швајцарските весници на француски јазик од мај 1903 година, се објавуваат вести за опсадата на Баница, за храбриот отпор на четата на Делчев, за неговата смрт, како и за неговото значење за Организацијата.¹⁰¹ Во прилог следува една интересна сторија објавена во *La Liberté*, во која авторот на текстот се сомнева дека Делчев бил убиен и сликовито го објаснува Гоцевото значење за Организацијата и неговата витална улога во одржувањето на независноста на ТМОРО.

Во Македонија¹⁰²

Во Софија сè уште не веруваат дека Делчев бил убиен или ранет и се претпоставува дека тој поскоро се наоѓа во Бугарија, отколку во Македонија. Веројатно станува збор за – можеби намерна – печатна грешка во името од страна на Турците: имено, еден шеф на банда, Дечев, бил тешко повреден пред неколку дена меѓу Џумаја и Серес.¹⁰³ Впрочем, доколку навистина се работеше за Делчев, кој е душата на Внатрешната организација и за чија што глава нудат

¹⁰¹ "En Macédoine", *Gazette de Lausanne*, CV/119, 23.05.1903: 3; "Affaires de Macédoine", *L'Impartial* (La Chaux-de-Fonds), XXIII/6920, 25.05.1903: 1; "La Macédoine", *Gazette de Lausanne*, CV/120, 25.05.1903: 2; "Nouvelles du jour", *La Liberté* (Fribourg), 33/119, 26.05.1903: 1; "La mort de Deltcheff", *Gazette de Lausanne*, CV/122, 27.05.1903: 1; "Dans les Balkans", *L'Express: Feuille d'avis de Neuchâtel* (Neuchâtel), CXLV/121, 28.05.1903: 2; "Macédoine", *Journal de Genève* (Geneva), LXXIV/147, 30.05.1903: 1.

¹⁰² "En Macédoine", *La Liberté* (Fribourg), 33/108, 12.05.1903: 1.

¹⁰³ Никола Дечев (1880-1903), велешки војвода, навистина имал судир со турските трупи на 8 април 1903, но битката се одвивала кај виничкото село Лески, а не помеѓу Џумаја и Серес.

En Macédoine

On ne croit toujours pas, à Sofia, que Deltchef ait été tué ou blessé, et on suppose qu'il serait plutôt en Bulgarie qu'en Macédoine. Il n'y a probablement eu qu'une erreur de nom, peut-être volontaire, chez les Turcs, un chef de bande, Deltchef, ayant été blessé grièvement, il y a quelques jours, entre Djumaja et Seres. D'ailleurs, les Turcs s'empresseraient de confirmer eux-mêmes la nouvelle s'il s'agissait vraiment de Deltchef, l'âme de l'Organisation intérieure, dont ils ont mis la tête à prix pour 500 livres turques. La mort de celui-ci serait, en effet, un coup presque irréparable, lui seul connaissait à fond tous les fils secrets de l'Organisation, les noms des affiliés, les cadres, dont le personnel s'ignore d'un groupe à l'autre, les dépôts d'armes, de munitions de dynamite cachés dans les montagnes. Sans Deltchef, l'Organisation, qui avait toujours su garder son indépendance vis-à-vis des Comités de Bulgarie, risquerait d'être désemparée. Mais, encore une fois, la nouvelle de la mort de Deltchef est toujours fort sujette à caution. Les Turcs, en parlant de l'engagement où il aurait succombé, accusent une vingtaine de morts de part et d'autre. Les Macédoniens n'auraient pas laissé tuer à si bon compte un chef qui est tout pour eux.

Статијата „Во Македонија“, објавена во швајцарскиот весник „La Liberté“ од 12.05.1903, p. 1.

500 турски лири, Турците ќе поитаа самите да ја потврдат веста. Неговата смрт навистина би била речиси ненадоместлив удар, бидејќи само тој во потполност ги знаеше сите тајни нишки на Организацијата, имињата на соработниците, кадарот, чијшто персонал не се познава од една група до друга, складиштата за оружје, муницијата од динамит скриена во планините. Без Делчев, Организацијата, која секогаш умееше да ја задржи својата независност vis-à-vis комитетите од Бугарија, е под ризик да се најде во небрано. Но, уште еднаш, веста за смртта на Делчев е сè уште предмет на голема претпазливост. Зборувајќи за потфатот во кој тој наводно загинал, Турците наведуваат по дваесетина мртви од секоја страна. Македонците не би дозволиле еден водач кој за нив претставува сè, да биде убиен наспроти толку малку (жртви од другата страна).

Печатот во Соединетите американски држави

Американските медиуми навремено ги известиле своите читатели за битката кај Баница и смртта на Гоце Делчев.¹⁰⁴ Преку лондонски Reuters, виенското Korrespondenz Bureau и берлинско Wolffs Telegraphisches Bureau, вестите за убиството на Делчев биле пласирани на страниците на дневните весници од Њујорк до брегот на Пацификот и Хаваите и од Големите езера до Њу Орлеанс. Меѓутоа, додека го минувале Атлантот, информациите од Reuters биле зачинети и прилаго-

¹⁰⁴ Гоце Делчев, спомени, документи, материали..., 208-209; "Bulgarian Leader Dead", *New York Tribune* (New York), LXIII/20630, 11.05.1903: 2; "Killing Christians", *The Paducah Sun* (Paducah), X/113, 12.05.1903: 6; *The McCook Tribune* (McCook), XXI/52, 15.05.1903: 6 и др.

дени на американскиот вкус, а вестите од Виена и Берлин се губеле во преводот и добивале сосема поинаква форма. Токму затоа, во американскиот печат може да се пронајдат најневеројатни цифри за убиените во Баница, најчудни лични имиња на учесниците во битката, најразлични топоними за местото на судирот и најневозможни теории за тоа кој го убил Делчев:

Смртта на македонскиот водач¹⁰⁵
Грчки шпион им предаде на Турците
каде се наоѓа Делчев
London Times – New York Times
Специјална телеграма

Лондон, 26 мај – Деталните извештаи за смртта на Делчев, познатиот македонски водач, вели дописникот на The Times од Софија, покажуваат дека тој, заедно со поетот Таворов, ја придружувал четата на Војвода и Кирчовски¹⁰⁶ и влегол во селото Баница, близу Серес, каде што неговото присуство им било предадено на Турците од страна на грчки шпион.

Голема сила го сардиса селото и после долг отпор сите членови на револуционерната чета беа убиени. Се вели дека и жителите на селото, кое беше запалено од Турците, биле убиени.

Делчев имаше триесет и две години. Тој беше учител и практично ја создаде сегашната македонска организација, која дејствува во сите делови на земјата...

Статијата „Смртта на македонскиот водач“, објавена во New York Times на 26.05.1903, р. 2.

MACEDONIAN CHIEF'S DEATH.

A Greek Spy Betrayed Deltcheff's Whereabouts to the Turks.

LONDON TIMES—NEW YORK TIMES
Special Cablegram.

LONDON, May 26.—Detailed reports of the death of Deltcheff, the famous Macedonian chief, says the Sofia correspondent of The Times, show that he accompanied a band under Voivoda and Kirtchovsky, together with the poet Tavoroff, and entered the village of Banitzza, near Seres, where his presence was betrayed to the Turks by a Greek spy.

A large force surrounded the village, and all the members of the revolutionary band were killed after a long resistance. It is stated that the inhabitants of the village, to which the Turks set fire, were also killed.

Deltcheff was thirty-two years old. He was a schoolmaster, and practically created the present Macedonian organization, which has ramifications in all parts of the country.

The Vienna correspondent of The Times says perquisitions and arrests continue in the vilayet of Adrianople. Numbers of priests and school teachers have been taken into custody. Arms have been found in six villages. The male population has fled, and agricultural work is at a standstill.

¹⁰⁵ "Macedonian Chief's Death", *The New York Times* (New York), LII/16657, 26.05.1903: 2.

¹⁰⁶ Во лондонски The Times, војводата дедо Иљо Крчовалијата е погрешно запишан како „војводата Кирчовски“. Њујоршки Times ја надградува грешката на лондонските колеги и, без да се разбере значењето на зборот „војвода“, заклучува дека се работи за две личности со име Војвода и Кирчовски.

Константинопол, 10 мај¹⁰⁷

Изјавата дека генералот Делчев, еден од главните македонски водачи, бил убиен во борба со Турците кај Лерин, беше официјално потврдена.

Убиен познат македонски водач¹⁰⁸

Константинопол, 18 мај – Во депеша добиена денес се вели дека Делчев, шеф на Македонците и познат водач, бил пронајден мртов во близина на Хорос.¹⁰⁹ Тој со себе носел целосен план на македонските железници и 10,000 франци.

Се верува дека бил убиен од македонскиот комитет, бидејќи бил осуден за предавство.

Со оган и меч, турските трупи збришаа македонски град¹¹⁰

Четиристотини и педесет лица умреа на ужасен начин во Баница

Софија, 24 мај – Турските трупи се нафрлија на селото Баница и со најужасен бес го збришаа заедно со речиси сите негови жители.

Војниците ги убиваа сите, вклучително жените и децата, со најголема бруталност. Офицери и војници користеа мечеви и бајонети и ги фрлаа телата на мртовците назад во куќите кои потоа беа запалени.

Бројката на убиени се проценува на 450, а од малото село не остана ништо освен урнатини.

Во контекст на последната вест, дел од американските медиуми објавуваат цифра од 1500 убиени семејства во Баница, а како причина за нивната смрт се наведува присуството на Делчев во селото.¹¹¹

Во воведните редови од овој труд го поставивме прашањето: дали е можен нов придонес кон една толку експлоатирана тема како убиството на Гоце Делчев? Нужно ли е повторно навраќање кон наста-

¹⁰⁷ *The Omaha Daily Bee* (Omaha), 11.05.1903: 2.

¹⁰⁸ "Famous Macedonian Leader Assassinated", *The Spokane Press* (Spokane), no. 165, 18.05.1903: 1.

¹⁰⁹ Веројатно се мисли на градот Серес.

¹¹⁰ "With Fire and Sword Turkish Troops wipe out Macedonian Town", *Commercial Advertiser* (Honolulu, Hawaii), XXXVII/6488, 25.05.1903: 1; Истата вест била објавена и во: "Turkish Massacre. Four Hundred and Fifty Persons Meet Death at Banitza", *Hilo Tribune* (Hilo, Hawaii), 8/30, 29.05.1903: 1; "Fire Massacre at Banitza", *The Democratic Advocate* (Westminster), XXXVIII/32, 30.05.1903: 4;

¹¹¹ "An Entire Village put to Sword. Fifteen Hundred Families Slaughtered by Turks in Macedonia After an Heroic Resistance", *The Washington Times* (Washington), no. 3271, 26.05.1903: 1.

ните од кобниот 4 мај, кога веќе се детално раскажани од директните учесници во баничката битка и темелно се анализирани од историчарите?

Историјата не е егзактна наука, а дигитализацијата на архивските материјали и на старата периодика овозможува пристап до податоци кои во минатите децении не биле достапни ниту за професионалните историчари. Оттука и одговорот на поставените прашања е позитивен. Без разлика на тоа што приложените весникарски стории нема значително да ги надградат досегашните сознанија за тоа што се случило во Баница, ниту пак ќе изнедрат некоја нова, научно-прифатлива верзија за Гоцевата смрт, со нив конкретно покажуваме како може да се искористи поголемата достапност на изворите за отворање и збогатување на теми кои што се навидум затворени и исцрпени. Дополнителна придобивка од овој времеплов е и можноста што цитираните новински стории ја нудат за отворање на теми кои што не се директно поврзани со убиството на Делчев, какви што се, на пример: перцепцијата на Европа и Светот во 1903 година за улогата на Делчев во македонското револуционерно движење и за целите и карактерот на Организацијата што тој ја предводел.

Литература:

Објавени документи:

- Англискиот печат за Илинденско-Преображенското востание 1903 г., съст. З. Николова (София: Македонски научен институт, 1998).
- Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904), Том VI, ред. А. Трајановски (Скопје: Државен архив на Република Македонија-Македоника литература, 2012).
- Гоце Делчев, Спомени, документи, материјали, съст. Л. Панайотов et al. (София: Наука и изкуство, 1978).
- Дипломатска преписка Краљевине Србије, књ.1 (1. јануара 1902 – 1 јуна 1903), ред. В. Ђоровић (Београд: Државна штампарија краљевине Југославија, 1933).
- Дракул Симон, Македонија меѓу автономијата и дележот, Зборник руска дипломатска документација 1894-1913, том 2, 1903 (Куманово: Просвета, 1997).
- Македонија во странскиот печат, том 1, ред. Т. Џинго et al. (Скопје: Државен архив на Република Македонија, 2016).
- Румџнскиот периодичен печат за Македонија 1902-1904, съст. Миле Томич, Шефџан Годороджа и Жеко Попов (София: Македонски научен институт, 2001).
- Странскиот печат за Илинденското востание (материјали), ред. Х. Г. Андоновски et al. (Скопје: Здружение на новинарите на Н.Р. Македонија, 1953).
- Turkey No. 1 (1904), Further Correspondence Respecting the Affairs of South-Eastern Europe [March-September 1903] (London: Harrison and sons, 1904).

Турски документи за убиството на Гоце Делчев, ред. А. Стојановски (Скопје: Архив на Македонија, 1992).

Монографии и статии:

- Андонов-Полјански Христо, *Гоце Делчев и неговото време* (Скопје: Култура, 1978).
- Андонов-Полјански Христо, „Југословенскиот печат за Гоце Делчев“, *Разглед*, бр. 10 (1957), 1-2.
- Андонов-Полјански Христо, „Печатот за Гоце Делчев“, *Културен живот*, 5-6 (1963), 29-30.
- Баждаров Г., *Горно Броди* (София: печатница П. Глушков, 1929).
- Гоце Делчев III, *Во спомените на современниците*, ред. Христо Андонов-Полјански (Скопје: Култура, 1972).
- Гоце Делчев IV, *Документација, печат, летопис, хронологија, изреки, библиографија*, ред. Х. Андонов-Полјански (Скопје: Култура, 1972).
- Димески Димитар, *Гоце Делчев* (Скопје: Студентски збор, 1992).
- Димчевски Данаил, „Југословенскиот печат за смртта на Гоце Делчев“, *Разглед*, бр. 4 (1968), 312-318.
- Яворов К. П., *Гоце Делчев* (София: Книжарница Олчев, 1904).
- Кьосев Дино, *Гоце Делчев-очерк* (София: БКП, 1967).
- Лебл Арпад, „Предилинденските борби и загинавањето на Гоце Делчев во печатот на Унгарија, јануар-мај 1903“, *Гоце Делчев и македонското револуционерно движење*, Материјали од Симпозиумот одржан на 8, 9 и 10 ноември 1972 година во Штип по повод 100-годишнината од раѓањето на Гоце Делчев, ед. Кирил Миљовски et al. (Скопје: МАНУ – Институт за национална историја, 1973), 239-257.
- Македонија и Одринско 1893-1903, Мемоарџ на Вжтрџишната Организација* (sl: 1904)
- MacDermott Mercia, *Freedom or Death, The Life and Death of Gotsé Delchev* (London-West Nyack: The Journeyman Press, 1978).
- Миноски Михајло, „Прилог кон прашањето за постоење организирано предавство за ликвидирање на Гоце Делчев при неговото загинавање на 4 мај 1903 година во с. Баница“, *Прилози-Contributions* (МАНУ, Одделение за општествени науки) 31/2 (2000), 71-93.
- Пандевски Манол, „Предвостаничката активност на Делчев и неговата погибија“, *Гоцеви денови*, 4/4, Скопје (1978), 12-15.
- Петров Методи, „За гибелта на Гоце Делчев“, сб. Осемдесет години Илинденско-Преображенско востание, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1988), 272-277.
- Петров Методи, „Българският печат за гибелта на Гоце Делчев“, сб. Илинденско-Преображенско востание от 1903 година, ред. Христо Христов et al. (София: БАН, 1983), 114-125.
- Пшчулковска-Симитчиева Јанина, „Идеите на Гоце Делчев и народноослободителната борба на македонскиот народ во полскиот печат“, *Гоце Делчев и ма-*

- кедонското револуционерно движење, Материјали од Симпозиумот одржан на 8, 9 и 10 ноември 1972 година во Штип по повод 100-годишнината од раѓањето на Гоце Делчев, ed. Кирил Миљовски et al. (Скопје: МАНУ – Институт за национална историја, 1973), 259-274.
- Спомени на *Ѓорче Петров* (Скопје: Научен институт за национална историја на македонскиот народ, 1950).
- Станчев Васил, *Четвртата версија за убиството на Гоце Делчев* (Стара Загора: ВМРО „Иван Гарванов“ и Младежко дружество на ВМРО „Гоце Делчев“, 2003).
- Тюлеков Димитър, „Убиството в с. Баница, Серско или новото рождение на Гоце Делчев“, *Македонски преглед* 4, София (2003), 29-52.
- Христов Крум, *Гоце Делчев: [Живот и дейност]* (София: НС ОФ, 1955).
- Христов Христо, „Смъртта на Гоце Делчев“, *Исторически преглед*, XXVII/2, София (1971), 93-95.
- Чаков Михаил, „Сражението при Баница и смъртта на Гоце Делчев“, Борбите в Македонија и Одринско 1878-1912, Спомени, 2 изд, ред. Константин Пандев и Здравка Нонева (София: Български писател, 1982), 537-547.
- Чаковъ, М. „Последните часове на Гоце Дѣлчевъ“, *Иллюстрация Илинденъ*, V/5 (45), София (1933), 2-3.
- Чаковъ, М. „Прибирането коститъ на великия револуционеръ-апостолъ Гоце Дѣлчевъ“, *Иллюстрация Илинденъ*, V/6(46), София (1933), 6-7.
- Чернопѣевъ П. (написалъ по записките на М. Чаковъ), „Последните дни на Гоце“, *Иллюстрация Илинденъ*, I/3, София (1927), 11-12.

Весници:

Aberdeen Press and Journal (Aberdeen)
 Adelaide Observer (Adelaide)
 Aftonbladet (Stockholm)
 Akaroa Mail and Banks Peninsula Advertiser (Akaroa)
 Ακρόπολις (Αθήνα)
 Bay of Plenty Times (Tauranga)
 Belfast Evening Telegraph (Belfast)
 Belfast News-Letter (Belfast)
 Berliner Tageblatt (Berlin)
 Colonist (Nelson)
 Commercial Advertiser (Honolulu, Hawaii)
 Corriere della sera (Milano)
 Dagens Nyheter (Stockholm)
 De Tijd (Amsterdam)

Der Deutsche Correspondent (Baltimore)
 Die Zeit (Wien)
 Dundee Courier (Dundee)
 Двинскій Листокъ (Двинскъ)
 Edinburgh Evening News (Edinburgh)
 Εμπρός (Αθήνα)
 Evening Journal (Adelaide)
 Evening Post (Wellington)
 Examiner (Launceston)
 Exeter and Plymouth Gazette (Exeter)
 Fielding Star (Fielding)
 Gazette de Lausanne (Lausanne)
 Gerladton Advertiser (Gerladton)
 Гоцевъ листъ (Пловдивъ)

- Greenock Telegraph and Clyde Shipping Gazette (Greenock)
Helsingfors-Posten (Helsinki)
Hilo Tribune (Hilo, Hawaii)
Hull Daily Mail (Hull)
Irish Independent (Dublin)
Journal de Genève (Geneva)
Jyllands-Posten (Aarhus)
Кавказъ (Тифлисъ)
Кіевлянинъ (Кіев)
L'Express: Feuille d'avis de Neuchâtel (Neuchâtel)
L'Impartial (La Chaux-de-Fonds)
La Atalaya (Santander)
La Charente (Angoulême)
La Correspondencia de España (Madrid)
La Croix (Paris)
La Liberté (Fribourg)
La Stampa (Torino)
Le Journal (Paris)
Le Matin (Paris)
Le Pays (Paris)
Le Petit Journal (Paris)
Le Petite Presse (Paris)
Le Temps (Paris)
Leeds Mercury (Leeds)
Lidové Noviny (Brno)
London Daily News (London)
London Evening Standard (London)
Mackay Mercury (Mackay)
Manawatu Times (Palmerston North)
Manchester Evening News (Manchester)
Maryborough Chronicle, Wide Bay and Burnett Advertiser (Maryborough)
Moravská orlice (Brno)
Národní politika (Praha)
National Advocate (Bathurst)
Nelson Evening Mail (Nelson)
Neue Freie Presse (Wien)
Neues Wiener Tagblatt (Wien)
New York Tribune (New York)
New Zealand Mail (Wellington)
Northern Whig (Belfast)
Нова Македонија (Скопје)
Päivälehti (Helsinki)
Pester Lloyd (Budapest)
Пиринско дело (Благоевград)
Poverty Bay Herald (Gisborne)
Sheffield Daily Telegraph (Sheffield)
Сибирская Жизнь (Томскъ)
Σκριν (Αθήνα)
Tammerfors Nyheter (Tampere)
The Age (Melbourne)
The Albany Advertiser (Albany)
The Ballarat Star (Ballarat)
The Daily News (Perth)
The Democratic Advocate (Westminster)
The McCook Tribune (McCook)
The New York Times (New York)
The North Western Advocate and the Emu Bay Times (Devenport and Burnie)
The Omaha Daily Bee (Omaha)
The Paducah Sun (Paducah)
The Register (Adelaide)
The Scotsman (Edinburgh)
The Spokane Press (Spokane)
The Times (London)
The Washington Times (Washington)
The West Australian (Perth)
Timaru Herald (Timaru)
Το Ἄστυ (Αθήνα)
Vossische Zeitung (Berlin)
Waikato Argus (Hamilton)
Wiborg Nyheter (Vyborg)
Wiener Zeitung (Wien)

Ивана ХАЌИЕВСКА

Филозофски факултет – Скопје

Институт за историја - магистранд

МАЛЦИНСТВАТА ВО КРАЛСТВО ЈУГОСЛАВИЈА КАКО РАБОТНА СИЛА: ФАКТОРИЗАЦИЈА НА ЕТНИЧКОТО ПОТЕКЛО, ОД ЗЕМЈОДЕЛСКИТЕ ПЕРИФЕРИИ КОН ИНДУСТРИСКИТЕ ЦЕНТРИ (ПРИМЕРИ, 1920-1930)

Abstract: *The dissolution of the Ottoman empire and the Habsburg empire was accompanied not only by the drawing of new borders, but also by the establishment of political and social borders, and boundaries relating to identity politics. Here I argue on a few questions on privilege redistribution in interwar Yugoslavia from the aspect of national minorities as work force, and ethnicity in workers from minorities as agency for industrial capitalists. The wages and the standard of living of local industrial workers were frequently lowered by industry owners using workers with ethnic origins and commutating them from agricultural peripheries to industrial centers. Behind the strong national ideology that divided political power and privilege by national origin, capitalist trends and new industrial needs were lurking.*

Key words: *Kingdom of Yugoslavia, economic migrations, workers, minorities*

Вовед

Доколку направиме куса ретроспектива на економскиот развој на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, подоцна Кралството Југославија, во крајната линија би ги увиделе основните црти на развој на капиталистичко општество од 19 и 20 век¹ каде редистрибуцијата на економските потенцијали и производствените сили се вршела меѓу ин-

¹ Види повеќе: Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije* (Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 1961); Stevan Devetaković, *Ekonomika Jugoslavije: tehnološki progres, ekonomska struktura, regionalni razvoj* (Beograd: Savremena administracija, 1991); Ljubomir Dukanas, *Indeksi konjunktornog razvoja Jugoslavije 1919 – 41* (Beograd, 1946).

дустриските центри и перифериите. Но по оваа реченица која лебди на безбедниот облак на економска теорија, со право се запрашуваме: како се создаваат периферии? За да ја опише економската состојба на Југославија по нејзиното создавање, Мари-Ж. Чалич го користи терминот „леопардова кожа“, алудирајќи на комплексноста на проблемот:

„новите граници ги преседеле историски формираните стопански простори и ги прекроиле. Повеќе националната држава наследила седум различни историски ентитети со различни валутни, даночни, инфраструктурни и правни системи, како и огромни разлики во нивото на развиеност.² ... Обновата [на воените штети, И.Х] поттикнала потрошувачка, но го поттикнала и растот на цените, како и јавниот долг, така што државата печатела сè повеќе банкноти. Кон крајот на 1923 година количината на пари во оптек била повеќе од осум пати поголема отколку на денот на монетарната реформа во 1920 година. Обезвредувањето на парите му годело на порастот на побарувачката на материјални добра и инвестиции. Меѓу 1918 и 1923 година подигнати се 31% од фабриките и отворени се 40% од работните места во вкупниот број настанати во текот на меѓувоенниот период. Кога дошло до монетарна стабилизација во 1925 година, спласнал и краткотрајниот бум во градежништвото. Се појавиле првите знаци на криза во аграрниот сектор. Многу повеќе капацитети се создадени за време на инфлаторната конјуктура отколку што пазарот можел долготрајно да издржи, затоа што куповната моќ била слаба.³ ... Уште во 1931 година само 11 % од населението било вработено во индустријата или занаетчиството, а 76% и понатаму живеело од земјоделството. За време на инфлаторната конјуктура и потоа, до 1938 година отворени биле околу 145 000 работни места во индустријата – што било премалку да ја абсорбира надоаѓачката армија на невработени. Дури во 1948 година Југославија ја достигнала точката на која почнало конечно опаѓање на бројот на земјоделското население – што во Англија се случило во 1820 година, во Германија во 1850 година, а во Италија во 1920 година.“⁴

Во периодот по смирувањето на светската економска криза, познато во историјата на југословенската економија како кризна или

² Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Клио, 2013), 104.

³ Чалић, *Историја Југославије*, 121.

⁴ Чалић, *Историја Југославије*, 129 – 130.

инфлаторна коњуќтура⁵ и доаѓањето на Милан Стојадиновиќ⁶ на чело на југословенската влада, може да стане збор за сеопфатни економски политики и планирање. Оттаму го поставуваме прашањето: Зошто на поедини територии на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, подоцна Кралството Југославија, сè посиљно се концентрирала индустријата, технологијата, научните потенцијали и капиталот, а на други територии суровините, изворите на енергија, земјоделството и живата работна сила?

Методолошки и теоретски приод

Во однос на описот на промените во структурата на населението, трудов нема да навлегува во реконструирање на податоците и ста-

⁵ За значењето и релевантниот контекст на овие поими види повеќе кај: Ристо Христов, „Влијанието на економската криза врз стопанството меѓу двете светски војни“, (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 1986; Dragutin V. Marsenić, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije*, (Beograd: Savremena administracija, 1988); Dragutin V. Marsenić, *Odnosi akumulacije i potrošnje u jugoslovenskoj privredi*, (Beograd: Naučna knjiga, 1969); Ljubomir Dukanac, *Indeksi konjunktturnog razvoja Jugoslavije 1919 – 41*, (Beograd, 1946).

⁶ Милан Стојадиновић (Чачак, 4 август 1888 – Буенос Аирес, 24 октомври 1961), српски политичар, доктор на економски науки и правник, универзитетски професор. Бил министер за финансии на Кралството СХС/Југославија во три наврати (1922-1924, 1924-1925 и 1934-1935). Политички бил активен во Народната радикална партија, а подоцна ја основал Југословенската радикална заедница. Бил претседател на владата на Кралството Југославија од 1935 до 1939 година. Запаметен е и како „прв премиер со модерна визија за државната економија“. Освен политиката на изградба на јавни добра, инсистирал за брз напредок во индустријата. Во таа смисла, неговата влада иницирала носење на „шестгодишен економски план“ (1938 – 1944), прв од таков вид на планирање во економијата во историјата на Југославија. Во контекст на економските прашања, во литературата на повеќето историчари, „ерата на Стојадиновиќ“ ја асоцираат со стимулирање на производството и конзумеризмот кај населението (читај: најмногу кај селаните) преку поддршка на локалните гранки на индустрија кои можат да се стимулираат низ соодветно производство на сировини од примарниот сектор. Во т.н „план на Стојадиновиќ“ за економска преродба биле и проекциите за намалување на невработеноста преку масовни вработувања во споменатите јавни конструкциски проекти, за што бил подигнат домашен кредит од околу 4 билиони динари. (Види повеќе: Nada Boškowska, *Yugoslavia and Macedonia before Tito. Between repression and integration*, (London, New York: I. B. Tauris, 2017), 78 – 8 и 130 – 131). Идеологија зад економската визија сепак поаѓала од неговите десничарски сфаќања за политичката економија. Негово политичко и историографско дело со примеси на политичката автобиографија и сеќавања е книгата *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, (Buenos Aires: „El Economista“, 1963).

тистиките, ниту во нивна детализација, иако истите ќе бидат користени за поткрепување на текстот. Причина за тоа се веќе објавените исцрпни анализи,⁷ како и достапноста на пописите спроведувани во 1921 и 1931 година на територија на Кралство Југославија, заедно со објавените официјални статистички годишници.⁸ Но, кога станува збор за опис на промените и некои аспекти во структурата на работничките слоеви во меѓувоенниот период, како на пример економските миграции и аспектот на етницитетот кај работниците, тогаш едногласно заклучуваме дека изворите и литературата на располагање нй се скромни.⁹ Скромни се и методолошките и теоретските приоди користени при нивно разгледување.¹⁰

⁷ Види: Lazar Sokolov, *Promene u strukturi i stanovništva na teritoriji NR Makedonije 1921-1953 godine kako odraz ekonomskog razvoja*, (Скопје: Ekonomski institut na NRM, 1962); Борче Илиевски, *Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)*, (Скопје: ФЗФ, 2017); Борче Илиевски, „Етничките и демографски промени на територијата на денешна Република Македонија во периодот 1912-1994 (низ статистички податоци и архивски материјали)“, (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 2007; Момчило Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији (Према попису становништва од 31 марта 1931 године)*, (Београд: ИНИС, 1999) и Peter Jambrek, *Development and social change in Yugoslavia: Crises and perspectives of building a nation*, (Lexington, 1975).

⁸ Види: Дефинитивни резултати пописа становништва 1921 године, Сарајево, 1932; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, knjiga IV, prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju* (Београд, 1940); *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine, knjiga III, stanovništvo po zanimanju* (Београд, 1951); *Statistički godišnjak, knjiga III, 1931* (Београд: Štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1934).

⁹ Во поглед на научниот интерес кон прашањата кои ги опфаќа овдешниот наслов, интересно е да се спомене една тенденција забележана во Социјалистичка Федеративна Република Југославија. Почнувајќи од втората половина на 1960-те, со особено засилување во текот на 1970-те, забележителна е особена истражувачка и публицистичка дејност на теми поврзани со работниците мигранти и современите текови на економските миграции во СФР Југославија и Европа. „Жариштето“ на истражувањата најпрво се локализира во Центарот за истражување на миграциите при Институтот за географија на Универзитетот во Загреб, од 1967 година, каде функционираше сериската публикацијата „Миграциски теми“. Од 1984 година „жариштето“ се преместило во Институтот за миграции и народност во Загреб (Види повеќе за научните центри: <http://www.imin.hr/povijest-zadaca-i-planovi;jsessionid=5489F01DA071E4EE3A20ACDCBCFF384F> (пристапено на 11.6. 2019)).

¹⁰ Види за состојбата на темата: Maria Oliveira-Roca, „Tipovi cirkulacije stanovništva i radne snage. Neka teorijska razmatranja i empirijske činjenice“, u *Migracijske teme*, 3 (1987), 1: 31-42; Carl-Urlik Schierup, „Capital accumulation and the import of labour a review of some marxist positions in the 1970's“, u *Migracijske teme* 3-4 (1985) 1: 5-18; Branislav Mikulić, „Mobilnost radnika u Jugoslaviji“, u *Migracijska teme* 3-4 (1985) 1: 77-

Овде предлагам да го користиме природот на младите, но научно и методолошки потенцијални Студии за границите (Border studies).¹¹ Според нив, иако границите се воспоставени за да дефинираат географски и културни простори, понекогаш и политички заедници, тие се производ на специфичните историски услови. По Првата светска војна продолжило цртањето на нови државни граници, заедно со воспоставувањето на политички и социјални граници, како и граници поврзани со политиките на самоопределување и идентитет – етнички, јазичен, национален итн. Резултатот бил настанокот на повеќе нови национални држави – но и национални малцинства како „нус-производ“ на истиот процес. Биле воспоставени и наметнати меѓународни обврски за заштита на малцинствата, чија примена ја гарантирала Лигата на народите преку системот на малцински договори. Малцинскиот договор со Кралството на Србите, Хрватите и Словенците бил потпишан во Сен Жермен на 5 декември 1919 година, а стапил во сила на 16 јули 1920 година.¹² Овде расправаме за процеси кои подеднакво влијаеле и на инклузијата и на дискриминација во однос на идентитетите. Категориите на припаѓање и неприпаѓање се конструирале на пост-колонијално, национално, регионално и локално ниво и вклучувале дузина актери.¹³ Оттука, кој припаѓал во Кралството Југославија? Кој припаѓал во центарот или на периферијата на Кралството на „троимениот народ“ со три религии и две азбуки, ако знаеме дека е составено од три признати народи, десет малцинства (Албанци, Германци, Унгарци, Арумуни во Банат, Турци, Русини, Словаки, Чеси, Полјаки и

88; Maria Oliveira-Roca, "Tipovi migracije radnika u Jugoslaviji", u Sociologija sela 22 (83/86) 3–16 (1984). Mojca Pajnik, Migrants as Cheap Labourers in Europe: Towards Critical Assessment of Integration, u Migracijske i etničke teme 28 (2012), 2: 143–163.

¹¹ Со почетокот на новиот милениум започнува развивањето на науките за границите познати како *Border studies*. Неколку катедри на универзитетите во Европа и САД се занимаваат со овој научен предмет: VERA centre for Russian and Border studies, University of eastern Finland (<https://www.uef.fi/en/web/vera/mita-on-rajatutkimus->) UniGR Center for Border Studies, Université de la Grande Région - Universität der Großregion (<http://www.uni-gr.eu/en/research-and-teaching/border-studies>) The Border Policy Research Institute (BPRI) at Western Washington University (<https://wp.wvu.edu/bpri/>).

¹² Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorcad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005), 17. Види и: Владимир Ортаковски, *Малцинствата на Балканот*, (Скопје, Штип: „2-ри Август С“, 1998), 121.

¹³ На оваа тема е дискутирано на научната конференција "Migration and Belonging Geschichten von Fremdheit und Zugehörigkeit. Migration als Aushandlungsprozess in westeuropäischen Grenzregionen (1815-1871)", Conference at the German Historical Institute London, 26–28 April 2018 (<https://belonging.hypotheses.org/5671>)

Италијанци) и неколку непризнати малцинства (Власи во североисточна Србија и Цинцари во Македонија, Роми, Евреите, Македонците и Бугарите. Последите три биле целосно негирани како засебна етничка егзистенција од страна на државните власти).¹⁴ Во ваквата поставеност согледуваме дека нешто се крие зад горливото прашање на нациите и малцинствата во Кралството Југославија. Досега моравме да разоткриеме три пара елементи поставени во *juxtaposition*: центарот, државата, економијата, спротиставени во огледало со периферијата, малцинствата, капиталот. Сублимирано, нашата теза е дека зад прашањето на националностите и малцинствата вешто се крие прашањето на капиталистичкиот развој и создавањето нееднаквост низ дихотомизирањето на работната сила.

Факторизација на етничкото потекло кај работниците мигранти од националните и други етнички малцинства во Кралството Југославија

Статистиките за социјалната структура и економскиот живот на малцинствата се или непотполни или целосно недостапни за поранешните отомански територии, но и за подобро развиените поранешни хабзбуршки краеве.¹⁵ Според унгарските статистики Германците и Унгарците во најголем дел поседувале ситни имоти, додека Србите и Хрватите биле во категоријата на средниот посед. Но, во категоријата на големи имоти видно предничеле Германците. Овие податоци илустрираат нешто, но не се доволни за реконструкција на социјалната структура кај поединечни малцинства. Понекогаш факторите на евтина земја, квалитетна земја, земјоделски техники, работна етика и вредносен систем биле пресудни: до германско ширење во земјоделството доаѓало заради подобрата обработка на земја, поголема грижа и штедливост, карактеристики кои недостигале кај домашното население; кај Русините начинот на обработка на земјата бил доста примитивен и голем дел од нив живееле во сиромаштија. Чесите и Словаците, особено оние кои живееле во Хрватска во најголем број биле селани, а мал дел работеле како земјоделски работници и селски занаетчи. Посебен со-

¹⁴ Janjetović, *Deca careva*, 17-19.

¹⁵ Авторите на оваа тема често посочуваа на проблемот со статистиките и нивните административни, но и идеолошки недоследности. Види кај: Janjetović, *Deca careva*, 114; Ристо Христов, *Трудбеничките општествени слоеви во Македонија: (1919-1941)*, (Скопје: Унија, 1994); Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Juzna Srbija 1918 – 1929. Makedonija, Sandzak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, (Beograd: INIS, 2002); Bošković, *Yugoslavia and Macedonia before Tito*.

цијален и економски статус меѓу малцинствата уживале припадниците кои се занимавале со занаетчиство. Германците биле познати по градежништвото и преработката на текстил, додека Унграците се истакнувале во преработката на метали, што било условено со нивната работа на Железницата. Во Штаерска Германците држеле дури $\frac{1}{4}$ од занаетчиството во свои раце. Што се однесува на трговијата, нејзини предводници во државата останале Србите, а од малцинствата се истакнувале Евреите и Цинцарите. Уделот на малцинствата во трговијата бил поголем таму каде што нивното учество во градскиот живот било поголемо. Значајна трговска традиција воспоставиле Германците во Марибор, Љубљана и Целје. Различна била состојбата во индустријата. Во северните делови на земјата најголем дел припаѓал на националните малцинства на Германците и Унгарците. Според податоците од пописи спроведувани пред Првата светска војна, повеќе од 50% од работниците во Војводина биле Унгарци, но со оглед на спроведуваната унгаризација податокот треба да се земе со доза на резерва. Во Хрватска во 1895 година имало 4 579 Унгарци меѓу помошниот индустриски персонал; германски работници во Војводина според пописот од 1931 година имало 3 052. Влијанието и моќта на малцинствата вклучени во индустрија најмногу се чувствувале во мала средина како Словенија. Вистинската економска и социјална моќ на германското малцинство во оваа покраина во најголем дел се заосновала на силната германска индустрија концентрирана во Марибор, Целје, Јасенице, Сидани Мост и уште неколку „малцински области“. Националната структура на сопствениците на имот, кредитни задруги и финансиски институции може да ги покаже социјалните разлики меѓу етникумите кои во Југославија станале национални малцинства.¹⁶ Пред Првата светска војна во голема предност биле Унгарците – сопственици на капитал од пештанските банки, но според припремата за аграрната реформа од 25 февруари 1919 година за ликвидирање на големите хабзбуршки (династички) поседи и „национализацијата“ на капиталот на иматели со малцинско потекло (најчесто унгарско или германско), целта била странските банки и заводи да преминат во раце на „државниот народ“. Наследствата и континуитетите на историските и политичките привилегии на одредени региони не се согласувале секогаш со социјалната структура на малцинствата кои биле таму населени. Ова особено важело за Унгарците кај кои постоеле најголеми социјални разлики – во склад со наследената сталешка структура на Унгарија. Дури и Герман-

¹⁶ Види: *Наша народна привреда у 1931 године. У светлости биланса наших водечих акционарских друштва*, Београд: Народно Благостање, 1931.

ците во Словенија кои уживале повеќе предности во старата држава, како целина не можеле да се пофалат со материјална благосостојба: Кочевје, каде Германците биле најмногу населени останала сиромашна и економски занемарена аграрна област. Арумуните после 1918 година продолжиле со скромниот економски и културен живот на кој биле навикнати под Хабзбуршката империја. Јужните краеве општо ги карактеризирале аграрни региони со феудални остатоци во социјалната структура за кои не постојат целосни статистички податоци.¹⁷

За самиот миграционен агрегат, особено ако се работи за малцинство во состав на *de facto* повеќенационална држава како Кралството Југославија чија државна власт *de jure* се афирмира преку над-национална идеологија, преку идеата за југословенство и „троимен народ“, основно културно и политичко прашање било дали е сочуван етничкиот идентитет, националната и културната идеологија. Малцинствата во Кралството Југославија имале релативно силна етно-културна хомогеност и гравитација спрема сопствената заедница. Кога се нашле во рамки на новата држава создале свои друштва, спортски, фолклорни, рекреативни, образовни и хуманитарни организации, како и чести барања за образование на мајчин јазик.¹⁸ Кога припадниците на малцинствата ги гледаме како комутанти на работната миграција во државата, видлив е и нивниот отпор кон урбаната култура на индустриските центри и зачувување на автономниот систем на вредности од и во своите рурални култури и живеалишта, без разлика дали се работи за Германци, Унгарци или работници од Меѓумурје кои ги напуштиле своите селски средини и стигнале на работа во Загреб.¹⁹

Во однос на дефинирањето и одредувањето типизација на миграцијата на работна сила засегната во насловот, по прегледот на лите-

¹⁷ Janjetović, *Deca careva*, 144-169. За економската состојба на населението во јужните краеве види Jovanović, *Jugoslovenska država*; и Мил. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, (Скопје: „Немања“, 1933); Милутин Стакић, „Наши јужни крајеви и економски проблеми“, во *Јужни Преглед*, год. I, бр. 2 – 3 (1927): 79 – 83; Растко Пурић, *Наличја, социјалне проблеми Јужне Србије*, (Скопје: Немања, 1934); Тодор Миrowsки, „Стопанството на Варадрска Македонија меѓу двете светски војни“ докторска дисертација, одбранета на 20 јануари 1934 на Економско-комерцијалната висока школа во Загреб, (Скопје: МАНУ, 1998).

¹⁸ Janjetović, *Deca careva*, 144-169.

¹⁹ Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918 – 1931*, (Zagreb: Institut za historiju radnickog pokreta Hrvatske, 1973), 67; Види и: Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини – Пословање Привремене Радничке Коморе за Војводину у 1926 – 27 године. Штампариија издавачког завода д. д. „Данчић“ у Новом Саду, 1927.

ратура²⁰ за комутација и миграција на работна сила се покажа дека е невозможно да се стават општи црти на релевантните просторни движења, бидејќи тие се честа, сложена и разновидна појава. Во разликувањето на миграциите на работната сила која е овде засегната, најважни критериуми се: географската положба на местото на живеење во однос на местото на работа (локално, регионално, меѓународно), потеклото на комутантите или мигрантите (етницитет, народост или националност) и (не)занимавање со двојна економска активност (мигранти/комутанти чисти работници или селани-работници). Притоа, една од ретките општи и заеднички карактеристики е дека мажите преовладуваат над жените во миграциите.²¹ Комутација претставува редовна циркулација на населението, т.е. секое заминување на жителот од местото на живеење во друго место, по кое следи враќање.²² Бидејќи најголем дел од примерите кои ќе бидат искористени се однесуваат на работници кои мигрираат во рамки на иста држава, редовно или сезонски, во ред е да ги нарекуваме и комутанти, но „мигранти“ подобро ја опишува нивната егзистенција, па тој термин ќе биде користен понатаму. Би можеле да резимираме дека типот на миграции кои не интересираат се релативно трајни економски миграции на работници со малцинско потекло привлечени од центрипетални сили кон индустриските центри кои низ капиталистичките односи стануваат претструктурирана константа во работната сила во поширока смисла, а нивното етничко потекло се факторизира токму низ капиталистичките односи поврзани со животниот стандард. Етницитетот на работниците од југословенските малцинства не би можеле да кажеме дека е примарна причина за нивните работни миграции во рамки на Кралството Југославија, но дефинитивно е фактор кој се активира поради поларизациите во националната идеологија во периоди на политичка криза. Впрочем, самото формирање на работниците како работничка класа се одвивало преку огромна редистрибуција на работната сила во географска димензија.²³

Официјалната статистика за 1931 година оперирала со бројка од 25 931 странски работници на подрачјето на цела Југославија.²⁴ Во контекст на правната регулација на овој дел од населението, освен мал-

²⁰ Oliveira-Rocca, „Tipovi cirkulacije“, 31-42. Авторката дава извештај за литературата и авторите кои се занимаваат со темата со соодветниот теоретски дискурс кон кој тие припаѓаат или го формираат.

²¹ Oliveira-Rocca, „Tipovi cirkulacije“, 37.

²² Oliveira-Rocca, „Tipovi cirkulacije“, 37.

²³ Zivan Tanic, *Proleterijat izvan domovine*, (Beograd: Centar za socioloska istrazivanja, Prosveta, 1979), 10-15.

²⁴ Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 74.

цинските договори во Кралството на Србите, Хрватите и Словенците, од 1920 година релевантни се и законите кои се однесувале на правата на работниците,²⁵ конкретно на работниците мигранти, кои станувале меѓународно признати по Версајскиот мировен договор: *Препорака 19 – За спроведување статистика на мигрантите*, 1922 година; *Конвенција број 19 – за еднаков третман на домашните и странските работници во однос на оштета за несреќа при работа*, усвоена на Општото Собрание на Меѓународната организација на трудот во Женева, од 1925 година; *Конвенција 21 – за спроведување инспекција на мигрантите*, 1926 година; *Конвенција број 25 – за осигурување во случај на болест на индустриски и трговски работници и домашна послуга*, усвоена на Општото Собрание на Меѓународната организација на трудот при Лигата на народите, во Женева, 1927 година.²⁶ Важна е и работата на институциите за инспекција и надзор на трудот во Кралството Југославија и Законот за трудова инспекција.²⁷

Примери: Загреб, Војводина и Вардарска Македонија

Извонредно брзиот пораст на населението и работната сила на Загреб од 1890 до 1931 година бил резултат на стопанскиот развој на градот.²⁸ Загреб во споменатиот период станал регионален центар кој се развивал како силно трговско, транзитно, финансиско, индустриско и културно средиште, оставајќи ги зад себе соседните стопански центри Сисак, Карловац и Вараждин.²⁹ Интензивната урбанизација била последица на силната имиграција на населението. Автохтоното насе-

²⁵ Види и: *Радничко законодавство*, књига прва: *Закон о инспекцији рада*, *Закон о заштити радника*, *Закон о меѓународним конвенцијама рада*, 14 свеска збирка закона протумачених и објашнених судском и административном праксом, друго издање, издавачка књижница Геце Кона, Београд 1927; Janko Bedeković, *Zbirka zakona, naredba i svih propisa državne uprave po abecednom i vremenskom redu*, (Zagreb: Tisak jugoslovenske štampe D. D., 1926).

²⁶ *Rasprave o migracijama*, Svezak 2, Centar istrazivanje migracije, Zagreb (1978): 10.

²⁷ Види повеќе: Саша Перишић, *Организација и принципи Инспекцијског надзора*, Дисертација одбранета на Правниот факултет во Ниш 24.12 2010. Види и: Богдан Крекић, „Наше радништво“, у *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца: 1918-1928 године* (Београд: Матица живих и мртвих Срба, Хрвата и Словенаца, 1928), 184 – 207; Извештај Инспекције Рада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о њеном пословању у г. 1920. Издало Министарство Социјалне Политике решењем својим бр. 39028 од 19/VI. 1921.

²⁸ Види примери за индустрискиот развој и работничко население: Zagrebačka općina Trnje до 1945. Godine, (ur. Mira Kolar-Dimitrijević), (Zagreb: IHRPH, 1981).

²⁹ Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba*, 67.

ление во Загреб, со оглед на неговиот раст, сè повеќе се намалувало, а вселеното население ја создавало базата на стопанскиот потенцијал и работната сила во градот. Во Загреб продолжила една тенденција од пред Првата светска војна: карактеристичното доселување на Словенци во Загреб во деценијата по завршувањето на војната. Големите трговски куќи и фирми од Австрија како Кастнер и Ухлер (Kastner und Ohler), големопродажната фирма за кафе Меинл (Meinl) и други претпријатија со надворешен капитал сакале да им дадат на своите претпријатија национален карактер.³⁰ Ова е одличен пример дека работните имиграции не биле секогаш заради потреба од додатна работна сила, туку и заради давање на национален карактер на сопственоста на капиталот.

Движење на странското население во Загреб, 1910 - 1948 година				
Народност	1910	1921	1931	1948
Австријци	3 965	3 545	6 287	918
Унгарци	3 871	1 206	2 210	1 058
Чеси, Словаци	1 014	1 863	2 310	1 841
Руси	37	411	1 440	1 251

Табела 1: Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918 – 1931*, 73.

Во однос на економската активност на наведеното население во Табела 1, Унгарците во Загреб биле вработени во најголем дел на железницата. По распадот на Хабзбуршката империја и превземањето на железницата под кралската управа во Белград, скоро сите унгарски работници се вратиле во Унгарија. Додека пак Австријците, потекнувајќи од развиено индустриско општество, се инфилтрирале во хрватска индустрија како експерти и специјалисти, па нивното заминување би значело обособување на нормалното одвивање на производството. За да се осигура економски и индустриски развој на Загреб, во периодот 1918 – 1931 година растел бројот на вработени (индустриски) експерти со потекло од Австрија и Чешка и покрај идеолошката и политичка тенденција на државата да се намалува бројот на странци. Во поглед на економската активност, ако странците во 1910 година биле претежно од австрискиот аминистаривен и воен апарат, сега тие се ангажирале како стручни и доверливи лица на надворешниот капитал. На подрачјето на Градот Загреб по Првата светска војна, пресметани се околу 9 000 странски работници. Заради опасноста од повоен прогон заради

³⁰ Kolar-Dimitrijevic, *Radni slojevi Zagreba*, 67.

непријателски меѓудржавни односи и повоена индустриска криза на невработеност во матичните земји, Австријците, Германците и Чесите плаќале и по 20 000 динари за југословенско државјанство, односно од 9 000 до 20 000 динари за дозвола за работен престој, луксуз кој можеле да си го доволат само богатите странци. Сиромашните работници со странско потекло живееле во страв од прогон од властите и ограничувања од сè посилните синдикати на домашните работници кои сакале да ја ограничат евтината работна сила. Буржуазијата која се наоѓала на власт, во страв од несигурната повоена политичка состојба, на барање на загребските работници донела неколку правни регулации во однос на странските работници меѓу кои најригорозната *Наредба за присилен изгон на странци на подрачјето на Загреб* од 1920 година. На почетокот на 1921 година согласно *Наредбата* се иселуваат 200 странски работници, а индустријалците успеале да обезбедат 150 работни дозволи. Со слабеењето на работничката класа и синдикатите, индустријалците успеваат да ја поедностават процедурата за работна дозвола и овозможуваат групно вработување на странци, со што нагло паднала цената на трудот. Странското потекло на овие работници ги правело правно непознатливи, синдикално неорганизирани и зависни од работодавачот, без разлика на нивната квалифицираност за работа. Нивното работно време било подолго од работното време на локалните работници. Бенефициите кои работниците со австриско и унгарско потекло ги уживале за време на Хабзбуршката империја на истото подрачје, станувале минато. *Правилникот за вработување странски работници* стапил на сила во почетокот на 1924 година. Со *Правилникот* се легализирала праксата според која мигрантите работници не смееле да го променат газдата - работодавач и праксата според која со напуштањето на работата се губела дозволата за престој во Кралството на Србите, Хрватите и Словенците. Односот меѓу работната сила и потеклото и етницитетот во контекст на југословенските политики на државата и за време на силната *Обзнана* бил двоен т.е дејноста на политичките и економските органи против работниците имигранти со потекло од Австрија, Унгарија и Чешка бил привиден. Министерството за труд и социјална политика во Белград всушност помагало во вработувањето на странците во стопанството. Доказ за тоа се податоците на Министерството за квалифицираноста на работниците според која се издавала дозволата, а истите податоци се чувале во голема тајност.³¹

³¹ Колар-Димитријевиќ ги наоѓа овие податоци според IHRPH, Zbirka Inspekcija rada, IV – dopis odjeljenja za socijalnu politiku od 17. II 1922. Jurju Demetrovicu u Zagrebu da se poduzmu mjere za ogranicenje ulaska stranih radnika. Slican dopis registriран је I u HAZ, GP, 8161/III 31. I 1923.

Примерите кои следат, доаѓаат од подрачјето на Војводина – Банат, Бачка и Барања – и тие се однесуваат на преместување на работна сила со малцинско или странско потекло во регионите-центри на одредена индустрија во Војводина (или подоцна, формативот на Дунавската Бановина). Војводина заради своите географски и климатски карактеристики представувала модерен „Ел Дорадо“ на теориите и праксите за експанзија и колонизација на државата.³²

Според статистиките, забележано било зголемување на населението по Првата светска војна и најголема густина на населеност во споредба со останатите покраини. Во проценти народноста на жителите изнесувала: 32, 3% Срби и Хрвати, 27,7% Унгарци, 23,8% Германци, 5,4% Романци, 4,9 % „други Словени“ (Словаци и Русини), 0,6 % Словенци и 0,4% „други народности“.³³ Социјалната структура на населението била опишана со „аграрен карактер од специјален тип“ со засилено бројно диференцирање меѓу „селата и варошите“ т.е раст на население кое се вработува во индустрија – вкупно со сите занимања надвор од земјоделство се занимавале 35,5%.³⁴ Сепак, и овие занимања биле „органски поврзани“ со земјоделството – оттаму и „специјалниот карактер“ на Војводина. Врз моќното земјоделство во Војводина се изградила и силна аграрна индустрија чиј капитал бил во сопственост на унгарски големопоседници и пештански аграрни банки. За работа на овие големи поседи сопствениците често увезувале евтина работна сила од останатите региони или покраини, особено од Меѓумурје, кои како силна конкуренција ја намалувале цената на надницата и работелите на повеќе активности во рангот на земјоделието и придружните активности. Овие селани од Меѓумурје од Работничката комора за Војводина (*Привремена Радничка Комора за Војводина*) ги сметале за „земјоделски работници“. Момчило Путник, делегат на градот Србобран, на ан-

³² Војводина, со буквално значење – кнежевство, е лоцирана во најсеверните делови на Југославија. Во 1849-1860 конституирана како посебна провинција – Српска Војводина – во рамки на Хабзбуршката империја. Овде биле значајни процесите на економско и политичко пресликување на развојот во Унгарија. Така, процесот на „унгаризација“ се поклопува со апликацијата на капиталистички принципи од унгарското земјоделство. Војводина била „локомотивата на хабзбуршкото земјоделство“ од повеќе причини, во новата југословенска држава станала житница на нацијата. Од 1929 г., со новата административна поделба, е форматив на Дунавската Бановина. Почвата е меѓу најплодните во Европа. Види подетално за овие прашања: Jozo Tomasevich, *Peasants, politics and economic change in Yugoslavia*, (Stanford: Stanford University Press, 1955), 3-139.

³³ Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини, 7.

³⁴ Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини, 13.

кетата за положбата на работниците одржана на 9 јули 1927 година во Нови Сад произнел дека

„еден унгарски големопоседник од Србобран увезува од Меѓумурје работници кои ги договара за 12,5 дека маст, и исто токлу сланина и месо, 10 дека грав и 30 динари во готови пари. Вкупно пресметано, еден работник, работејќи 17 саати најтешка физичка работа, заработува дневно по 20 динари. (...) Според Договорите на работниците им се забранува да одат на друг имот за 6 месеци од вработувањето.“³⁵

Од Комората наведуваат создавање на „излишна локална работна сила“ заради конкуренцијата донесена од Меѓумурје.³⁶ Во меѓувоедниот период, оваа „излишна работна маса“ од локално население егзистенција барала во прекуокеанска миграција.³⁷

Уште еден пример кој припаѓа во низата, се однесува на зачестените молби за работна дозвола на бугарски жители во 1926 година и е поврзан со одосот помеѓу Министерството за социјална политика во Белград, Комората на работниците од Војводина, Обласната трудовата инспекција во Нови Сад и потребите на крупните работодавци во Војводина за странска работна сила. Истата година, се достигнал врвот на „излишни домашни работници“ според анкетите на Комората. Во меѓувреме, од 1 јануари 1926 до 31 јули 1927 стигнале 393 молби за дозвола за вработување странски работници (за кои имала право да ги издава Обласната трудова инспекција).³⁸ На зачестените молби за бугарски градинарски работници Управта на Комората по разгледувањето одговарала негативно со образложение дека секој војводински земјоделски работник може да се приучи за градинарство во состојба на општа безработица, а слични мислења давала и Државната берза за труд во Белград. И покрај тоа, Обласната трудова инспекција за Нови Сад издавала работни дозволи на бугарски жители кои потоа самите закупувале мали парцели за градинарство, надвор од работата кај нивните газди, за наскоро, самите да станат работодавци на војводинските селани и бугарските работници за надница. Последниве се сочиле со над-експлоатација токму заради својот статус на работници мигранти, иако биле вработени на парцели закупени од нивни сонародници.

³⁵ Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини, 32.

³⁶ Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини, 33.

³⁷ Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини.

³⁸ Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини, 161.

Одредени трансформации во склоп на модерната држава и нејзиниот апаратус, имено Кралството на Србите, Хрватите и Словенците/Кралството Југославија, од аспект на економските и политички центри на моќ, животните услови и социо-економската положба, доживува и населението во Вардарска Македонија активно во индустриски претпријатија, индустриски работилници или сложени мануфактури, на соодветен историски степен.³⁹ Територијата на Вардарска Македонија во 19 и 20 век се одликувала и била позната по етничкиот диверзитет на населението, кој во согласност со аграрната суштина на регионот одлично се дефинира низ терминот „селански океан“.⁴⁰ Во пописот на населението на територија на Вардарска Македонија во 1921 година, вкупниот број на населението изнесувал 798 291 илјада жители, а во пописот од 1931 година живееле 938 625 жители. За една деценија бројот на жители се зголемил за 140 334.⁴¹ Структурата на населението во Вардарска Македонија според пол, а според пописите од меѓувоениот период изнесувала 49,65 % мажи и 50,35 % жени во 1921 година и 50,11 % мажи и 49,89 % жени за 1931 година. Причините зад овие бројки, се кријат во воените и револуционерните дејствија кои се одвивале на територијата од 1903 година, до Балканските војни и на крајот Првата светска војна, низ чиј тек настрадало машко население, миграциите на населението заради политички мотиви и одливот на машко население во печалба.

Во 1921 година во Вардарска Македонија од вкупниот број на жители, 74,3 % биле земјоделско население, а само 25,7 % од активното и неактивното население егзистирало од неземјоделски дејности. Во 1931 година 74,4 % од вкупниот број на жители на Вардарска Македонија егзистирале од земјоделство, а 25,6 % од останатите неземјоделски дејности (занаемство, индустрија, трговија, јавни служби и др.).⁴² Во

³⁹ Види повеќе: Васко Дукмециев, „Економската политика на Кралството на Југославија во Македонија (1929-1941)“ (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 2014; Ристо Христов, „Градското стопанство на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни низ архивски извори“, во *Историја*, год. 88-89, бр. 1-4 (1999): 93 – 108; Христов, *Трудбеничките*; Jovanović, *Jugoslovenska država*; Dančo Zografski, „Glavne faze, obeležja i dimenzije razvitka industrije u Makedoniji do kraja Drugog svetskog rata“, in *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. 1 (1974), 123 – 139; Boškovska, *Yugoslavia and Macedonia before Tito*.

⁴⁰ Терминот фрекфентно го користи и објаснува Владан Јовановиќ, види го поглавјето „Seoski ocean, etničko šarenilo, mimikrija“ kaj Jovanović, *Jugoslovenska država*, 56-62.

⁴¹ Види повеќе: Илиевски, *Демографските карактеристики*; Илиевски, „Етничките“.

⁴² Илиевски, *Демографските карактеристики*, 65.

1931 година бројот на земјоделското население во Вардарска Македонија во однос на 1921 година се зголемил за околу 100 000 жители или просечно годишно за околу 10 000 лица. Во однос на вработените во индустрија, според податоците кој ги обработил и анализира Коста Сидовски, во 1940 година бројката изнесувала 10 853 работници и службеници, а најмногу вработувала тутунската индустрија и учествувала со 66,4 % од вработената работна сила. Според авторот, најизразито зголемување на работната сила се случило во периодот 1926 – 1930 година, кога индексот на порастот на вкупниот број вработени (1918=100) пораснал за 1 046 и ја обележал пресвртницата во историскиот развој на индустријата во Вардарска Македонија. Тоа е период на релативен просперитет во некои области на стопанството, а особено на индустријата.⁴³ Структурата на работната сила во Вардарска Македонија по стручности во преработувачката индустрија во 1940 година, се одликувала најмногу со неквалификувани работници.⁴⁴ Освен вработени работници од македонско потекло во индустријата биле ангажирани и работници од другите покраини, подоцна бановини, како и странци. Во индустријата имало ангажирано

„211 квалификувани работници по народност Срби, Хрвати, Словенци и др. и 53 работници странци. Сите вработени странци биле висококвалификувани и квалификувани работници. Уделот на работниците од другите подрачја и странци во однос на вкупниот број работници, не претставувал сериозен процент. ... Овие работници биле главно вработени како стручњаци во разни индустриски претпријатија, како технички раководители, мајстори, специјалисти на погони и др. ... Честопати овие мајстори биле ангажирани условно на 1-2 години и по истекот на договорот ги напуштале претпријатијата. Но голем број од нив останувале како стални работници (надмлинари, електро-техничари, словослагачи и др.), кои всушност раководеле со производствениот процес и го одржувале погонот. Странските работници задолжени за раководење со технолошкиот процес или за одржување на погонот во однос на домашните работници биле привилегирани, поради недостигот на домашни квалификувани работници.“⁴⁵

⁴³ Коста Сидовски, *Развитокот на индустријата во НР Македонија во периодот меѓу двете светски војни (1918 – 1941)*, (Скопје: Економски институт, 1960), 322 – 329.

⁴⁴ Сидовски, *Развитокот*, 332.

⁴⁵ Сидовски, *Развитокот*, 337 – 338. За етничкиот состав на работничките слоеви види и: Растко Пурић, *Работнички југ*, (Скопје: Немања, 1937), 12, 20.

Заклучок

Економијата на меѓувоена Југославија се насочувала сè повеќе кон алокации од аграрниот во индустрискиот сектор и создавање нови слоеви на работници и економски активно население надвор од земјоделството. Економијата условила работни миграции каде етничкото потекло на работниците се факторизирало и за „пополнување на сиромашните џебови“ намалувајќи ја надницата на локалните работници и за давање национален карактер на претпријатијата со странски капитал, особено во слојот на експерти и квалифицирани работници. Регионите каде во најголем дел егзистирале малцинствата, на север од Србија, Кочевје во Словенија и територијата на Вардарска Македонија, стануваат периферии во однос на националните центри – Белград, Загреб, Љубљана. Сопствениците на индустриски капитал во периодот по 1919 година се соочувале со интернационализација на работничкото движење и законодавството кое започнало да ги штити работничките права општо, и правата на работниците мигранти конкретно, но многу лесно успеале да ги најдат законските дупки при добивање дозволи за работа и „увоз“ на евтина работна сила од аграрните периферии до индустриските центри.

Литература:

Објавени звори:

Bedeković Janko, *Zbirka zakona, naredba I svih propisa državne uprave po abecednom I vremenskom redu*, (Zagreb: Tisak jugoslovenske štampe D. D., 1926).

Гавриловић Р.Мил., *Привреда Јужне Србије*, (Скопје: „Немања“, 1933).

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine, knjiga IV, prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju (Beograd, 1940).

Дефинитивни резултати пописа становништва 1921 године, Сарајево, 1932

Dukanac Ljubomir, *Indeksi konjunktturnog razvoja Jugoslavije 1919 – 41*, (Beograd, 1946).

Извештај Инспекције Рада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о њеном пословању у г. 1920. Издао Министарство Социјалне Политике решењем својим бр. 39028 од 19/VI. 1921.

Konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine, knjiga III, stanovništvo po zanimanju (Beograd, 1951).

Мировски Тодор, „Стопанството на Варадрска Македонија меѓу двете светски војни“ докторска дисертација, одбранета на 20 јануари 1934 на Економско-комерцијалната висока школа во Загреб, (Скопје: МАНУ, 1998).

Наша народна привреда у 1931 године. У светлости биланса наших водечих акционарских друштва, Београд: Народно Благостање, 1931.

Перишиќ Саша, *Организација и принципи Инспекцијског надзора*, Дисертација одбранета на Правниот факултет во Ниш 24.12 2010. Види и: Богдан Крекиќ, „Наше радништво“, у *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца: 1918-1928 године* (Београд : Матица живих и мртвих Срба, Хрвата и Словенаца, 1928).

Положај радничке класе. Привредне и социјалне прилике радника у Војводини – Пословање Привремене Радничке Коморе за Војводину у 1926 – 27 године. Штампарија издавачког завода д. д. „Данчић“ у Новом Саду, 1927.

Пурић Растко, *Наличја, социјалне проблемие Јужне Србије*, (Скопје: Немања, 1934).

Радничко законодавство, књига прва: Закон о инспекцији рада, Закон о заштити радника, Закон о меѓународним конвенцијама рада, 14 свеска збирка закона протумачених и објашнених судском и административном праксом, друго издање, издавачка књижница Геце Кона, Београд 1927.

Statistički godišnjak, књига III, 1931 (Beograd: Štamparija Kraljevine Jugoslavije, 1934).

Стакиќ Милутин, „Наши јужни крајеви и економски проблеми“, во *Јужни Преглед*, год. I, бр. 2 – 3 (1927): 79 – 83.

Монографии и статии:

Boškovska Nada, *Yugoslavia and Macedonia before Tito. Between repression and integration*, (London, New York: I. B. Tauris, 2017).

Devetaković Stevan, *Ekonomika Jugoslavije: tehnološki progres, ekonomska struktura, regionalni razvoj*, (Beograd: Savremena administracija, 1991).

Дукмеџиев Васко, „Економската политика на Кралството на Југославија во Македонија (1929-1941)“ (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 2014.

Zografski Dančo, „Glavne faze, obeležja i dimenzije razvitka industrije u Makedoniji do kraja Drugog svetskog rata“, in *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. 1 (1974), 123 – 139.

Илиевски Борче, *Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)*, (Скопје: Ф3Ф, 2017).

Илиевски Борче, „Етничките и демографски промени на територијата на денешна Република Македонија во периодот 1912-1994 (низ статистички податоци и архивски материјали)“, (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 2007.

Исиќ Момчило, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији (Према попису становништва од 31 марта 1931 године)*, (Београд: ИНИС, 1999).

Kolar-Dimitrijević Mira, *Radni slojevi Zagreba od 1918 – 1931*, (Zagreb: Institut za historiju radnickog pokreta Hrvatske, 1973).

Marsenić V. Dragutin, *Ekonomska struktura i privredni rast Jugoslavije*, (Beograd: Savremena administracija, 1988).

- Marsenić V. Dragutin, *Odnosi akumulacije i potrošnje u jugoslovenskoj privredi*, (Beograd: Naučna knjiga, 1969).
- Mikuljić Branislav, "Mobilnost radnika u Jugoslaviji", u *Migracijska teme* 3-4 (1985) 1: 77-88.
- Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, (Ljubljana: Ekonomska fakulteta, 1961).
- Jambreč Peter, *Development and social change in Yugoslavia: Crises and perspectives of building a nation*, (Lexington, 1975).
- Janjetović Zoran, *Deca careva, pastorcad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005).
- Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918 – 1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, (Beograd: INIS, 2002).
- Oliveira-Roca Maria, "Tipovi migracije radnika u Jugoslaviji", u *Sociologija sela* 22 (83/86) 3–16 (1984).
- Oliveira-Roca Maria, "Tipovi cirkulacije stanovništva i radne snage. Neka teorijska razmatranja i empirijske činjenice", u *Migracijske teme*, 3 (1987), 1: 31-42.
- Ортаковски Владимир, *Малцинствата на Балканот*, (Скопје, Штип: „2-ри Август С“, 1998), 121.
- Pajnik Mojca, *Migrants as Cheap Labourers in Europe: Towards Critical Assessment of Integration*, u *Migracijske i etničke teme* 28 (2012), 2: 143–163.
- Rasprave o migracijama, Svezak 2, Centar istraživanje migracije, Zagreb (1978): 10;
- Sokolov Lazar, *Promene u strukturi I stanovništva na teritoriji NR Makedonije 1921-1953 godine kako odraz ekonomskog razvoja*, (Skopje: Ekonomski institut na NRM, 1962).
- Schierup Carl-Urlik, "Capital accumulation and the import of labour a review of some marxist positions in the 1970's", u *Migracijske teme* 3-4 (1985) 1: 5-18.
- Tanić Zivan, *Proleterijat izvan domovine*, (Beograd: Centar za socioloska istraživanja, Prosveta, 1979).
- Tomasevich Jozo, *Peasants, politics and economic change in Yugoslavia*, (Stanford: Stanford University Press, 1955).
- Христов Ристо, „Влијанието на економската криза врз стопанството меѓу двете светски војни“, (докторска дисертација), Скопје: УКИМ, 1986.
- Христов Ристо, „Градското стопанство на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни низ архивски извори“, во *Историја*, год. 88-89, бр. 1-4 (1999): 93 – 108.
- Христов Ристо, *Трудбеничките општествени слоеви во Македонија: (1919-1941)*, (Скопје: Унија, 1994).
- Calic Marie-Janine, *Sozialgeschichte Serbiens: 1815-1941: der aufhaltsame Fortschritt während der Industrialisierung* (München: R. Oldenbourg, 1994).
- Чалић Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, (Београд: Клио, 2013).

Соња НИКОЛОВА
Општина ШТИП

**БРИТАНСКИТЕ И АМЕРИКАНСКИТЕ ПОГЛЕДИ НА
ОПШТЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧКИТЕ И ЕКОНОМСКИТЕ
ОДНОСИ ВО ФЕДЕРАЛНА МАКЕДОНИЈА
(ЈУЛИ 1944-ЈАНУАРИ 1945)**

Abstract: *The political establishment of Great Britain followed the military, political and economic conditions that took place in Macedonia through the military missions that arrived on the territory of Macedonia in the autumn of 1943. British military representatives were tasked with monitoring only the military affairs which they were prepared for, and politics and economics were to be put aside. However, despite such directives, members of the military missions reported to their superiors on both political and economic conditions in Macedonia.*

Considering the political interest, they were primarily interested in the steps that the Macedonian leadership could take to realize the idea of uniting the three parts of Macedonia or forming a South Slav federation, which would essentially endanger British interests in Greece and Turkey. In addition to political interest, British military missions also referred to economic conditions and the daily lives of the people in their reports.

Key words: *political situation, economic situation, federation, autonomy, reports*

Уште во текот на војната (4 јули 1944) сојузничката воена мисија при Врховниот штаб на Народноослободителната војска и партизанските одреди на Југославија добила извештај од „британските офицери за врска кои се однесуваат на карактерните особини на народот и условите на живот во западна МАКЕДОНИЈА“. Во извештајот се истакнува: „изгледа дека животниот стандард во оваа област е и секогаш бил многу низок дури и за Балканот. Народот е мрзелив, нечист, целосно недоверлив и природно нечесен. И покрај така нискиот животен стандард, народот изгледа незаинтересиран да му се подобри состојбата, особено што се однесува до животниот стандард кој навистина е многу полош

отколку пред војната“. Поради планинските предели кои доминирале „сиромаштијата во областа и општите услови на нечистотија кои преовладуваат, непријателот не го смета овој дел како погоден за добивање на храна“. Заклучиле дека „ако се испратат било какви суровини или друга опрема, тие нема да бидат употребени на најдобар начин“ и дека областа треба да има мала предност во добивањето храна и облека.¹ И следниот ден (5 јули 1944) капетанот Ламби, член на британската воена мисија Conserve во Македонија, кој се наоѓал со партизаните во северозападна Македонија, известил дека во неговата област имало „30.000 луѓе кои се без храна како резултат на неодамнешната бугарска офанзива“ и дека „генерал Апостолски има договорено да купи храна за нив во низинскиот дел, но ургентно му се потребни пари за оваа цел“.² Во радиограмата на британската воена мисија Conserve до одделот за Југославија и Албанија (10 јули 1944) се истакнува дека тие само делумно се согласувале „со BRASENOSE.“³ На МАКЕДОНСКИОТ карактер може да се чини дека му недостасува искреност, но МАКЕДОНСКИОТ човек е многу добар борец и од голема доверба, како што јас можев да се уверам многу пати“.⁴

И во радиограмата на британската воена мисија Conserve до одделот за Југославија и Албанија (18 јули 1944) мисијата е децидна и бара „материјалот фрлен овде е добар за Србија, но листата за дистрибуирањето треба да биде фрлена на МАКЕДОНСКИ јазик во која ќе биде нагласена идната слобода на МАКЕДОНИЈА и ОБЕДИНЕТА ЈУГОСЛАВИЈА по војната“.⁵ Исто така во извештајот (19 јули 1944) на одделот за Југославија се известува дека „кап/етан/ Ламби целосно не се согласува со ПРЕСМЕТКИТЕ на капе/танот/ МЕКДОНАЛД во однос на карактерот на МАКЕДОНЦИТЕ. Според она што многупати го има видено кап/етанот/ ЛАМБИ може да изгледа дека им недостасува искреност, но како борци тие се одлични и се сосема доверливи“.⁶

За запознавање на британскиот политички естаблишмент со состојбите во Македонија од страна на политичко истражувачкиот од-

¹ Британските воени мисии во Македонија, документи 1942 – 1945, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов (Скопје: Државен архив на Република Македонија, Матица Македонска, 2000), 184-185.

² Чепреганов, *Британските воени мисии*, 186.

³ BRASENOSE е британска воена мисија спуштена во областа Пајкон (Северна Грција) на 3 јануари 1944 година. Во ГШ на НОВ и ПО на Македонија пристигнува во средината на јануари 1944 година.

⁴ *Британските воени мисии*, 188.

⁵ *Британските воени мисии*, 196.

⁶ *Британските воени мисии*, 197-198.

дел на Министерството за надворешни работи на Велика Британија бил изработен и Меморандум за Македонија (26 август 1944), во кој, покрај тоа што биле изнесени податоци за географијата, населението, историјата, конфликтните интереси на соседните балкански држави и можните солүции на македонското прашање се прави осврт и на патните, економските и социјалните фактори. Подготвувачите на Меморандумот се осврнуваат на комуникациите во Македонија кои според нив биле „лоши. Постојат неколку железнички пруги и сите водат од Солун“. Во однос на земјоделството истакнуваат дека истото било примитивно и дека „индустријата, одгледувањето стока и обработувањето тутун и афион“ биле главните производи за трговија. Посебно потенцираат дека со населувањето на 600.000 бегалци во „грчка Македонија“ и предузимливоста на бегалците ја направија оваа област на Грција главна житница и економски ја унапредија областа на повеќе начини“. ⁷ Според нив „недостатокот од железнички пруги заедно со рамнодушниот однос кон патниот транспорт е делумната причина за сиромаштијата во Македонија“. ⁸ Истакнуваат дека од Солун кон внатрешноста на Македонија воделе неколку железнички пруги „главната линија за Србија по Вардар и долу по Морава со споредни пруги за Охрид и Штип и спојни пруги за Флорина⁹ и Битола кон Велес; главната линија од Грција од Солун за Атина и две линии кои водат источно од Солун за Драма од каде единечна линија води преку Тракија“, а додека од Бугарија „две линии од Софија водат до границата во близината на Кустендил и Петрич“ и „по април 1941 година беа направени планови за продолжување на овие линии низ Македонија“ ¹⁰. Во „јуни 1944 година линијата до Кустендил била продолжена до Куманово (на главната линија Солун – Белград) и се очекувала да се отвори за сообраќај за неколку недели, а теснолинејката за Петрич требало да се прошири и да се приклучи на грчката железничка пруга во Сидерокастро (Демир Хисар) и почетокот (првите 25 милји јужно од Горна Цумаја) се направени со конверзија на линијата со нормални шини“. ¹¹

Во однос на состојбата во земјоделството во делот на Македонија во рамките на Кралството Југославија се констатирало дека истото

⁷ Велика Британија и Македонија (18 август 1944 – 8 мај 1945), Документи, том I, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов (Скопје: Институт за национална историја, 1995), 17.

⁸ Велика Британија и Македонија, 29.

⁹ Лерин.

¹⁰ Велика Британија и Македонија, 29.

¹¹ Велика Британија и Македонија, 30.

било „примитивно...и се воведоа во мала мера методи за унапредување“. Констатираат дека главната култура во Македонија е тутунот, но на оние кои го одгледуваат им се „исплаќа смешна цена“.¹² По тутунот, втора главна култура бил афионот, а потоа оризот и памукот. За разлика од земјоделството, „индустријата беше ограничена на неколку пивари, фабрики за сапун и мелници за брашно, рудници за хром и традиционални ракотворби“. Нивниот заклучок бил дека „големиот дел од населението живее од одгледување овци и крави“.¹³ Во однос на состојбата во „Грчка Македонија“ тие истакнуваат дека истата била сосема променета по 1919 година со „населувањето на грчки бегалци од турска Тракија и Анадолија“.¹⁴ Со цел да им се „угоди на овие емигранти големите посеи беа поделени како и остатокот од општинските пасишта“. Исто така потенцираат дека „големи делови од мочуриштата и маларизираното земјиште беа исушени во долината на Вардар и Струма и се преземени мерки за обезбедување вода од артешки извори и се поставија доводни и одводни цевки. Комисијата за бегалци подели јаки животни и овци. Бегалците беа, воглавно, вешти, решителни, работливи и интелигентни“ и истите „енергично се посветија на обработување на необработливата земја прифаќајќи нови земјоделски методи и произведувајќи нови како и стари житарици“ и заклучуваат дека „Македонија со нејзините парчиња од плодна земја стана главна житарица на Грција“.¹⁵ Исто така, потенцираат дека „пред доаѓањето на бегалците, тутунот беше одгледуван воглавно во источна и централна Македонија“ а „новите колонисти“ го прошириле одгледувањето и во западна Македонија „што резултирало со надминување на побарувачката и требало да се преземат мерки за ограничување на производството“.¹⁶ Од своја страна бегалците успешно се занимавале со „градинарство во близината на големите градови и со производство на коноп и свила“. Според нивните сознанија „економската асимилација на бегалците се чини беше успешно завршена“.¹⁷

Според експертите на истражувачкиот оддел на британското Министерство за надворешни работи „грчкиот економски интерес“ кон Македонија бил голем. „Солун отсечен од северните граници на

¹² Велика Британија и Македонија, 30.

¹³ Велика Британија и Македонија, 30.

¹⁴ Велика Британија и Македонија, 30.

¹⁵ Велика Британија и Македонија, 30.

¹⁶ Велика Британија и Македонија, 31.

¹⁷ Велика Британија и Македонија, 31.

Грција од големиот дел од Македонија од 1918 година не напредувал“, а како причина била наведена „војната од 1914-1918 година,¹⁸ поразот во Мала Азија¹⁹ и светската економска криза“.²⁰ Тие биле сосема свесни дека „грчка Македонија е најбогатата од грчките провинции и е од голема важност за Грција поради нејзините житарици, пасишта, тутунската индустрија, сè уште целосно неискористените минерални ресурси и нејзиното цврсто селско население“.²¹

Во однос на „Бугарска Македонија“, тие истакнуваат дека таа област е „сиромашна и планинска“,²² и „бугарскиот основен економски интерес во Македонија лежи во добивањето на прикладен излез на Егејското Море“. Експертите на истражувачкиот оддел биле свесни дека Бугарија ќе можела да најде пазари за нејзините производи само во Централна Европа, „но додека светот да се врати на слободата на меѓународната трговија, Бугарија ќе има потреба да увезува стоки од прекуморските земји“. Според нив најдобриот излез за западна Бугарија бил Солун „или ако не Кавала“ и алтернативен излез може да се оствари „не во Македонија, туку во Дедеагач (Александрополис) во Тракија. Но исто така британските експерти биле сосема свесни дека отстапување територии на Бугарија на Егејскиот брег би наишло на спротивставување на Грција и Турција.“²³

Британската воена мисија Conserve која била стационирана во Македонија го известува одделот за Југославија и Албанија (7 септември 1944) дека кога пристигнале на територијата на Македонија, мисијата имала фонд од „двеста илјади и еден лев и сто златници“. Од тие средства во периодот од „шести април до единаесетти мај“ десет илјади лева биле искористени за храна, а на „први мај дваесет и една илјада лева и се дадени на Третата македонска бригада за да купи храна за ПАРТИЗАНИТЕ/“. На први јуни дваесет и четири златници им биле дадени на партизаните за да купат „три акумулатори во КИЛКИС²⁴ во ГРЦИЈА за време на контраофанзивата“, а втори јуни осумдесет илјади

¹⁸ Се однесува на Првата светска војна.

¹⁹ Се однесува на Грчко-турската војна (1919 - 1922) и турската војна за независност.

²⁰ Почетокот на Големата криза се поврзува со падот на берзата во Њујорк на 29 октомври 1929 година и траела се до раните 1930-ти, а опоравувањето почнало да се чувствува после 1935, а некаде и подоцна.

²¹ Велика Британија и Македонија, 33.

²² Велика Британија и Македонија, 33.

²³ Велика Британија и Македонија, 33.

²⁴ Кукуш.

лева и шеесет златници му биле дадени на „АПОСТОЛСКИ да купи храна на неговите сили во време на подоцнешната фаза од офанзивата“.²⁵

Исто така и британската воена мисија Abbeville го известува одделот за Југославија и Албанија (8 септември 1944) дека „неопходно потребно е да ни се испрати сета потребна облека, чевли, чорапи, долна облека, стенови, пушки бренови и бомби...“.²⁶ Истиот ден била испратена телеграма од британската заднинска мисија балкански воздушни сили на Маклин до Abbeville во која го известува дека „политиката на AFHQ²⁷ е да ги снабдува партизаните со облека, оружје, медицински залихи и храна за водење на герилска војна“.²⁸

Во својот извештај од ноември 1944 година капетанот Ламби се осврнува и на економската ситуација во Македонија истакнувајќи дека „при крајот на јуни источна Македонија беше целосно осиромашена. Голем дел од селата беа запалени, храната и коњите земени и дури делови од облеката кои селаните не ги носеа во тоа време.

„Сé до авг/уст/ кога жетвата беше собрана, многу од селаните имаа доволно храна само за еден оброк дневно.

„За среќа, жетвата беше добра особено во долините и со капитулацијата на Бугарија²⁹ дистрибуцијата беше можна од долините кон планините. Приносот на ориз, р'ж, лен, памук и опиум беше одличен...“.³⁰ Од своја страна и одговорниот офицер на мисијата Bethesda (17 ноември 1944) го известува одговорниот офицер на 37 воена американска мисија дека градот Прилеп бил напуштен од страна на Германците и се „чини дека во градот нема недостаток на храна. Продавниците работат нормално со ограничена стока. Поголемиот дел од стоката била скриена за време на бугарската и германската окупација и сега повторно е изложена за продавање“. И во однос на Битола истакнал дека „преовладуваат истите услови како и во Прилеп“.³¹

Од своја страна одговорниот офицер на мисијата Bethesda го известува одделот за Југославија и Албанија дека го посетил Скопје (24 ноември 1944) каде се наоѓал „МАКЕДОНСКИОТ ГШ“, но Апостолски

²⁵ Британските воени мисии, 275.

²⁶ Британските воени мисии, 278.

²⁷ Сојузничкиот Главен Штаб.

²⁸ Британските воени мисии, 280.

²⁹ Бугарија капитулира на 9 септември 1944 година.

³⁰ Британските воени мисии, 363.

³¹ Британските воени мисии, 390-391.

бил отсутен. Меѓу другото истакнува дека „СКОПЈЕ многу пати е бомбардиран и има камуфлирани бомби кои ПАРТИЗАНИТЕ сеуште ги демонтираат. Поголеми штети на јавните згради и железничката станица. Железничкиот мост преку реката ВАРДАР е уништен“.³² Истиот ден со друга телеграма се известува дека „железничкиот мост кај ВЕЛЕС преку реката ВАРДАР е целосно уништен. Железничката пруга ГРАДСКО – СКОПЈЕ е прекината и железничките прагови се пресечени со механички плут и мостовите се уништени по целата нивна должина од ХУНИТЕ“.³³

Од амбасадата на Велика Британија во Москва (27 ноември 1944) била испратена телеграма во која се пренесувале разговорите „од локалните странски новинари за аспирациите на Југославија“ добиени од југословенската делегација предводена од потпретседателот на НКОЈ³⁴ Едвард Кардељ, југословенскиот амбасадор во СССР, Станоје Симиќ и министерот претседател и министер за надворешни работи на Кралската југословенска влада д-р Иван Шубашиќ и Владимир Велебит.

Она што можеле новинарите да го дознаат било дека „Тито и партизаните“ биле сигурни дека „идејата за федерално решение на југословенскиот проблем, базиран на локални народни влади во рамките на ‘строга партијност, се голем извор на моќ“ и дека „младите генерации таму се уморни од националните несогласици и вознемирани во барањето излез од тоа“.³⁵ Тие биле информирани дека на внатрешен план во секоја од федералните области ќе биде формиран Народноослободителен фронт и ќе се воведе „селанска демократија – секогаш популарна на Балканот“ и дека сè уште не се покренувало прашањето за приватната сопственост. Исто така биле информирани дека „транспортот, воените работи и т.н. ќе бидат во рацете на централната влада која ќе биде ‘еднопартииска‘“.³⁶

Едно од прашањата кое посебно ги интересирало новинарите било и прашањето „до кој степен партизаните успеаја да ја остварат нивната политика во формирањето на македонската федерална единица“.³⁷ Од своја страна британскиот шеф на воените мисии во Југославија Фицрој Меклин сметал дека и покрај фактот што македонското раководство сметало дека проблемите се решени „со самото прокла-

³² Британските воени мисии, 396.

³³ Британските воени мисии, 396.

³⁴ Национален комитет на Народното ослободување на Југославија.

³⁵ Велика Британија и Македонија, 66.

³⁶ Велика Британија и Македонија, 67.

³⁷ Велика Британија и Македонија, 136.

мирање на македонската автономија“ според него, било сосема очигледно дека „вистинското решение може да се постигне преку долг процес на образование, административна и економска реконструкција“.³⁸ Маклин посебно се осврнува на фактот дека Македонците се повикувале на донесените одлуки од Второто заседание на АВНОЈ³⁹ со кои на Македонија и била дадена „целосна автономија“ и со што „добил целосен статус во секој поглед како Србија, Црна Гора, Хрватска и Словенија“ во новата југословенска федерација. Како прв чекор кон реализирањето на таа нова состојба било организирањето на Првото заседание на АСНОМ⁴⁰ „како претставничка федерална власт“. Но Маклин, како искусен политичар, сметал дека „ќе има голема разлика од одлуката за автономија која партизаните имаат намера да ја дозволат во различни сфери од македонскиот национален живот“. Според неговите опсервации „во културата Македонија ќе добие моментална и целосна автономија“, додека во „политичките и административните работи толку автономија колку што може да се поднесе“, а во „економскиот живот постојат мали знаци на автономија“ и „може да се воведат спротивна политика од контролата на централната држава“.⁴¹

Во однос на културата тој истакнува дека „македонската културна автономија веднаш го најде својот израз во официјалното стимулирање дадено на македонскиот јазик“, бидејќи како што нагласува Маклин „досега беше негирано и се сметаше за српски или бугарски дијалект според националните предрасуди на спротивставените идеологии“.⁴² Тој нагласува дека новата власт во Македонија секојдневно го печати весникот „Нова Македонија“ и други книги кои „сега секојдневно се печатат на македонски јазик“ и дека „посебно место им е дадено на македонските песни и поеми“.⁴³ Во однос на образованието Маклин се осврнува на напорите кои ги правела власта за „школување и развој на најзаостанатите делови од населението“ и дека „антифашистичкиот фронт на жените „добил поддршка од македонските жени“, а за да се привлече „заостанатото турско малцинство, свечено е прославлен Бајрам со масовно собирање во Скопје и со континуиран публицитет во печатот“.⁴⁴

³⁸ Велика Британија и Македонија, 136.

³⁹ Антифашистичко собрание на Народното ослободување на Југославија.

⁴⁰ Антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија.

⁴¹ Велика Британија и Македонија, 136-137.

⁴² Велика Британија и Македонија, 137.

⁴³ Велика Британија и Македонија, 137.

⁴⁴ Велика Британија и Македонија, 137.

Меѓутоа, покрај чекорите кои биле правени на полето на образованието, културата и еманципацијата на жената „правото на политичка и административна автономија“ се применувала „многу срамежливо“ и покрај фактот што тоа право им било признато на Македонците од другите народи на Југославија, а „особено од Србите“ кај кои што сè уште имало „уверувањето дека не постои Македонија, но само ‘Јужна Србија’“. Како потврда на тоа Маклин ја наведува статијата објавена во весникот „Борба“ во која се критикувал еден состанок на „воспитувачите од Ниш кои се согласија со изјавата дадена од еден говорник во насока дека Македонија е „само дел од Голема Србија“. Во тој контекст во статијата се обвинува дека на состанокот на Антифашистичкиот фронт на жените, одржан во Ниш, „на еден делегат од Македонија му беше одбиено правото да зборува на својот јазик“.⁴⁵ Во однос на вака настанатата ситуација Маклин, кој добро ја познавал историјата на Балканот и асимилаторските чекори на Србите кон Македонците низ историјата, ќе истакне: „Ако Србите се бавни во признавањето на правото на Македонците како еднакви партнери во југословенската држава, Македонците од нивна страна не се брзи во простувањето на неодамнешната експлоататорска хегемонија“. Македонија, според Маклин, во периодот меѓу двете светски војни се сметала „за колонија – еден вид јужно-словенски Сибир“, во кој биле прогонувани корумпираните, неспособни, непослушни граѓански лица“ и дека нивната задача „беше што помалку да ја подобрат положбата на населението, отколку пропаганда за големосрпската идеја“.⁴⁶ Несомнено дека процесот на воведување на новата администрација во штотуку формираната федерална Македонија се одвивал бавно и дека сè уште непосредно по ослободувањето функционираше системот на „комитети или ‘одбор’ со што се намалуваа бројот на потребните лица за администрација, што било причина да се чувствува недостаток на македонски граѓански лица“.⁴⁷ Маклин сметал дека „поогорчени од македонскиот народ од старите власти се српските колонисти населени со владин подарок на македонска земја“, ⁴⁸ бидејќи „големосрпскиот поглед на овие колонисти со економските привилегии биле една од основните причини за нетрпеливоста меѓу македонското население“.⁴⁹ Дека таа нетрпеливост била очигледна и по ослободувањето, било потврдено и од по-

⁴⁵ Велика Британија и Македонија, 137.

⁴⁶ Велика Британија и Македонија, 137.

⁴⁷ Велика Британија и Македонија, 138.

⁴⁸ Велика Британија и Македонија, 138.

⁴⁹ Велика Британија и Македонија, 138.

сетата на Македонија на поп Влада Зечевиќ,⁵⁰ повереник за внатрешни работи на Националниот комитет на Југославија кој за време на својата посета на Македонија истакнал дека во Македонија била во тек „пре-распределба на земјата со што, тој се надева, ќе се задоволат потребите на сиромашното македонско селанство без целосно да им биде одземена од српските доселеници“.⁵¹

Од своја страна британскиот капетан Мекдоналд во својот извештај (4 декември 1944) се осврнува во посебен дел на економската состојба во Македонија. Во тој контекст тој истакнува дека „Македонија е потенцијално богата, но единствена пречка кон било каков економски развикот се апатијата на народот и нивната мрзливост. Широк е спектарот на житните растенија кои успеваат – пченка, жито, р’ж, лен, памук и тутун“, и во Македонија има „сè уште неискористени големи рудни богатства. Имаат пространи шуми, особено буки“.

„Сиромаштијата е многу голема и селаните живеат во нечистотијата од свињите и домашните животни како резултат од мрзливост“.

„Облеката е од најлошите. Нивниот живот е многу едноставен. Нивната единствена грижа е да обезбедат доволно храна за да се задоволат себе си и своите семејства преку зимата“. Според него „преку една програма за едукација, хигиена и здравје животниот стандард би можел да се подобри за кусо време. Партизанското движење е свесно за ова и често нивните коментари за село што гори се дека тоа е добра работа, бидејќи тие можат да почнат од почеток со едуцирање на селаните. Не постојат никакви показатели за гладување“.

„Дебарската област е една од најлошите во која сме биле, но ние имавме доволно храна од леб и варено јагне. Селаните сега се во многу

⁵⁰ Роден е на 21 март 1903 година во Лозница. Теолошкиот факултет го завршил во Белград. Од 1927 до 1941 година работел како свештеник во Крупањ. Во април 1941 година се пријавил како доброволец во Кралската југословенска војска. По капитулацијата на Југославија се вратил дома. Во август 1941 година учествуваа во подигањето на народното востание. Се приклучува кон четниците. По нападот на Шабац, партизаните и четниците се разделуваат и поп Зечевиќ со околу 500 четници преминува на страната на партизаните. Член на КПЈ е од 1942 година. За време на војната бил заменик политички комесар, член на Врховниот штаб на на НОВ и ПОЈ, член на Извршниот одбор на АВНОЈ, повереник на верскиот оддел на Првото заседание на АВНОЈ, член на Националниот комитет за ослободување на Југославија и комесар за внатрешни работи. По ослободувањето на Југославија извршувал повеќе одговорни државни функции. Починал во Белград на 26 октомври 1970 година.

⁵¹ Велика Британија и Македонија, 138.

подобра ситуација од пред војната, бидејќи не треба да плаќаат даноци“. И на крајот Мекдонад ќе заклучи:

„(1) природните ресурси стојат на располагање со што многу може да се унапреди сегашниот животен стандард.

(II) за да се развие тоа, луѓето треба да се едуцираат за да бараат повисок стандард, зголемување на производството и распространување на општа просветеност во Македонија.

(III) сметаам дека во сегашниот момент постои голем број службеници за спроведување на оваа програма. Првата работа што тие ќе треба да ја направат е едуцирање и увежбување на класа од граѓански службеници и администратори“.⁵²

Кон ситуацијата во Македонија се осврнува и член на воената мисија на САД во Македонија до одговорниот на мисијата, мајорот Дикинсон (5 декември 1944). Опсервацијата се однесува на состојбата околу градовите „Штип, Кочани, Царево Село, Струмица и Радовиш“. Во делот кој се однесува на „Општата состојба на народот“ американскиот разузнавач ќе истакне дека „на народот од областа му недостига облека. Она што го носат вообичаено е ограничено на она што можат да го направат самите“. Тоа пред сè се однесувало на селаните кои живееле по планините „по селата населението употребува нормални облеку“ и дека истата се добивала од Бугарија, а во „последните три години речиси било невозможно да се добијат нови залихи“.⁵³ Американскиот разузнавач и покрај фактот што не ја познавал добро историјата на македонскиот народ, од разговорите кои ги имал со народот, сфатил дека „народот со векови бил уназадуван од другите држави кои го владееле и сето тоа го успорило неговиот прогрес. Тие имаат многу малку индустрија. Исто така, им недостигаат и училишта од повисок степен. Ако некој сака да студира медицина, право или инженерство, мора да замине во друга држава на студии. Како целина, народот е многу необразован и некултурен. Нивните села се концентрација на нечистотија и сиромаштија, дури и во поголемите села во долините, каде што луѓето се во многу подобра ситуација“.⁵⁴

Исто така за состојбата по ослободувањето на Скопје се осврнува и директорот на францускиот колеџ во Скопје во писмото упатено до градоначалникот на Квебек. Тој истакнува дека „меѓу 7 и 13 ноември

⁵² Британските воени мисии, 424.

⁵³ Воените мисии на Соединетите Американски Држави во Македонија 1944 – 1945, документи т. 1, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов (Скопје: 2008) 73.

⁵⁴ Воените мисии на Соединетите Американски Држави, 74.

1944 година Германците ги дигнале во воздух сите железнички линии, железнички и патни мостови, минирајќи ги дури и второстепените патишта како и скопската радио станица и сите јавни згради. Во текот на ноќта на 12 спрема 13 ноември тие ја дигнаа во воздух и главната пошта, во непосредна близина на нашиот колец, нанесувајќи и големи загуби на нашата зграда. За време на уличните борби на 13 ноември 1944 година пред силите на маршал ТИТО да влезат во градот, нашиот колец беше директно погоден од две минофрлачки гранати кои беа испукани од куса оддалеченост и експлодираа внатре нанесувајќи понатамошни уништувања. За среќа никој не беше убиен или ранет...⁵⁵Понатаму во својот допис тој истакнува дека Македонија по прогласувањето за независна држава во рамките на југословенската федерација властите се обидуваат да ја реорганизираат земјата, но дека таа задача била многу тешка и се должела на фактот што „Бугарите и Германците со заеднички сили ја испразнија земјата од залихите на храна и со цел да го отежнат доставувањето на било каква помош, извршија систематско уништување на сите комуникации. Ќе бидат потребни многу месеци додека да се поправат железничките пруги, патиштата и мостовите за да можат повторно да се употребат; и дури и тогаш транспортот на стока, градежни материјали и т.н. ќе биде тежок, бидејќи практично сите вагони и локомотиви како и колите се целосно уништени“. Исто така се осврнува и на состојбата во училиштето нагласувајќи дека „имаат недостаток од опрема за прва помош во која би имало како основно завои, неколку инструменти и лекови кои би им помогнале да дадеме прва помош барем на нашите ученици со години ослабнати од сиромаштијата и неисхранетост. Аптеките исто така се уништени или дури целосно опљачкани и недостасуваат дури и најосновни лекарства. Семејствата кои се преокупирани со нивните секојдневни проблеми, практично се во неможност да се грижат за физичкото здравје на нивните деца и да ја префрлат грижата на училиштата за да се ослободат од оваа грижа. Ако кон ова се додаде големиот недостаток на лекарства и на медицински лица, недостатокот од болници, исто така, уништените или дури опљачкани и испразнети од целокупниот нивен мебел и додатните делови, вие можете да ја сфатите големата задача со која се соочуваат нашите воспитувачи, ако тие сакаат совесно да ја извршат својата мисија“.⁵⁶

Во телеграмата (29 декември 1944) до британското Министерство за надворешни работи Маклин ќе истакне дека „економската си-

⁵⁵ Британските воени мисии, 439.

⁵⁶ Британските воени мисии, 439.

туација овде е лоша, пред сè, поради недостиг на транспорт и неефикасност“ и дека во тој период, еден месец по ослободувањето на Македонија, имало „доволно храна“, но акутен бил проблемот со дистрибуцијата.⁵⁷ Таквата состојба, сметал Маклин, не можела да се смета за дефинитивна, бидејќи сè уште било непознаница какви ќе бидат импликациите „од автономијата во економијата“. Според она што го преземал македонскиот државен врв било очигледно дека „посебниот карактер на македонската економија сугерира спротивни тенденции кон српскиот централизам“.⁵⁸ Како главни земјоделски култури ги наведува опиумот и тутунот кои доколку „умно се унапредуваат од државата, можеле да бидат со големи потенцијални вредности“. Според него главниот приход на државата го обезбедувал тутунот кој бил откупуван од монополите со „фиксиран ниски цени“. Она што посебно го забележал Маклин бил фактот што „државата не учествува во организирањето или унапредувањето на одгледувањето со што селаните би можеле да добијат голема помош преку совети на експерти за методите на одгледување, за моделите на плантажи, финансиска помош, кооперација и т.н.“. Таквиот пристап, сметал Маклин, можел да и донесе „многу поголеми економски резултати на државата“⁵⁹ и заклучува дека доколку Југославија „контролирана од партизаните, имала намера да преземе било каков успешен експеримент во земјоделската колективизација“, тоа би можела да го направи најдобро на „тутунските полиња во Македонија“.⁶⁰

На своите претпоставени, за состојбата во Македонија, тој им го приопштува и разговорот што го имале двајца членови на персоналот на американската амбасада во Белград со Емануел Чучков, министер за правда во владата на Демократска федеративна Југославија. Во разговорот Чучков ќе истакне дека според него било важно „сојузниците да ја разберат ситуацијата во Македонија и да сфатат дека Македонците се сметаат себе си за посебен народ“ и дека Македонците биле многу задоволни со „нејзиниот федерален статус во рамките на југословенската држава“ и притоа објаснил дека идејата за федерација не им била нова на Македонците кои претходно „претпоставувале да добијат степен на автономија како федерална единица во јужнословенската федерација“. Она што можеле да го заклучат членовите на американски-

⁵⁷ Велика Британија и Македонија, 120.

⁵⁸ Велика Британија и Македонија, 138.

⁵⁹ Велика Британија и Македонија, 138-139.

⁶⁰ Велика Британија и Македонија, 139.

от персонал, било дека „Македонците имаат многу конкретни идеи за степенот на автономијата“ кои произлегувале од статусот на Македонија во федерацијата. Тој истакнал дека Македонците на внатрешен план планирале да делуваат „скоро на полно независно од остатокот на југословенската држава“, што од своја страна можело да предизвика „голема загриженост кај централната влада“.⁶¹ На прашањето за формирањето на нови административни области во Македонија Чучков одговорил дека иако не е експерт од таа област, „таа поделба во основа е иста како онаа од пред 1941 година“, но „сега се подобрени и под еден административен центар се вклучени сите села и области кои се граничат географски со тој центар“.⁶² Со претходната поделба границите на областите биле неограничени и „производите од една област кои биле наменети за еден град често беа вклучени во административната област на друга“. Тоа самото по себе водело кон „неефикасност и им причинуваше на селаните големи тешкотии“.⁶³

Во однос на границата меѓу Македонија и Србија, Чучков истакнал дека таа е „историска, т.е. линијата која оди од исток кон запад баш северно од Куманово и јужно од Качаник“.⁶⁴

Во однос на земјоделството Чучков истакнал дека во Македонија се правеле напори за „унапредување на житарството“, но поради некавалитетноста на почвата, тоа било напуштено и во иднина ќе бидат насочени кон „одгледување на ориз, сусам афион, тутун“, култури кои можеле полесно да се одгледуваат. Во однос на индустријата Чучков истакнал дека Македонија „никогаш немала многу фабрики, но цел на македонската влада е да го помогне ова и да ги зголеми индустриските претпријатија за производство на производи кои ќе се произведуваат во рамките на македонските граници“.⁶⁵ Според неговите сознанија главните индустриски капацитети од пред војната: рудникот Алатини, рудникот за хром Радуш и „оловните рудници близу Штип“ не

⁶¹ Во периодот непосредно по одржувањето на Првото заседание на АСНОМ и формирањето на Президиумот и назначувањето на поверениците македонскиот политички врв во однос на Централата во Белград почнал да се однесува сосема самостојно. Поради тој факт било одржана Второто заседание на АСНОМ на кое политиката на т.н. сепаратистичка и антикомунистичка група во која биле Методија Андонов Ченто, Павел Шатев, Венко Марковски, Михаило Апостолски, Петар Пирузе, Емануел Чучков, Димитар Влахов и др. била осудена од страна на емисарите од Белград Едвард Кардељ, Светозар Вукмановиќ – Темпо и др.

⁶² Велика Британија и Македонија, 196.

⁶³ Велика Британија и Македонија, 196.

⁶⁴ Велика Британија и Македонија, 196.

⁶⁵ Велика Британија и Македонија, 196.

претрпеле големи штети и со мали интервенции биле подготвени да продолжат со својата работа“.⁶⁶ Исто така тој се осврнал и на реконструкцијата на железничката пруга и патиштата“. Имено при повлекувањето на Германците од Македонија, тие ја уништиле железничката пруга до Гевгелија. Според Чучков, до март 1944 година, била поправена скоро целата железничка пруга, освен делот на потегот од Велес до Гевгелија и делот од Битола до грчката граница“. На прашањето од членовите на американската амбасада дали „српските колонисти ќе можат слободно да се вратат во Македонија“, Чучков „одговори тривијално дека сите Југословени, природно, ќе бидат слободни да дојдат во Македонија, ако тие сакаат“. Но во однос на враќањето на српските службеници на своите стари места, а кои ја напуштиле Македонија по бугарската окупација, Чучков одговорил дека „прашањето дали ќе се вратат...зависи од македонската влада, а не од централната влада“. Тој потенцирал дека македонската влада сакала да ги пополни испразнените административни места со „Македонци со тоа што ќе покаже дека има луѓе да ги пополнат местата“. Заклучокот на двајцата членови на персоналот на американската амбасада бил дека „изгледа неверојатно македонските власти да изразат подготвеност да ги вратат старите службеници“. Наведуваат дека пред Втората светска војна полицијата во Македонија била „скоро целата српска и полициските шефови беа Срби“. Затоа по ослободувањето, истакнуваат тие „милицијата е македонска и природно шефот на милицијата да биде Македонец“.⁶⁷

Американските претставници од персоналот на американската амбасада покажале интерес и во однос на распределбата на земјата. Во тој контекст Чучков одговорил дека до почетокот на војната Србите можеле лесно да купуваат земја во Македонија, „а како резултат на тоа Македонците за кои купувањето земја не беше лесно беа истерани од најплодните делови на земјата“. Тој нагласил дека што е можно побргу македонските власти ќе пристапиле кон „распределба на земјата во корист на Македонците и дека српските колонисти, ако е можно ќе бидат вратени во Србија“. Тој истакнал дека во Банат 30% од земјата била во сопственост и обработувана од Германците, а густината на населението била 9 на км² обработлива земја, додека во Македонија била 350, и сугерира дека „Србите од Македонија би можеле да бидат преселени на местата на Германците во Банат“.⁶⁸

⁶⁶ Велика Британија и Македонија, 196.

⁶⁷ Велика Британија и Македонија, 197.

⁶⁸ Велика Британија и Македонија, 197.

Во разговорот Чучков посебно се осврнал и на прашањето за црквата потенцирајќи дека „пред војната еден од главните обиди за србизирање на Македонците се правеше преку тој медиум“ и дека скоро „сите свештеници беа Срби“ што од своја страна било многу „непопуларно кај Македонците кои беа крајно националистички расположени“ и „Македонците ќе признаат само црква управувана од нив самите со македонски свештеници“.⁶⁹ Решението на црквното прашање според Чучков лежело во „федерална југословенска црква“ имајќи предвид дека претходната црква била српска со „пишала во Македонија, Босна и други делови од Југославија“. Се надевал дека ќе дојде до формирање на „одделни православни цркви во секоја од федералните единици од кои секоја по ред ќе биде верна на централната југословенска патријаршија“.⁷⁰ Но во случај таквата идеја да не се реализира, истакнал дека „македонската црква ќе биде принудена да се однесува шиизматички како што бугарската црква се однесувала околу седумдесет години“.⁷¹ Во тој контекст Чучков го нападнал и српскиот митрополит Јосиф од Скопје кој за време на војната соработувал со четничкиот експонент во Македонија Трбиќ Војче⁷² и се борел против НОВ и ПО на Македонија. Чучков го сметал митрополитот Јосиф за „подлизурко кој е неспособен да биде избран за заменик на митрополитот Гаврил, на кого му се восхитуваат“.⁷³ Членовите на американската амбасада истакнале, како дообјаснување, дека митрополитот Јосиф бил Србин кој самоволно се нарекувал „митрополит на Скопје и ја зголемил лутината на сите Македонци“ кога заминал за Москва „претставувајќи ја македонската црква“.⁷⁴ Чучков потенцирал дека „македонското црковно собрание испратило поздрави до Светиот Синод, чиј авторитет тие го признаваат, но не и митрополитот Јосиф“.⁷⁵ Членовите на американската амбасада сметале дека „неодамнешната посета на митрополитот на Москва беше причина да се отфрли македонското барање за посебна црква“.⁷⁶

⁶⁹ Велика Британија и Македонија, 197.

⁷⁰ Велика Британија и Македонија, 197.

⁷¹ Велика Британија и Македонија, 198.

⁷² Миливоје Трбиќ- Војче (Браилово, Прилепско, 13 април 1913-Риле-во, Прилепско 1946). Син на четникот Василие Трбиќ. Во текот на Втората светска војна во јуни 1942 година бил испратен од Равногорското движење на Дража Михајловиќ во Вардарска Македонија за да формира чети. Тој бил водач на поречките четнички сили во текот на Втората светска војна.

⁷³ Велика Британија и Македонија, 198.

⁷⁴ Велика Британија и Македонија, 198.

⁷⁵ Велика Британија и Македонија, 198.

⁷⁶ Велика Британија и Македонија, 198.

Во однос на изборите во Македонија Чучков истакнал дека истите имале голем успех, бидејќи повеќе од 90% од населението излегло на гласање. Тој нагласил дека кандидатите биле избирани слободно од народот. Како пример посочил град од 10.000 жители кој бил поделен на четири реони секој од по пет улици. На јавен собир секоја од улиците избирала по два члена, а потоа се одржувал собир на реонот на кој што сите оние што имале нешто против кандидатите го изнесувале јавно и ако се утврдело дека е вистина, кандидатот се исклучувал. Оние што поминувале се истакнувале на изборите како кандидати на тајните избори. Тој нагласил дека немало „убедување ниту од полицијата или од армијата за време на изборите“.⁷⁷

Кон писмото на двајцата членови на персоналот на американската амбасада бил поднесен и прилог за административната поделба на Македонија. Тие го запознаваат министерот дека со одлука на АС-НОМ објавена на 13 февруари 1945 година Македонија била поделена административно во осум окрузи:

„(1) Скопје, кој се состои од областа Тетово, Гостивар и Ростуше.

(2) Куманово, кој се состои од областа, Куманово, Кратово и Крива Паланка.

(3) Штип, кој се состои од областа Штип, Кочани, Царево Село и Радовиш.

(4) Струмица, кој се состои од областа Струмица, Берово, Валандово и Гевгелија.

(5) Велес се состои од областа Велес, Св. Николе, Неготино и Кавадарци.

(6) Прилеп, кој се состои од областа Прилеп, Брод, Крушево, Кичево.

(7) Битола, кој се состои од Битола, Ресен и Мариово.

(8) Охрид, кој се состои од областа Охрид, Струга и Дебар“.⁷⁸

Исто така Чучков се осврнал и на работата на „судот на национална чест“. При тоа истакнал дека бројот на македонските цивили егзекутирани за злочини за време на војната и по ослободувањето бил мал и се движел „околу седумдесет“. Причините поради кои биле убиени, според него, биле поради „материјална и културна соработка,

⁷⁷ Велика Британија и Македонија, 198.

⁷⁸ Велика Британија и Македонија, 200.

шпионирање, информирање и т.н.“, а оние кои биле фатени при повлекувањето на Германците со оружје, биле стрелани на лице место.⁷⁹

Несомнено дека во овој период актуелно станало прашањето за обнова на железничката пруга која на неколку места била во прекин. Во тој контекст мајорот Милер во својот извештај (5 јануари 1945) до одговорниот офицер на 37-та американска воена мисија известува дека „набавката од РУСИЈА кои се очекуваа за поправка на железничките пруги и мостовите, сè уште не е пристигната. Се известува дека БУГАРИЈА испратила некои материјали, но тие не се доволни. Снегот и времето ги оневозможуваат поправките. Патот од СКОПЈЕ до ВРАЊЕ е блокиран со снег. В/оениот/ транспорт за БЕЛГРАД сега оди преку СОФИЈА“, а „теснолинејката меѓу ХАНРИЕВО и ГОСТИВАР работи, се известува дека дневно сообраќаат два воза“.⁸⁰ Движењето на сојузничките воени мисии било ограничено од страна на ГШ на НОВ и ПО на Македонија за што се зборува во телеграмата од Британската воена мисија Bethesda до одделот за Југославија и Албанија (15 јануари 1945) дека добиле „дозвола од МАКЕДОНСКИОТ ГШ да одиме на четири дневно скијање. Намерата е да одиме со цип за КРУШЕВО. Нормално нашите движења надвор од СКОПЈЕ се ограничени. Ова ни овозможува на некој начин да можеме, повторувам, да можеме да дојдеме до информации“.⁸¹

Британските и американските обавештајци со посебно внимание ја следеле ситуацијата во Македонија од сите аспекти. Така американски известувач известува дека за изјавата (11 јануари 1945) на Димитар Влахов кој во однос на ситуацијата со храна истакнал дека „резервите од пченка што се на располагање во Македонија ќе истрајат сè до април 1945 година. Од 7.000.000 кг. ориз, 3.000.000 ќе бидат испратени во другите делови на Југославија штом ќе биде организиран транспортот“.⁸²

Она што е посебно интересно е што мисијата Bethesda (25 јануари 1945) бара од одделот за Југославија и Албанија, меѓу другото, „идната пропаганда да биде на МАКЕДОНСКИ јазик на КИРИЛИЦА, повторувам КИРИЛИЦА. МАКЕДОНЦИТЕ се многу свесни за својата

⁷⁹ Непосредно по завршувањето на војната од страна на новата комунистичка власт беа извршени неколку масовни убиства во повеќе градови (Велес, Ресен, Струмица и др.) во Македонија без да бидат одржани судски процеси. *Велика Британија и Македонија*, 199.

⁸⁰ *Британските воени мисии*, 454.

⁸¹ *Британските воени мисии*, 457.

⁸² *Воените мисии на Соединетите Американски Држави*, 82.

нова независност...Владата се обидува да воведи МАКЕДОНСКИ јазик и институционални закони..."⁸³

Британските и американските воени мисии во Македонија ќе ги снабдуваат своите штабови со информации сè до мај 1945 година кога во Белград за британски амбасадор е поставен Ралф Стивенсон, а во Скопје е поставен конзул. Од тој момент извештаите кои се испраќаат од воени преминуваат во политички извештаи.

Литература:

Велика Британија и Македонија (18 август 1944 – 8 мај 1945), Документи, том I, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов (Скопје: Институт за национална историја, 1995).

Велика Британија и македонското национално прашање (август 1944 – 1948), (Скопје: Институт за национална историја, Екопрес Магна-скен, 1997).

Британските воени мисии во Македонија, документи 1942 – 1945, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов (Скопје: Државен архив на Република Македонија, Матица Македонска, 2000).

Воените мисии на Соединетите Американски Држави во Македонија 1944 – 1945, документи т. I, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов (Скопје: Институт за национална историја, 2008).

⁸³ Британските воени мисии, 460.

Тодор ЧЕПРЕГАНОВ

Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип

ЕКОНОМСКАТА СОСТОЈБА ВО МАКЕДОНИЈА СПОРЕД БРИТАНСКАТА ДИПЛОМАТСКА КОРЕСПОНДЕНЦИЈА И ИЗВЕШТАИТЕ НА ВОЕНИТЕ МИСИИ (ЈАНУАРИ 1945-АВГУСТ 1945)

Abstract: *British military missions on the territory of Macedonia began to infiltrate in the fall of 1943, and the US in mid-1944. According to the tasks they had received from their headquarters, their basic job was to see who was fighting Nazi fascism and to provide military information and with this make it possible to send military aid to them. In their reports, both British and US missions send messages to their headquarters about the engagement of the Macedonian partisans in the fight against the Bulgarian, German and Italian occupiers and collaborators. Their reports shed light on the struggle of the Macedonian people during World War II. The missions, despite the fact that they were tasked to report only on the military aspect of the war, they could not but refer, in their reports, to political, economic, educational, agricultural, transport, etc. aspects of the life of the Macedonian people. The article deals with socio-economic, educational, social and transportation situation in Macedonia immediately after the liberation of Macedonia.*

Key words: *Macedonia, British military mission, American military mission, economics, transportation, education, mines, airports*

Веднаш по своето конституирање АСНОМ¹ избрало и органи како Президиум (Претседателство) на АСНОМ од 22 члена. За прв претседател бил избран Методија Андонов - Ченто кој ја вршел и функцијата претседател на АСНОМ, а до изборот на владата (16 април 1945) ја вршел и таа функција. Биле избрани и шест поверенства на че-

¹ Одржано на 2 август 1944 година во манастирот Прохор Пчински. До средината на април 1945 година, кога е избрана Првата влада, ја врши функцијата на врховно законодавно и извршно тело на Демократска Федерална Македонија.

ло со повереници како органи на државната управа. Клучен орган на власта бил Президиумот на АСНОМ.²

Активноста на Президиумот на АСНОМ била насочена кон организирање на органите на власта, обнова на стопанството и економијата“. Во тој контекст Президиумот на АСНОМ му посветил посебно внимание на понатамошното организирање на органите на власта, односно Народноослободителните одбори кои биле сметани за „основна база на државната власт“.³,

Приоритет на АСНОМ било пред сè заживувањето на стопанството и економијата. Таа задача на себе ја презело поверенството за народно стопанство и економска обнова.

Уредувањето на новата власт непосредно по ослободувањето не можеле да останат надвор од видокругот и на британските и американските членови на воените мисии кои и по ослободувањето останале во Македонија. Тие покрај информациите за политичките промени, со посебно внимание ги следеле и промените во општествено-политичкиот и економскиот живот. Интересот на мисиите пред сè бил насочен кон тоа какви се промени ќе направи политичкото раководство на НОВ и ПО на Македонија, односно дали ќе се впушти во воведување на комунистички методи во општествено-политичкиот живот или ќе останат на правото на почитување на приватната сопственост. Од тие причини со посебно внимание биле следени сите промени во економскиот живот и транспортот.

Уште на почетокот на 1945 година членот на британската воена мисија Bethesda мајорот Милер со радиограма го известува (2 февруари 1945) одговорниот офицер на 37-та американска воена мисија дека „АСНОМ формира централна владина агенција т. н. ЦЕНЗЕМПРОЗ⁴ за купување и дистрибуција на сите земјоделски производи во Македо-

² Види поопширно: *Зборник на документи од Антифашистичкото собрание на Народното ослободување на Македонија (АСНОМ)*. „Документи за образувањето и законодавно извршната дејност на АСНОМ од Преспанското советување на ЦК КПМ до Првото вонредно заседание на АСНОМ (2. VIII 1943 – 28/30. XII. 1944“), (Скопје: Институт за национална историја, 1964).

³ *Зборник на документи*.

⁴ На 10. 01. 1945 година Президиумот на АСНОМ донел „Повелба за устројството на централа за распределување на земеделските произведения (Ценземпроз)“ со цел да му предлага на Стопанскиот совет при Президиумот на АСНОМ план за откупување на земјоделските производи и цени по кои ќе се врши откупувањето. „Службен весник“ на федерална единица Македонија во демократска и федеративна Југославија, бр. 1, год. 1, 1945.

нија“што според Милер значело дека „малите сопственици ќе бидат принудени да продаваат директно на ЦЕНЗЕМПРОЗ по фиксни цени диктирани од агенцијата“ и дека под контрола на државата се нашле: „пченица, пченка, јачмен, р’ж, овес, ориз, семиња за масло, опум, сончоглед, лен, памук, волна“. Исто така известува и дека „постигнат е договор меѓу АСНОМ и властите од УРОШЕВАЦ за размена на пченица за македонски ориз во сооднос 7 килограми пченица за 1 килограм ориз“ и дека на територијата на Македонија биле во оптек како легално средство за плаќање бугарските левови со „исклучок на следните книжени банкноти: 5 000 лева (издадени 1942), 250 лева (издадени 1944 серија U i W), 5 000 лева владини/ обврзници од 15 ноември/19/44“, а дека „банкнотите од 250 лева беа печатени и пуштени на пазарот од Германците по бугарската капитулација⁵ и не се во употреба во Бугарија“. Од своите информанти бил известен дека „110 милиони лева биле предадени во СКОПЈЕ“. Исто така истакнува дека во легална употреба биле и „албанските пари...во областите кои се наоѓале под албанска окупација“. Размената била 5 лева за 1 лек, а дека на црниот пазар размената на злато била „20-21,000 лева за една златна англиска пара, 18,500-19,500 лева за еден наполеон“. И самиот тој бил свесен во каква состојба се наоѓа новата власт во Македонија во градењето на законодавната, судската и извршната власт и дека на истата и недостасувале пари и дека истите преземала мерки паричното салдо да се зголеми поради што „сопственоста и стоката на трговците исто така е одадочена“.⁶ Во својот извештај тој прави осврт и на состојбата на комуникациите кои по повлекувањето на Германците биле во многу лоша состојба, но истите секојдневно се обновувале. Тој истакнува дека железничката линија од „ВРАЊЕ до СКОПЈЕ скоро е завршена. На северната обала на ВАРДАР во СКОПЈЕ е изградена привремена железничка станица“ но дека „линијата од КАЧАНИК за СКОПЈЕ до ГЕВГЕЛИЈА не работи“. Во својот осврт за состојбата на патиштата известува дека „патиштата низ Македонија се во употреба освен патотод ВЕЛЕС за ИЗВОР до ПРИЛЕП и од КИЧЕВО за СТРУГА до ОХРИД кои сè уште не се поправени. Повремено се појавуваат снежни наноси на поголемиот дел од патиштата преку планините, но тие брзо се чистат од страна на селаните“. Во однос на поврзаноста со телефонски линии истакнува дека „разводна плоча која се очекува од Бугарија за СКОПЈЕ, се верува

⁵ По 9 септември 1944 година.

⁶ Британските воени мисии во Македонија, документи 1942 – 1945, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Државен архив на Република Македонија, Матица Македонска, 2000), 469.

дека има 2,000 линии...телефонски врски постојат од СКОПЈЕ до ВРАЊЕ. Исто така, може да постојат и некои села кои се поврзани со телефон, но тоа не е сигурно“.⁷

Мајорот Милер се осврнува и на реакциите на населението на мерките кои ги преземале новите власти во воведувањето на новата власт. Тој ќе истакне дела „озборувањата и незадоволството против владините деспотски методи стануваат на еден илегален начин, бидејќи луѓето се исплашени да ги искажат сосема отворено своите погледи од страв од репресалии. Слободата на говорот не постои. Ова незадоволство веројатно ќе се зголеми кога ЦЕНЗЕМПРОЗ ќе започне да работи и кога селаните ќе бидат лишени од можноста своите производи да ги носат и да ги продаваат на пазар по повисоки цени“.⁸

Во однос на состојбата на рудниците мајорот Милер, според информациите кои ги добил, истакнува дека рудникот:

„1. ‘Нада’ е поплавен, но работите започнаа на пумпите и спасувањето на поплавената опрема. Се очекува да започне со работа во средината на февруари /19/45“.

„2. Рудниците ‘Торанце’, ‘Орашје’, ‘Трменик’, ‘Станковац’, ‘Кафе-Оцак’, ‘Раскоп’, ‘Часак’ и ‘Јазинци’ не се оштетени и може да отпочнат со работа веднаш.

„3. Рудникот ‘Валандово’ – Окното и некои машини се уништени.

„4. Рудникот ‘Лојане’ – тунелите се неоштетени, но целокупната надземна инсталација е уништена.

„5. Централата ‘Радушa’. Се известува дека е малку оштетена од Албанците, а не од Хуните⁹ кои ја напуштиле неоштетена. Околу 80% од моторите се отстранети и скриени од Албанците, но сега се откриени и поголемиот дел од нив се очекува да се вратат во добра состојба“. Во однос на трансформаторите мајорот известува дека се „многу малку оштетени и се верува дека сега повторно работат со што е овозможено испумпување на водата од рудникот ‘Нада’“. Во разговор со инженер од редовите на новата власт кој бил одговорен за реконструкцијата на рудниците Милер дозна дека „централата ‘Радушa’ е застарена и дека како таква немаат намера повторно да ја активираат“, а „трансформаторите ќе бидат употребени за да се обезбеди струја за рудниците.

⁷ Британските воени мисии, 469.

⁸ Британските воени мисии, 469.

⁹ Термин со кој Британците ги именуваат Германците.

Остатокот од опремата ќе биде однесен во Ханриево¹⁰ и ќе се употреби каде што ќе биде потребно¹¹, а известува дека и „теснолинејската пруга и железничкиот парк не се оштетени. Електрична струја се зема од ‘Матка’“ и според мислењето на Милер „партизаните планираат да го обноват Ханриево на сметка на Радуша и се надеваат да ја завршат работата со следното лето“.¹²

Во однос на резервите на руда мајорот Милер успеал да дојде до информации дека имало околу 3,000 тони руда за извоз кои содржеле околу 46% злато и дека „само во областа Радуша веднаш се подготвени за извоз без миене или други процеси“. Во однос на рудникот за олово „Добрево“, во Злетовската област, според информациите кои ги добил од информаторот, неговиот капацитет бил 4.500 тони на месец, дека содржел 11,6% руда, а и дека „Хуните потрошиле 100,000,000 лева во развојот на рудникот“, но тој не можел да дојде до информации во каква состојба се наоѓал во моментот. Во однос на централата „Пробиштип“ – добил информација дека била неоштетена и дека „стариот трансформатор е демонтиран и однесен, а е донесен нов во делови кои се оставени немонтирани и недопрени. Партизаните очекуваат дека ќе можат да го монтираат и централата би започнала со работа следната пролет“. Во однос на состојбата со каменоломите тој истакнува дека нивната состојба била добра и дека „голема количина на површината е подготвена за извоз. Партизаните нема да ја започнат работата во каменоломите се додека не најдат пазар“. И во однос на електричните централи „Матка“ на реката Треска и централата „Тетово“ истакнува дека и двете се во добра состојба и неоштетени.¹³

Посебно внимание во својот извештај мајорот Милер посветува на состојбата со железницата. Дава детални податоци за состојбата во која се наоѓала железничката мрежа во Македонија. Според неговите информации:

„1. Од ГЕВГЕЛИЈА до ГРАДСКО - од крај до крај големи оштетувања. Двата моста во близината на ГРАДСКО уништени...; 2. Железничката станица кај ГРАДСКО има неколку оштетувања..., голем дел од возниот парк е уништен; 3. Од ГРАДСКО до ВЕЛЕС - практично целата должина на линијата е оштетена или со пресечување на шините...или со пресечување на праговите...со помош на специјален плуг...; сите мостови уништени; 4. ВЕЛЕС - не се достапни детали за

¹⁰ Денешно Ѓорче Петров.

¹¹ Британските воени мисии, 472.

¹² Британските воени мисии, 473.

¹³ Британските воени мисии, 474.

штетата на железничката станица за кои се известува дека се тешки; најновите информации истакнуваат дека 1 локомотива била поправена, 1 мобилен кран е во употреба и 1 локо/мотива/ се поправа; 5. Од ВЕЛЕС до СКОПЈЕ - сите мостови се срушени, пругата многу оштетена; 6. СКОПЈЕ - железничката станица, главната зграда и многу гаражи оштетени или уништени...; сите пруги систематски пресечени...; гаражите на локомотивите стојат..., но некои машини уништени и некои отстранети, меѓутоа, неколку струта, кранови и преси се неоштетени. Резервоарите за вода и пумпите оштетени. Приближно 85 локомотиви меѓу Скопје и Ханриево се уништени... 8 локомотиви можат да се поправат од кои 3 веќе се во ред. Голем број од возниот парк е уништен, само 30 до 40 вагони не се оштетени. На противавионскиот показувач... еден дел му недостасува и е оштетен со чекан; 7. Од СКОПЈЕ до КАЧАНИК - големи оштетувања на пругата и мостовите. Мостовите преку Вардар и Ханриево уништени...;¹⁴ 8. Од СКОПЈЕ до РИСТОВАЦ - големи систематски оштетувања по целата пруга. Мостот преку Вардар кај Скопје уништен..., исто така сите мостови северно; 9. Од ВЕЛЕС до КОЧАНИ - мостот преку Вардар кај Велес оштетен...; други информации не се достапни; 10. Од ВЕЛЕС до ПРИЛЕП - воглавно оштетена од партизаните со демантирање на пругата и блокирање на тунелот кај Богомила. Хуните целосно го уништија секторот Велес до мостот преку Тополка околу 14 километри западно од Велес, каде тие ги уништија сите мостови и ги блокираа тунелите; 11. ПРИЛЕП - пругата е во ред. Оштетувања на зградите и возниот парк од сојузничките бомбардирања; 12. Од ПРИЛЕП до БИТОЛА - нема оштетувања освен на мостот преку реката Црна кај Тополчани; 13. Од БИТОЛА до КЕНАЛИ - пругата во ред. Еден мост јужно од Битола уништен каде исто така една локомотива е надвор од пругата; 14. Од ХАНРИЕВО до ТЕТОВО и ОХРИД - возниот парк е во ред. Пругата се до Кичево е неоштетена, освен мостот преку Вардар во близината на Ханриево. Нема достапни информации за секторот Кичево – Охрид; 15. од ХАНРИЕВО до ОРАШЈЕ - нема оштетувања“.¹⁵

Во однос на состојбата со аеродромите мајорот Милер известува дека и покрај фактот што лично не го видел аеродромот во Битола, истиот според кажувањата на населението на „15 ноември аеродромот бил изоран, но оттогаш се поправа“, а дека аеродромот во Прилеп „постојано бил со кратери направени од Хуните се до евакуацијата од градот. Од тогаш се поправа. Нема згради, освен неколку колиби. Еден

¹⁴ Британските воени мисии, 476.

¹⁵ Британските воени мисии, 477.

авион Штука целосно уништен“.¹⁶ Во однос на аеродромот Петровец истакнува дел истиот „е со кратери... Нема згради или противвоздушна заштита. Два авиони на Хуните се уништени. Еден... нискокрилен еднокрилец од шперплоча, другиот... нискокрилен еднокрилец со метална конструкција“ и дека површината на аеродромот во Скопје „е со кратери“ и дека од тогаш новата власт го поправа. Административните згради биле оштетени, а исто така и болницата, како и дека бил уништен и железничкиот хангар за прием на возовите и дека е уништен целиот возен парк, како и сите главни хангари. Известува и дека еден мал хангар бил однесен од Бугарите пред нивната капитулација. Биле направени големи штети на работилниците. „Во дрводелската продавница машините се оставени недопрени и воздушниот компресор е оставен недопрен“. Бензинската пумпа била неоштетена, „но две пумпи се ОК“. Известува дека „електричната централа е уништена, а дека снабдувањето со струја се врши преку централата ‘Матка’“. Исто така истакнува дека немало проблеми со снабдувањето со вода.¹⁷

Во однос на состојбата на патиштата мајорот Милер ќе истакне дека „повеќето од главните патишта во Македонија се во многу лоша состојба пред се поради негрижа, саботажи и штетите нанесени при повлекувањето на Хуните“. Патот од „1. Грчката граница до БИТОЛА – површината е во прилично добра состојба; мостовите постојано се поправаат; 2. Од БИТОЛА за ПРИЛЕП – површината прилично добра; мостот преку реката ЦРНА... привремено е поправен; 3. Од БИТОЛА за ОХРИД – површината прилично добра, освен на преминот ЃАВАТО каде е многу оштетена – во тек се поправки; многу мостови кои се оштетени се поправаат; 4. Од ПРИЛЕП до ВЕЛЕС – површината прилично добра; употреблив од Прилеп до мостот во близината на ИЗВОР... кој е оштетен; не е во употреба од тој мост до Велес, бидејќи сите мостови во тој сектор се оштетени; 5. Од ПРИЛЕП до ГРАДСКО – површината во многу лоша состојба; мостовите кои претходно беа уништени сеуште се поправаат; мостот преку реката ЦРНА на патот кој води кон КАВАДАРЦИ е уништен; 6. Од ГРАДСКО до ВЕЛЕС – површината добра; мостовите ОК, освен еден... кој бил уништен, но еден привремен со капацитет од 6 тони е изграден паралелно со него; 7. ВЕЛЕС – сите мостови уништени; привремено е изграден и е во употреба дрвен мост со капацитет од 20 тони; 8. Од ВЕЛЕС за СКОПЈЕ – површината е лоша; двата моста преку реката ПЧИЊА кај КАТЛАНОВО се уништени, но еден е привремено поправен – капацитет 3 тона; 9. СКОПЈЕ –

¹⁶ Британските воени мисии, 477.

¹⁷ Британските воени мисии, 478.

трите патни мостови не се допрени; 10. Од СКОПЈЕ до ЛЕСКОВАЦ – во употреба; 11. Од СКОПЈЕ до КАЧАНИК – повеќето мостови се уништени. Во моментот се поправаат. Се очекува да бидат готови до 25; 12. Во сегашниот момент не се достапни информации за другите патни правци; 3. Во Македонија во моментот во употреба се следните М/Т: 120 камиони со капацитет од 3 до 6 тони од кои 20 на дизел; 60 цивилни автомобили; 6 автомобили; 14 автобуси; 3 Л. А. Д'с. Од 120 камиони 40 се на располагање на цивилните власти, а останатите ги употребува армијата; 14. Автобуски сообраќај се одвива меѓу СКОПЈЕ и БИТОЛА преку ГРАДСКО и ПРИЛЕП. Патувањето трае 8 часа¹⁸.

Исто така и американската обавештајна служба преку своите членови на воените мисии доставувала информации до својот штаб. Така на 5 март 1945 година американскиот обавештаец доставува информација во однос на патната и железничката инфраструктура во Македонија. Во тој контекст тој истакнува дека „комуникацијата меѓу Скопје и Битола е можна преку Велес, Градско и Прилеп. Патот е многу лошо оштетен и има привремени мостови. Максималната носивост е пет тони. Патот меѓу Велес и Прилеп сè уште не е отворен. Целокупната работна сила е употребена за поправка на железничката пруга од Прилеп за Велес. На железничката пруга од Битола за Прилеп се до мостот на реката Тополка, 10 километри од Велес, во сообраќај е еден воз на ден. Во оваа област постои голем недостиг од јаглен. Патувањето од Битола за Скопје трае околу 4 часа со цип“. Исто така се осврнува и на состојбата со земјоделството по донесувањето на одлуката за формирање на агенцијата Цензес-проз. Во тој контекст истакнува дека „земјоделците од Битола и од Прилеп не ги носат своите прехранбени производи на пазар, бидејќи локалните власти ставија заштитни цени на нивните производи. Заштитните цени се една третина од цените што ги бараат земјоделците. Тие бараат 120 лева за еден килограм жито, додека локалните власти се решени да платат 40 лева. Постои и недостиг од леб во областа. Земјоделците повеќе би сакале облека и сол отколку пари. Солта се употребува за стоката и за подготовка на месото“.¹⁹ Исто така се известува дека „аеродромот во СКОПЈЕ и железничката линија СОЛУН – СКОПЈЕ се уништени“. Според него „голем број млади си 'играат војници'. Многумина немаат оружје, ама маршираат во групи. Бев информиран дека 'Армијата' сè уште пови-

¹⁸ Британските воени мисии, 479-480.

¹⁹ Воените мисии на Соединетите Американски Држави во Македонија 1944 – 1945, документи т. 1, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје, Институт за национална историја, 2008), 97.

кува луѓе. 'Армијата' е многу слабо опремена и дури многу послабо дисциплинирана; Очигледно има недостаток од работна сила. Се чини дека жените и децата го вршат најголемиот дел од работата. Мажите се наоѓаат или во 'војската' или на друго место; Пролетното орање е во тек. Има големи стада на кози, овци и крави. Се чини дека недостигаат животни за влечење и за запрежни коли...; Бев известен дека целокупната залиха од болницата била однесена од 'Армијата'. Исто така се известува дека едноставните операции на слепо црево не можат да се вршат во болницата поради недостиг од опрема; Транспортот, особено со коњи и мулиња, е најчест: 'Армијата' употребува камиони. Видов неколку автобуси кои пристигнаа и заминаа од СКОПЈЕ. Железничкиот сообраќај е овозможен од ОХРИД и за БЕЛГРАД; Осветлувањето е неможно по 24.00 часот, а вода има во секое време".²⁰

На 3 мај 1945 година британскиот амбасадор во Белград го известува Министерството за надворешни работи на Велика Британија дека во првата влада на федерална Македонија, формирана на 17 март 1945 година²¹, само „тројца се членови на комунистичката партија“.²²

Британскиот амбасадор во Југославија Ралф Стивенсон го известува (28 мај 1945) Министерството за надворешни работи на Велика Британија за некои акценти од интервјуто на првиот претседател на владата на федерална Македонија Лазар Колишевски. Неговиот интерес го привлече изјавите на Колишевски во однос на администрацијата која според неговите изјави „функционира ефикасно со исклучок на судството кое сè уште не е избрано“. Во однос на образованието Колишевски истакнал дека „владата води просветна малцинска политика, а и српски училишта ќе бидат отворени таму каде што ќе биде потребно“. Во однос на враќањето на српските колонисти „кои беа истерани од страна на бугарските окупатори“ и нивното враќање Колишевски истакнал дека „тоа е тежок проблем кој ќе треба да биде решен во непосредна соработка со централната влада“ и дотогаш „сопственоста на српските доселеници ќе биде заштитена под услов нивните сопственици да не биле активни против партизаните“.²³

²⁰ Воените мисии на Соединетите Американски Држави, 99.

²¹ Првата влада на федерална Македонија е формирана на 16 април 1945 година.

²² Велика Британија и Македонија (18 август 1944 – 8 мај 1945), Документи, том I, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Институт за национална историја 1995), 201.

²³ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, Документи, том II, избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Институт за национална историја 1996), 12.

Британскиот конзул во Македонија Скоуп во својот извештај до Министерството за надворешни работи на Велика Британија насловен како „Скопски дневник“ од јули 1945 година во однос на економските работи истакнува дека „министрите од македонската влада сосема искрено признаа дека има големо незадоволство во Македонија“ и дека „селаните се жалат дека не можат ништо да купат, трговците оти нема трговија, домаќинките оти нема храна итн...Јавното мислење ги обвинува селаните за создавање залихи, иако Министерот за трговија отфрла дека селаните се виновни“. Според Скоуп главната причина за недостатокот на храна „е исклучителната суша и последователната лоша жетва, земањето стоки од непријателот и уништувањето на земјоделските села, чие обновување е попречено од хаотичната состојба во која војските кои се повлекувале ги напуштија целосно сите комуникации“. Поради недостигот на храна било забележливо дека „вредноста на парите како средство за плаќање почнува да се губи и килограм сол, на пример, може да купи стока во вредност многу поголема од нејзината моментална цена. Трамтата почнува да расте меѓу приватните производители и официјалната цена на тутунот која беше навистина објавена следниот ден на 35 динари како и за килограм брашно“. Истакнува дека и „меѓународната трговија, исто така, се извршува врз база на трампа. Албанскиот бензин се разменува за југословенско жито или брашно“.²⁴ Исто така забележал дека „недостигот на компетентни личности во администрацијата ја влошува ситуацијата“ и „недостигот на искуство е хронично и штета е што за политичките прилики не е целосно искористен локалниот талент“.²⁵ Бил информиран дека „реконструкцијата на околу 200 разрушени села се одвива со најголема брзина и со многу сензибилен метод, со охрабрување на селаните сами да ги обноват со државен материјал и техничка помош, сутерирајќи кои новини можат да бидат прифатени“. Му било кажано дека во однос на тоа селаните постигнувале „одлични резултати“ и дека „мостовите исто така се обновени и покрај акутниот недостиг од материјали што овде е хендикеп. Многу фабрики за тутун, брашно и текстил се обновени и се отворени трговски кооперативни продавници“. Потенцира дека „поправката на најважните железнички пруги беше енергично извршена и сообраќајот сега се одвива на главната линија кон Солун сè до Градско. Железничките локомотиви се извадени од речните корита. За чудење е, што дури е тврдоглаво, самоувереноста на владата да ја планира програмата за обнова со нејзини сопствени средства“, но исто

²⁴ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 24.

²⁵ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 24.

така, од министерот му било кажано дека „секоја помош која доаѓа од УНРА, „ќе се смета како добредојдена неочекувана среќа, но дека тие не се зависни од неа“ што според него таквата „енергија и самоувереност бара почитување и заслужува признание“.²⁶ Во однос на економската состојба на населението тој ќе истакне дека „во услови на голема контрола на цените и стоките неопходно е да се држи ситуацијата во раце. Артиклите се поделени во три категории: а) средства за храна како леб, месо и т. н. кои можат да ги продаваат само продавачи на кои им е дозволено во намалени количини и со контролирани цени, б) стоки како што се текстилот, можат да се добијат со купони издадени само во случај на крајна потреба и поконтролирани цени, ц) т.н. луксузни стоки со неконтролирани цени“, и дека „приватната продажба и колењето на животни е забрането под закана на големи казни...повлечени се старите српски и бугарски трговски и работни дозволи и заменети сè со нови. Со време овошјето и зеленчукот е повлечено од локалниот пазар на сметка на високиот профит кој се добива за облека од Белград. Злоупотребата беше сопрена со уредба дека трговците не смеат да работат на пазарот пред 10 претпладне во кое се верува локалните потреби ќе се задоволат. На кондурациите кои поседуваат дозвола неодамна им беше наредено да направат по пар чевли секој, а кожа можеа да добијат по потреба од Градското собрание“. Од министерот добил информација дека „контролата ќе се намали само тогаш кога ќе има доволно стока во секоја категорија за да се овозможи разумна и подеднаква дистрибуција“. Како пример ги наведува тешкотиите кои се појавиле со дистрибуцијата на млеко што било една од причините „да се укине контролата на млеко и да се дозволи слободна продажба на купувачите: претходно контролираната цена од 8 динари се промени веднаш на 22 динари и јас дури слушнав дека едно заостанато литро е продадено во турскиот квартал за 50 динари“.²⁷

И во извештајот од 31 август 1945 година британскиот конзул во Македонија Скоуп се осврнува на економијата во Македонија. Меѓу другото истакнува дека „македонските фабрики кои пред војната работела само за внатрешни потреби, сега произведуваат нешто повеќе од 35% од нивниот претходен капацитет. Производството на храна е зголемена до 80%. Последното вклучува мелење на брашно, производство на храна итн.“. Меѓутоа нагласува дека податоците кои ги добива од министерот „би требало да се сметаат како сомнителни како и сите други изјави кои доаѓаат од земја која сè уште не е во состојба да фор-

²⁶ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 24.

²⁷ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 25.

мира било каква статистичка машинерија“. Ја пренесува информацијата објавена во в. „Нова Македонија“ за извршените поправки на железничката линија за Солун. Според информацијата „уништените мали мостови се заменети со привремени дрвени конструкции, но поправката на четирите главни мостови јужно од Градско бараат челични спојници, а кои во моментот не можат да се добијат...Тунелот на линијата помеѓу Велес и Прилеп е поправен и преку него се одвива сообраќајот“.²⁸ Го известува Министерството за надворешни работи дека „контролата на движењето меѓу градовите е попуштена“ и како резултат на тоа можел да „преземе неколку патувања со кола во внатрешноста на Македонија“ што, според него, „се претвори во техника за добивање на информации со нудење транспорт на сосема непознати лица кои се многу послободни да прифатат таква помош во сегашниот момент и се обично подготвени да одговорат на било кое прашање и дури на послободни информации и мислења, имајќи ја предвид сигурноста на возилото во движење, но и дека се надвор од погледите и дослухот на сите можни денунцијанти“.²⁹ По посетата на регионот на Тетово и Гостивар констатира дека тој крај бил „во многу подобра состојба отколку онаа во скопската долина, подобро наводенет и оттаму родот е помалку исушен“ и дека „целата храна е точно распределена и јас бев во можност да добијам јадење без купони“ и дошол до заклучок дека „економската состојба не е толку лоша во таа област, иако селаните приговараат што не можат да најдат ништо да купат откако ќе ја продадат својата стока“, но дека „состојбите сигурно се положи отколку пред војната, но се чини дека постои предупредување дека обновата неизбежно мора да биде бавна“.

За разлика од констатираните состојби во тетовско-гостиварската област Скоуп се осврнува и на состојбите во источна Македонија и констатира дека „крајот меѓу Велес и Штип е толку исушен што не може да се опише, иако е една од најголемите житни области на Македонија“, дека по собирањето на жетвата таа област личела на „безнадежна пустина“. Но и покрај таквата состојба, му било кажано дека „има доволно храна во областа до крајот на зимата, но дека се неопходни транспортни средства“, дека „жетвата на оризот во Кочани е добра како и приносот на афионот“, а дека „жетвата на тутунот е мала, но со добар квалитет“, и дека постоел голем „недостиг на текстил“. Немал сознанија за економската состојба во „југозападната област“, а додека резервите со храна во селата на Скопската област била многу мала и

²⁸ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 30.

²⁹ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 31.

дека „половина од резервите чувани во 1944-та година одвај можат да послужат да се помине зимата“.³⁰ Во однос на психолошко-културното однесување на Македонецот британскиот конзул Скоуп можел да заклучи дека „критиките за немарноста и безгрижноста на народот како целина се чести и оправдани. Природната индолентност и политичките состојби во последните петстотини години му ја одзедоа на просечниот Македонец целата иницијатива за да ги изврши навремено поправките. Секоја појава на благосостојба, особено на луксуз, треба да се избегне на секој начин и надворешна појава на сиромаштија е нормална дури и кај богатите селани“ и дека „чиновниците, школските учители, ситните службеници и сличните за првпат со малку пари во нивните џебови, откриваат дека нема ништо на што можат да ги потрошат“.³¹ Му бил предочен проблемот со недостиг од учители. Како пример наведува дека една учителка во село во близината на Скопје учела „40 ученици од сите возрасти...таа немаше помошник и ја има поделено измешаната група во четири класа на кои им посветуваше по два часа предавање во текот на осумчасовниот ден. Предавањето на новиот македонски дијалект е отежнато, поради недостиг на било какви книги, вклучувајќи само речници и граматика, но дури и било какви други текстови, освен локалниот весник кој, претпоставувам, е првата литературна продукција на литературен јазик. За предавања на други предмети се користат било српски било бугарски книги, по успешното меѓусебно убивање“, но и дека „учителите штотуку го завршија курсот кој траеше шест недели и сега мора да го поминат ‘политичкиот испит’ пред тие повторно да се вратат на работа на почетокот на новата школска година“.³²

И амбасадорот на Велика Британија во Југославија Ралф Стивенсон на 6 август 1945 година кон својот извештај, упатен до Министерство за надворешни работи на Велика Британија, поднесува и „еден интересен и корисен менорандум подготвен од господин Хеникер-Мејџор кој неодамна се врати од посета на Скопје“. Од разговорите што ги имал во Македонија со „македонските службени лица“ Хеникер-Мејџор дошол до заклучок дека „во рамките на ограничувањата диктирани на нив од страна на централната влада, македонската влада има намера да ја земе целата автономија што може во тие рамки“. Забележал дека и покрај обидот на Централната влада да воспостави „ефективна контрола на Македонија...смета за мудро да направи некои отстапки за

³⁰ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 32.

³¹ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 33.

³² Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 36.

повторно будење на македонскиот национализам“. Потенцира дека „во македонските владини оддели скоро сите службеници се Македонци со останатите од бугарската окупација“. Од разговорот што го имал со македонскиот претседател на владата Лазар Колишевски добил информација дека „владата нема потреба од српски службеници, бидејќи има голем број македонски службеници“, а дека „српските службеници се корумпирани и во секој случај ќе бидат во неможност да ги извршуваат своите должности, бидејќи сите службени работи се вршат на македонски јазик“. Во однос на поранешните српски колонисти добил информација дека „на многу српски малосопственици кои го помагаа партизанското движење ќе им биде дозволено да ја вратат својата земја“ и дека како резултат на тоа „некои српски колонисти се вратија“. Меѓутоа, бил информиран дека на поголемиот дел од српските колонисти немало да им биде дозволено да се вратат во Македонија, бидејќи истите „ја добија илегално земјата и таа им беше земена од Бугарите“, а кога Бугарија капитулирала, земјата била конфискувана од државата „како непријателска сопственост“. Од разговорот Хеникер-Мејдор добил впечаток дека претседателот на владата на федерална Македонија Лазар Колишевски сè уште не бил сигурен дали ќе можеле да се вратат во Македонија оние српски колонисти кои своите имоти ги стекнале законски и поради „несигурноста од нивната позиција сè уште ги заплашува да се вратат“. И самиот констатира дека во федерална Македонија имало „сериозен недостиг од земја...и сосема е јасно од она што се случи неодамна, дека земјата на српските колонисти е конфискувана со неубедливиот изговор за задоволување на безимотните Македонци“.³³ Неговите прогнози биле дека „Србите ќе се вратат во Македонија како техничари и службеници во оние организации кои се под директна контрола на централната влада, но ќе бидат исклучени од локалните служби кои се контролирани од македонската влада и веројатно ќе бидат привлечени да се вратат како приватни доселеници“. Во однос на враќањето на српските колонисти Хеникер-Мејдор претпоставувал дека постои „судир меѓу Скопје и Белград, бидејќи централната влада на неколку пати категорично нагласи дека на поранешните колонисти треба да им се дозволи да се вратат на нивните предвоени живеалишта и дека македонската влада прави сè што може да заземе курс меѓу Сцилитена централизмот на Белград и Харибдата на сепаратистичките македонски аспирации“. Тој сметал дека Централната влада била принудена да му оди на „рака на силното српско мислење кое е целосно антимакедонско кон сегашната македонска

³³ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 47.

автономија и исклучувањето на Србите, додека македонската влада најмногу смета на помошта на македонското национално чувство“ и дека Централната влада го нагласува местото на Македонија во федеративна Југославија, а македонската влада го нагласува автономниот аспект на македонската позиција“. ³⁴ Исто така се осврнува и на образованието и од она што можел да го види и дознае констатира дека покрај обезбедувањето од македонската влада на школи за турското, албанското и српското малцинство „во сите други школи наставата се изведува на македонски“. Забележал и дека во „некои целосно српски говорни подрачја се учи само македонски, а и Цинцарско-Влашкото малцинство даде молба да учи на македонски јазик, бидејќи тие немаат сопствен пишан јазик“, и дека „македонските школски книги и речници ќе бидат набавени на почетокот на следната школска година“. Согледал дека наставата се „одвива во тешки услови без книги“ и со „неколку обучени учители“. Од сето она што го преземала македонската влада заклучил дека „голем чекор е направен за повторно откривање и формирање на одделна македонска литература и фолклор“. ³⁵ Се осврнал и на позицијата на македонската православна црква „која при крајот на април ја прогласи својата независност од Српската патријаршија, сега е управувана од македонски црковен совет и се чини веќе ужива извесна независност. Нејзините цели се опишани како „полуавтономен статус во југословенската православна црква“. Таквиот развој на настаните за „независен статус“ според Хеникер-Мејдор во Белград „е пречекан со изненадување“. ³⁶

Според неговите согледувања „низ цела Македонија е раширено големо незадоволство и разочарување од новиот режим и тоа се прошири и на некои елементи од старото партизанско движење“. Причините за таквата состојба не требало да се бараат „многу далеку“, бидејќи „Македонија настрада малку во војната и со ослободувањето очекуваше да ги добие сите повластици“. Но, наместо тоа, според него „тие за првпат се најдоа во ситуација да бидат регрутирани во Армијата или во работни одделенија. Имаше самоволни апсења, иако тие беа само неколку во споредба со другите делови од земјата, масовна реквизиција од армијата и економска и финансиска неспособност... Постои недостиг од потрошувачка стока; изгледите за лоша жетва се резултат на недостигот од дожд; високите плати и цени, прераните обиди владата да го стави бизнисот под нејзина контрола без да има организаци-

³⁴ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 48

³⁵ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 48.

³⁶ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 109.

ја да го раководи, е процес кој многу го спушти социјалното ниво во Македонија, повеќе отколку српскиот недостиг на големи бизниси и тешка индустрија”.³⁷ Според него основната причина зошто тоа незадоволство не се кристализира „во активна опозиција, пред сè се должи на цврстата рака на полицијата и недостиг од лидер“ и дека освен комунистичката партија не постоела опозиција. Тие се надевале паѓањето на комунистичката партија да се случи „одвнатре или со надворешна интервенција”.³⁸ Тој стекнал впечаток дека меѓу „интелигенцијата, трговците и дури некои селани, по незгодите предизвикани од обидот на Македонија да застане на свои нозе, изразија желба по секоја цена да се стави крај на експериментот со македонската автономија и да се врати дел од сигурноста и стабилноста“. А за да се постигне тоа, според Скоуп „можно е само под непосредна контрола на Белград“ и дека „тие би го одобриле враќањето на предовениот статус на Македонија”.³⁹

Се осврнува и на значењето на економскиот аргумент кој го имала Македонија пред да биде поделена со Балканските војни, бидејќи „зимските пасишта за презимување на голем број стада, од сегашна бугарска и југословенска Македонија, беа рамниците на северна Грција. Стадата од летните пасишта во планините на југословенска и бугарска Македонија в зима слегнуваа во Грција“. Но „со подигањето на вештачките граници таквата практика престана, а со тоа и ефектот од одгледувањето на овци во бугарска и југословенска Македонија што им нанесе голема и сериозна штета и осиромашување на тамошните селани. Тоа особено многу ја погоди бугарска Македонија, бидејќи таа нема никакви зимски пасишта и овците треба да останат преку целата година на сиромашните летни пасишта. Во прилог на ова, во планинските предели на северна Грција, долините и природните трговски пасишта водат само кон север и многу од селата и градовите се целосно непристапни од југ“, а подигањето на границите во 1913 година „го принуди населението да ги праќа своите производи на југ, што предизвика голема штета за нив. Некои македонски градови, особено Битола, го изгубија својот напредок токму поради тоа. Понатаму, на егејскиот брег, вклучувањето на пристаништата кои бележеа напредок како Кавала во Грција ги направи практично неупотребливи. Преку него пред 1912 се вршеше најголемиот увоз во Бугарија и за сега тој увоз се врши преку Црното Море“.⁴⁰

³⁷ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 49-50.

³⁸ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 49-50.

³⁹ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 51.

⁴⁰ Велика Британија и Македонија мај 1945 – ноември 1948, 59.

Литература:*Објавени документи:*

Британските воени мисии во Македонија 1942-1945. Избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Државен архив на Република Македонија, Матица Македонска, 2000).

Велика Британија и Македонија. Македонското автономно движење во северозапад-на Грција: неговата поставеност и сегашна историја 1941-1945, Документи том III. Избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Институт за национална историја 1998).

Велика Британија и Македонија, превод и редакција: д-р Тодор Чепреганов, д-р Лиљана Пановска, (Скопје: Државен Архив на Република Македонија, 2006).

Воените мисии на Соединетите Американски Држави во Македонија 1944 – 1945. Документи, т. 1, Избор, превод и редакција д-р Тодор Чепреганов, (Скопје: Институт за национална историја, 2008).

Монографии и статии:

Чепреганов Тодор, *Британската управа за специјални операции (СОЕ) во Македонија: Британските воени мисии во Македонија (1942-1945)*, (Скопје: Институт за национална историја, 2001).

Чепреганов Тодор, *Велика Британија и македонското национално прашање (1944-1948)*, (Скопје: Институт за национална историја, Екопрес-Магна скен, 1997).

Чепреганов Тодор, *Политиката на Соединетите Американски Држави и Велика Британија спрема Македонија во текот на Втората светска војна*, (Скопје: Институт за национална историја, 2012).

Драгица ПОПОВСКА

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ИСТОРИЈАТА, СЛИКИТЕ НА ИСТОРИЈАТА И ИСТОРИЧАРИТЕ: СОВРЕМЕНИ ПРЕДИЗВИЦИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Abstract: *The paper focuses on the key problems that historians and science itself face in the contemporary context of existence and work, taking into account the so-called images of history that have an impact on them. The material analyzes perspectives for overcoming the problems in this sense, seeking new scientific methods that will respond to the task of science and professional historians, in the fluid concepts of modernity.*

Key words: *history, images of history, oral history*

Деградацијата на општествено интегративните историски содржини, која настана по распадот на социјализмот, доведе до нови историски втемелувања кои имаа свое влијание и на толкувањата поврзани со емпириската историја. Хаосот во идејната сфера и генерирањето на голем број апсурди кои даваат специфичен печат на општествено политичката употреба на минатото, влијае и на јавната перцепција на историјата како наука чии наративни структури се поткопани и дискредитирани. Ова не се однесува само на лаиците кои заради синонимното сфаќање на термините „историја“ и „слика на историјата / меморија“ ја доживуваат историјата во негативен контекст. Со проблеми се соочуваат и самите историчари, односно присутноста на спектарот на селективни погледи на минатото, каде сегашноста станува несигурна, има свое влијание и на академската слобода. Имајќи го предвид претходното, трудот се фокусира на клучните проблеми со кои се соочуваат историчарите и самата наука во современите контексти на опстојување и работење, притоа земајќи ги предвид и т.н. слики на историјата кои имаат влијание на истите. Материјалот кој следи, анализира и перспективи за надминување на проблемите во оваа смисла, барајќи нови

научно-теориски и методолошки постапки кои ќе одговорат на задачата на науката и на професионалните историчари, во флуидните концепти на современоста.

Во контекст на претходното, најнапред ќе се осврнам на дефинирањето на термините „историја“ и „слика на историја“.

Терминот „историја“ често се поврзува со два аспекти на значење, кои многупати се збунувачки и се преклопуваат меѓусебно во рамките на дискурсот. Првото значење се однесува на историјата како скупност од факти и настани кои се случиле во минатото (*res gestae*). Ова првобитно значење се обидува да ја прикаже историјата во смисла на тоа „што објективно постоело во минатото“, заради што се нарекува *онтолошко значење* на терминот историја.¹ Второто значење е: историјата како дискурс за минатото, отелотворена во различни наративни содржини наменети за вербална реконструкција на сегменти од минатото (*historia rerum gestarum*). Ова разбирање може да биде деноминираано како дискурзивно значење на поимот, кое историјата ја смета за специјализиран дискурс за минатото, концепиран од професионалци посветени на систематско проучување на минатото.² Имајќи ја предвид современата реалност, традиционалното сфаќање на историјата кое подразбира обична дескрипција на настаните кои се случиле во минатото веќе е анахроно, зашто историјата денес е метаморфозирана во толкување на настаните, кое е критичко и аналитичко.³

Од друга страна, „сликата на историјата“ претставува дел од колективната (општествена) меморија и е резултат на комплексниот однос на современата политика, историското знаење и културната продукција во поширока смисла.⁴ Зборуваме за јавна визија на историјата⁵

¹ Види: Mihai Stelian Rusu, „History and Collective Memory: The Succeeding Incarnations of an Evolving Relationship“, *Philobiblon*, Vol. XVIII (2013), No. 2, 262. Достапно на: https://www.researchgate.net/publication/259310300_History_and_Collective_Memory_The_Succeeding_Incarnations_of_an_Evolving_Relationship (24.09. 2018).

² Rusu, „History and Collective Memory“.

³ За различни дефинирања на историјата и предизвиците со кои се соочуваат историчарите види: Ezekiel Oladele Adeoti, James Olusegun Adeyeri, „History, the Historian and His Work: Issues, Challenges and Prospects“, во: *International Journal of Educational Research and Technology*, Vol 3 (4) December, (2012), 36-41.

⁴ Gordana Đerić, „Društveno pamćenje i primenjena kritika: O pretvaranju poezije u ideološku batinu*“, *Етноантрополошки проблеми*, н.с. год. 4, св. 1 (2009), 64. За аспекти на колективната меморија и иновативни перспективи за нејзино проучување видете: Michael Rothberg, „Introduction: Between Memory and Memory: From Lieux de mémoire to Noeuds de mémoire“, *Yale French Studies*, No. 118/119, Noeuds de mémoire: Multidirectional Memory in Postwar French and Francophone Culture (2010),

која во општествени рамки е пласирана преку образованието, националните празници, спомениците и т.н. Визијата на минатото е во средиштето на општествено-интегративните процеси, особено заради нејзината улога во обликувањето на колективниот идентитет, во градењето на солидарноста помеѓу различните групи кои ја чинат нацијата и т.н. Концепирана на институционално ниво, таа е испреплетена со селективно сеќавање и организирано заборавање, што значи дека сликата на историјата е посредувана, симболична и политичка.⁶ Повеќекратната нејзина посредуваност која е тесно врзана со промената на различните монополи на нејзино толкување, ја прави сликата на историјата – динамична, еластична и флуидна, односно тесно зависна од општествено-политичките контексти.⁷

Претходно презентираниот покажува дека кога зборуваме за историјата и сликата на историјата ние зборуваме за два различни концепти. Но, сведоци сме дека во пракса историските слики и нивното менување не може потполно да се раздвои од научните, политичките и индивидуалните текови, односно тие се наоѓаат во меѓудејство. Во југословенскиот општествено-политички контекст, сликата на историјата вреднувана низ призмата на еден и единствен политички израз, овозможи поединците да се идентификуваат со државното единство, односно нивните поединечни вредности да бидат во поголема хармонија со идеолошки државно пласираните. Во овој контекст и историјата како наука беше ангажирана во зацврстувањето и пласманот на „посакуваната“ идеологија.⁸ Распадот на дотогашните интегративни историски содржини кои ја одржуваа општествената кохезија доведе до но-

пр. 3-12. За односот меѓу паметењето и заборавањето, од социолошка перспектива, видете: Adela Zobenica, „Sociologija pamćenja i zaboravljanja“, *Sećanje i zaborav*, Zbornik radova, priredili: Zorica Kuburić, Pavle Milenković (Novi Sad: Centar za empiriska istraživanja religije, Filozofski fakultet, 2016), 95-107. За идеолошката посредуваност на сеќавањето, видете: Vladimir Simović, *Ideologija i ideologizacija sećanja: od socijalizma do kapitalizma i nazad*, Centar za socijalna istraživanja, Alternativna kulturna organizacija – AKO. Достапно на: www.csi-platforma.org

⁵ За јавната визија или слика на историјата во академскиот дискурс се употребува и терминот „јавна историја“. Види: Graham Smith, „Toward a Public Oral History“, *The Oxford Handbook of Oral History* (ed. Donald A. Ritchie), (Oxford: Oxford University Press, September, 2012). Достапно на: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195339550.001.0001/oxfordhb-9780195339550-e-30>.

⁶ Драгица Поповска, *Споменикот, меморијата и идентитетот* (Скопје: Институт за национална историја, 2015), 24.

⁷ Поповска, *Споменикот*, 24.

⁸ Поповска, *Споменикот*, 45.

ви историски втемелувања кои влијааа и на емпириската историја, односно на толкувањата поврзани со неа. Зашто, во пракса самите факти (историски документи) не се менуваат, но се менува начинот на нивно толкување. Постоенето на „објективното“ минато се прифаќа, односно не е подложно на никакви оспорувања, но неговата организација на различни начини во историската интерпретација многупати е зависна од општествено-политичкиот контекст во кој историчарите опстојуваат. Така, денес сме сведоци на бројни спротиставувања на различни мислења во чие средиште практично лежи изменетото гледање на историјата и историските настани.

Ова се должи на значењето кое историјата го има за политиката, односно на нејзината моќ да го зајакнува или слабее легитимитетот на политичките идеолози. Борбата околу начинот на гледање на минатото е практично борба околу сегашноста. Како што вели Куљиќ: „Кога некој сегмент од историјата ќе стане важен за современата политика различни позиции се претвараат во догми, а расправите се дегенерираат во исклучиви полемики, па се губи разликата помеѓу професионалецот и историчарот љубител.“⁹ Во оваа смисла, сведоци сме дека методите во трагањето за *историската вистина* се повеќе се усовршуваат, истовремено со усовршувањето на механизмите за нејзино искривување. Официјалниот историски наратив и спротиставените алтернативни верзии на минатото, секој за себе користи убедувачка моќ повеќе зависна од кризните потреби на јавноста, отколку на доказите како факти. Ваквата состојба придонесува, минатото да се доживува како товар на сегашноста, бидејќи иницира нерешливи конфликти во однос на „историските права“ или „историските вистини“ на различните заедници, особено овде, на Балканот.¹⁰

Прашањето кое се поставува, имајќи ја предвид противречноста на новата епохална свест е: Како емпириската историја да се справи со сите овие предизвици и да ја осигура својата позиција на интелектуален процес, кој применува рационална процедура во барањето на вистината? Велам, во „барањето на вистината“ затоа што современите приоди кои произлегуваат од "длабоко вкоренетите врски помеѓу историјата и постмодернизмот"¹¹ придонесоа за ревизија на концептот на историја-

⁹ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Ogledi, br.3, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), 48.

¹⁰ Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, 46-48.

¹¹ Walia 2001: 10, според: G.A. Duncan, „Historiographical issues related to the writing of contemporary history of Christianity“, *Historiographical issues*, ISSN 1609-9982 = VERBUM ET ECCLESIA JRG 28(1) 2001, 127-149, 131.

та кој оди значително подалеку од досега пласираните т.н. големи наративи. Имено, поранешните канони на објективност, субјективност и напредок како што традиционално се разбираа се анахронистички. Современите дебати на историчарите во контекст на овие прашања, потврдуваат дека целата историја е толкување и дека заклучоците кои се постигнати, во најдобар случај се привремени, со оглед на фактот дека минатите настани се реконструираат во сегашните контексти.¹²

Предизвиците со кои се соочуваат историчарите и историографијата во целина, навистина се бројни. Тука не станува збор само за сегашниот контекст во кој минатото се реконструира, туку и за самата природа на минатото. Зашто, историските настани се случуваат и исчезнуваат, а зад нив остануваат само фрагментарни докази кои не овозможуваат целосна репродукција на минатото. Од друга страна и самите теории на толкување на историското знаење, од различни аспекти на пр.: на емпиризмот, на марксизмот, на феминизмот, на постмодернизмот и т.н. претставуваат дополнителен предизвик, односно ја прават историската објективност - тешка задача.¹³ Со оглед на современата реалност, се чини дека во најделикатна состојба е современата историја и нејзините истражувачи. Ова е така, затоа што во голем дел таа опфаќа теми и настани кои предизвикуваат јавен интерес или се важни за денешната политика, односно учествуваат во креацијата на јавната слика на историјата. Оттука, справувањето со особено чувствителни историски теми кои имаат карактер на евентуални предизвикувачи на внатрешни и меѓудржавни тензии, се огромен предизвик за истражувачот на современата историја. Понекогаш и самиот историчар директно или индиректно е вклучен во тековните прашања што ги истражува, што секако ја зголемува опасноста од пристрасност, односно од можноста на својата тема на интерес да и пристапи со свест која е предусловена од неговите лични идеолошки претензии. Во простор каде што несогласувањата опстојуваат и каде што се спротиставуваат различните сфаќања за историските настани, во сферата на партиските политики, неминовно е историчарите да ја задржат професионалната етика која треба да биде примарна. Во оваа смисла, би сакала да потсетам на зборовите на Бурдије, кој вели: „Задачата на интелектуалците не е едноставно да го изразат своето мислење, колку и да е тоа племенито и прогресивно, туку да понудат што поавтентична слика на ствар-

¹² Драгица Поповска, *Усна историја: минатото низ нарација*, Скопје: Институт за национална историја, 2019), 170.

¹³ Adeoti, Adeyeri, „History, the Historian“, 39.

носта, а со тоа *raisons d'agir*, причини за дејствување“.¹⁴ Во однос на историчарот, тој треба да го разбере истражувачкиот проблем и да го анализира и толкува со чувство на одговорност, а не да суди за него.

Имајќи го предвид претходното, задачата на науката и на професионалните историчари, во контекст на справување со предизвиците во флуидните концепти на современоста лежи во барањето на нови научно-теориски и методолошки постапки. Во оваа смисла моето мислење е дека треба да се избегнува употреба исклучиво на еден пристап и да се воочи неминовната потреба од надградување и надополнување на пристапот со методолошки начела од други дисциплини. Ова го велам, затоа што емпириската „база“ на историските пишувања која во голем дел е сеуште дескриптивна, лесно се поткопува преку другите научни студии кои користат малку поинакви податоци или едноставно ги реинтерпретираат оригиналните податоци. Во овој контекст, многу е мал бројот на историчари кои прават обид да ги инкорпорираат наодите или аналитичките студии кои доминираат во современоста во поглед на евалуацијата на нивната работа. Тоа покажува дека се потребни иновативни техники кои ќе го прошират опсегот на нашето знаење. Едноставно, историското знаење, релевантноста и значењето на историското пишување може да се најде само во една сеопфатна развојна шема или рамка.

Работата на историчарот е да ги собере бројните докази за истражуваниот настан или личност од конкретниот период, што вклучува: документи, предмети, интервјуа и други ресурси кои ќе му овозможат историска интерпретација која има смисла, во целиот сплет на често конфликтни или спротиставени докази. Досегашниот фокус на професионалните историчари кај нас главно е насочен кон истражување на документите, актите, статистичките податоци и сл., кои ја репрезентираат т.н. политичка историја како глас на „победниците“. Но, треба да се има предвид дека општеството не е монолитно, односно секогаш постојат алтернативни репрезентации на дадено минато. Во овој контекст мислам на усните нарации односно употребата на усната историја во рамките на историските истражувања и пишувања, која како што вели историчарот Алесандро Портели ги открива не само непознатите настани, туку и непознатите аспекти на познатите настани.¹⁵

¹⁴ Pjer Burdije, Turbani koji govore, Debata – „Svet nakon 11. Septembra“. Интервјуто е направено од: Franc Šulthajs и Ana Šloser (Frankfurter Rundschau, 20.11.2001. Prevela: Aleksandra Kostić, Nova srpska politička misao, Časopis za političku teoriju i društvena istraživanja. <http://starisajt.nspm.rs/Debate/debem3pjerbudrije.htm>.

¹⁵ Alessandro Portelli 1991, цитирано според: Benjamin Marcus, „Oral History and the Documentation of Historic Sites: Recording Sense of Place“. Достапно на: <https://www.icomos.org/quebec2008/cd/toindex/77pdf/77-auDd-142.pdf>

Усната или оралната историја моментално е присутна во светски рамки и добива се поголемо значење, имајќи предвид дека станува збор за ресурс кој нуди нови интерпретативни перспективи за одредено минато, бидејќи индивидуалните сеќавања честопати ја покажуваат „приказната под приказната“. Во оваа смисла, додека документите даваат подобар увид во прашањата: што, кога и каде нешто се случило во минатото, усните интервјуа и содржините кои тие ги генерираат нудат увид во тоа: како и зошто тоа нешто станало, откривајќи ја притоа сложеноста на односите во практиката.¹⁶

Така на пр. собирањето и анализата на сеќавањата на еден политичар може да овозможи согледување на сложеноста на донесувањето на одлуки, да ги прикаже личните ривалства и сојузи, како и различните мотиви кои лежат во основата на секоја (политичка) акција, а кои честопати не се достапни за јавноста.¹⁷ Во оваа смисла е и нотацјата на Mink, според кого: „значењето на минатите акции мора...прво... да биде разбрано во однос на верувањата на застапниците (на тие акции).“¹⁸

Од друга страна, сеќавањата на *обичните луѓе* можат да ги откријат алтернативните погледи на историските, политичките и другите настани, кои ја предизвикуваат официјалната општествена наратива. Ова е така, затоа што, усните наративи ја осветлуваат врската помеѓу поединецот и *големите настани*, без разлика дали станува збор за војни, поплави, епидемии, кариери и сл.¹⁹ Значи, усните сведоштва како наративни содржини обезбедуваат голем број информации за начинот на кој поединците/групите се справувале со одредена историска стварност, како и начинот на кој таа стварност влијаела на нивните емоции, ставови и перцепции.

Сепак, треба да се има предвид дека усната историја не значи само просто опишување на минатото, онака како што е раскажано од соговорникот.²⁰ Неговата имплементација во рамките на историските

¹⁶ Поповска, *Усна историја: минатото низ наратива*, 171-2.

¹⁷ Види повеќе во: Linda Shopes, „Making Sense of Oral History“, во: *Oral History in the Digital Age*, Institute of Museum and Library, 2012. Достапно на: www.ohda.Watrick.msu.edu/2012/08/making-sense-of-oral-history (28. 01.2018).

¹⁸ Mink 1987, 194, според: Leslie Lehninger, „The Role of Narrative in History: Individual Bias or Collective Truth?“, *Reflections*, Spring 95, 71.

¹⁹ Shopes, „Making Sense of Oral History“.

²⁰ Усната историја како научен метод и практика не е едноставна работа дури ни за антрополозите, социолозите и психолозите, кои дизајнираат методи токму за вакви истражувања. Усноисториските податоци се динамична, флуидна категорија, која дополнително ја зголемува комплексноста на работата. Оттука, немино-

пишувања подразбира употреба на методи за утврдување на сигурноста и конзистентноста на сеќавањата, како и комбинирање на усните сведоштва со други извори. Методите на нивното толкување вклучуваат и социолошко-антрополошки теории за разликите и односите во текот на самото интервју, потоа социолошко-психолошки аспекти за погледот на живот, а со тоа и начинот на меморирање и несвесните желби на поединецот присутни во искажаните нарации, предрасудите и т.н. Ова е така, зашто кога зборуваме за сведоштвата поврзани со усната историја ние зборуваме за употреба на минатото со цел да се обликува сегашноста, односно актуелниот момент.

Фокусот на историчарите не се специфичностите на самите сеќавања, туку поголемиот контекст, или поголемата слика во која се случуваат поединечните акти на сеќавање.²¹ Важно е да се открие начинот на кој животите на луѓето како историски актери се вкрстувале со историските одлуки. Усната историја го надминува тесниот образец на истражувачката работа и овозможува да се пронајде поголемиот образец на историјата на даден настан.²²

Историската интерпретација на минатите настани, која го зема предвид не само „објективното“, туку и „субјективното“ минато ќе овозможи да се направи јасна дистинкција помеѓу професионалецот и историчарот љубител. Истовременото прикажување на различните визији на поединците за одредени историски настани, земајќи ги предвид и поголемите контексти во кои тие се создаваат ќе придонесе историјата во софистицирана форма да биде разбрана не само од академската, туку и од пошироката читателска јавност, преку наративизации кои објаснуваат некој значаен дел од приказната за тоа како сегашниот свет дошол до тоа што е денес.

вно е историчарот, со цел полесно справување со ваквите податоци, покрај својата примарна едукација, истовремено да биде писмен аматер – економист, психолог, антрополог, социолог и географ. Види повеќе во: Bernard Bailin, *The Challenge of Modern Historiography*. Достапно на: <https://academic.oup.com/ahr/article-abstract/87/1/1/118760>. Пристапено: 22.09.2018.

²¹ Donald A. Ritchie, *Doing Oral History, A Practical Guide*, Second edition, (Oxford: Oxford University Press, 2003), 132-133.

²² Indira Chowdhury, „A Historian among Scientist: Reflections on Archiving the History of Science in Postcolonial India“, *A Journal of the History of Science Society*, Volume 104, Number 2/ June 2013, The University of Chicago Press Journals.

Литература:

- Adeoti Ezekiel Oladele, Adeyeri, James Olusegun „History, the Historian and His Work: Issues, Challenges and Prospects“, во: *International Journal of Educational Research and Technology*, Vol 3 (4) December, 2012, 36-41.
- Bailin Bernard, „The Challenge of Modern Historiography“. Достапно на: <https://academic.oup.com/ahr/article-abstract/87/1/1/118760>.
- Burdije Pjer, Turbani koji govore, Debata – „Svet nakon 11. Septembra“. Интервју-то е направено од: Franc Šulthajs и Ana Šloser (Frankfurter Rundschau, 20.11. 2001. Prevela: Aleksandra Kostić, Nova srpska politička misao, Časopis za političku teoriju i društvena istraživanja. <http://starisajt.nspm.rs/Debate/debem3-pjerbudrije.htm>.
- Chowdhury Indira, „A Historian among Scientist: Reflections on Archiving the History of Science in Postcolonial India“, *A Journal of the History of Science Society*, Volume 104, Number 2/ June 2013, The University of Chicago Press Journals.
- Đerić Gordana, „Društveno pamćenje i primenjena kritika: O pretvaranju poezije u ideološku batinu*“, *Етноантрополошки проблеми*, н.с. год. 4, св. 1, 2009.
- Duncan G.A., „Historiographical issues related to the writing of contemporary history of Christianity“, *Historiographical issues*, ISSN 1609-9982 = VERBUM ET ECCLESIA JRG 28(1) 2001, 127-149.
- Kuljić Todor, „Prevladavanje prošlosti, uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka“, *Ogledi*, br.3, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Beograd, 2002.
- Lehninger Leslie, „The Role of Narrative in History: Individual Bias or Collective Truth?“, *Reflections*, Spring 95.
- Marcus Benjamin, „Oral History and the Documentation of Historic Sites: *Recording Sense of Place*“. Достапно на: <https://www.icomos.org/quebec2008/cd/toindex/77pdf/77-auDd-142.pdf>
- Поповска Драгица, *Споменикот, меморијата и идентитетот* (Скопје: Институт за национална историја, 2015).
- Поповска Драгица, *Усна историја: минатото низ нарација* (Скопје: Институт за национална историја, 2019).
- Ritchie Donald A., *Doing Oral History, A Practical Guide*, Second edition (Oxford: Oxford University Press, 2003).
- Rothberg Michael, „Introduction: Between Memory and Memory: From Lieux de mémoire to Noeuds de mémoire“, *Yale French Studies*, No. 118/119, Noeuds de mémoire: Multidirectional Memory in Postwar French and Francophone Culture (2010), pp. 3-12.
- Rusu, Mihai Stelian. „History and Collective Memory: The Succeeding Incarnations of an Evolving Relationship“, *Philobiblon*, Vol. XVIII, 2013, No. 2. Достапно на: https://www.researchgate.net/publication/259310300_History_and_Collective_Memory_The_Succeeding_Incarnations_of_an_Evolving_Relationship

- Shopes Linda, „Making Sense of Oral History“, во: *Oral History in the Digital Age*, Institute of Museum and Library, 2012. Достапно на: www.ohda.watrx.msu.edu/2012/08/making-sense-of-oral-history
- Simović Vladimir, „Ideologija i ideologizacija sećanja: od socijalizma do kapitalizma i nazad“, Centar za socijalna istraživanja, Alternativna kulturna organizacija – AKO. Достапно на: www.csi-platforma.org
- Smith Graham, „Toward a Public Oral History“, *The Oxford Handbook of Oral History* (ed. Donald A. Ritchie), September, 2012, Oxford University Press. Достапно на: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195339550.001.0001/oxfordhb-9780195339550-e-30>.
- Zobenica Adela, „Sociologija pamćenja i zaboravljanja“, *Sećanje i zaborav*, Zbornik radova (priredili: Zorica Kuburić, Pavle Milenković), Centar za empiriska istraživanja religije, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2016, 95-107.

Игор ЈУРУКОВ

Биро за развој на образованието

Министерство за образование и наука

**АНАЛИЗА НА НАСТАВНИТЕ ПРОГРАМИ ПО ИСТОРИЈА
ВО ОСНОВНОТО ОБРАЗОВАНИЕ ОД 2004 ГОДИНА И НА
НАСТАВНИТЕ ПРОГРАМИ ВО ГИМНАЗИСКОТО
ОБРАЗОВАНИЕ ОД 2005 ГОДИНА**

Вовед

Наставните програми се документи согласно кои се планира, организира и реализира наставата и претставуваат основа за работа на наставниците и учењето на учениците во основните и средните училишта. Нивната важност е огромна, а нивното менување и следење на современите текови е неминовна во секоја држава. Во нашата држава последните наставни програми по историја се изготвени пред 14 за гимназиско, односно 15 години во основното образование. Во стручно-то образование, исто така состојбата е алармантна, но тие не се опфатени со оваа анализа и ќе бидат дел од некоја друга.

Анализата на наставните програми по историја произлезе од потребата да се проучат постоечките наставни програми и да се поведе иницијатива за изработка на нови наставни програми по историја во основното и гимназиското образование, во насока на подобрување на истите. Оваа анализа ќе ги опфати следните параметри: каква е структурата на наставните програми, дали наставните програми се целни, колку содржини имаат наставната програма и колку од нив припаѓаат на општата, на балканската или на националната историја, дали се даваат насоки и дидактички или други препораки за реализација на содржините и каков е нормативот за наставен кадар?

Со анализата се надевам дека ќе се добие слика за актуелните документи според кои се планира, организира и изведува наставата по

историја во основното и гимназиското образование. На крајот на оваа анализа дадени се заклучоци и препораки со цел да се поттикне размислувањето кај поединци и институции дека за подобро образование потребни се почести и квалитетни промени, изготвени од компетентни лица кои ќе имаат искуства од методиката и праксата.

1.1. Наставните програми за предметот историја во основното образование

Согласно Концепцијата за деветгодишно основно воспитание и Наставниот план за дветгодишно основно образование, историјата како наставен предмет е застапена во четири учебни години од VI до IX одделение, и тоа со 2 часа неделно.

Во 2004 година Министерството за образование и наука по предлог на Бирото за развој на образованието ги усвоило Наставните програми по историја од V до VIII одделение.¹ Овие настани програми продолжиле да се изучуваат и во дветгодишното основно образование, односно од учебната 2012/13 до учебната 2015/16 година тие станале Наставни програми по историја од VI до IX одделение.

Наставните програми имаат своја структура и содржат цел на наставата и задачи. Забележливо за сите наставни програми по историја од VI до IX одделение е што целта на наставата е иста, додека задачите се различни.

Покрај целта и задачите на наставата, наставната програма се состои и од табела во која се дадени: 1. Тема, 2. Содржини, 3. Знаења и способности и 4. Средства и активности.

Ако ги погледнеме карактеристиките на наставните програми по одделенија, наставната програма за VI одделение има 31 содржина распоредени во 7 теми. Реализацијата на сите содржини од оваа наставна програма е задолжително, а содржините кои се од светската историја, и тоа 15 содржини, 8 содржини се од историјата на Македонија и 8 се од Балканската историја.

За разлика од VI одделение каде што сите содржини се задолжителни, во VII одделение имаме изборност на содржините. Поточно наставната програма има 48 содржини, од кои треба да се одберат ... Содржините кои се набројани во наставната програма по историја во

¹ Во 2004 година кога се усвоени наставните програми по историја тие биле наменети за реализација на наставата од V до VIII одделение. Со воведување на деветгодишното основно образование наставните програми ќе бидат наменети за учениците од VI до IX одделение.

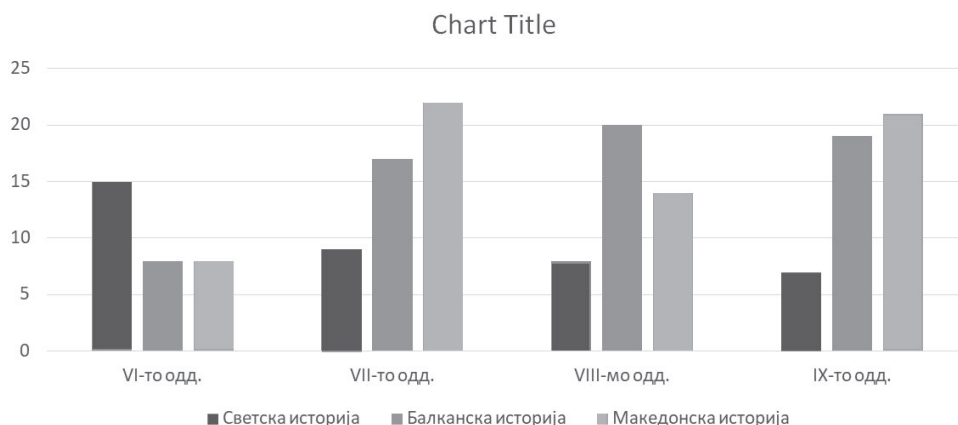
најголем дел се однесуваат на балканската историја - 22, по што следуваат содржините од историјата на Македонија - 17 содржини и 9 содржини се од општата или светска историјата.

Наставната програма за VIII одделение има 42 содржини распоредени во 3 теми. Иако има 42 содржини, по завршувањето на програмата стои: Од предложените 48 наставни содржини наставниците во своето тематско и годишно планирање задолжително треба да реализираат 35 содржини. Веројатно овде се работи за печатна грешка поврзана со вкупниот број на содржини. Содржините во наставната програма по историја за VIII одделение во најголем дел се однесуваат на балканската историја: 20, по што следуваат содржините од историјата на Македонија: 14 содржини, а 8 содржини се од општата историјата.

Содржините во наставната програма по историја за IX одделение во најголем дел се однесуваат на историјата на Македонија - 21, по што следуваат содржините од балканската историја: 19 содржини, а 7 содржини се од општата или светска историјата. И овде од 47 содржини треба да бидат реализирани 34.

Специфично за овие наставните програми од VII до IX одделение е што во нив има овозможено изборност на наставните содржини кои ќе се реализираат во текот на учебната година. Сепак забележливо е тоа што не се точно определени содржините кои се задолжителни, ниту пак се дадени дидактички препораки за начинот на изборот и реализација на содржините.

Табела 1. Приказ на содржините по историја според наставниот план од 2004 година

Графички приказ за изучувањето на историја според наставниот план од 2004 година

По опишаниот табеларен дел од наставната програма, по табелата дадени се основни знаења и способности на учениците и профил на наставен кадар.

Забележливо е дека во профилот за наставен кадар даден е Филозофскиот факултет – Институт по историја, кој е актуелен и произведува наставен кадар по историја. Исто така во профилот за наставен кадар наведен е Педагошки факултет – Институт по историја – географија, односно студии што не постојат. Од друга страна пак по 2004 година од страна на Министерството за образование и наука акредитирани се Државниот универзитет во Тетово и Универзитетот „Гоце Делчев“ од Штип, кој иако произведуваат наставници/професори по историја, не се внесени во нормативот за наставен кадар.

Врз основа на наведеното за наставните програми по историја во основното образование можат да се дадат следните заклучоци:

- Наставните програми содржат една општа цел и задачи на наставната програма, наместо цели, односно резултати од учење. Целите се дел од сите други наставни програми по сите други предмети освен по историја, а со модуларните наставни програми се воведуваат „резултати од учење“ на местото на целите. Во наставните програми дидактички препораки не постојат. Со непостоењето на дидактички препораки за наставникот, останува нејасен начинот на реализација на програмата од повеќе аспекти.

- Посебна недоумица претставува изборот на содржините и начинот на изборност на содржините, бидејќи не е наведено кој ги избира содржините кои ќе се реализираат во текот на учебната година, наставникот или учениците? Изборноста на содржините, исто така, не е определено дали се однесува на Светската, Балканската или на националната историја. Ваквата состојба значи дека хипотетички во IX одделение, каде согласно наставната програма од предложени 47 содржини наставникот треба да реализира 34, некој од наставниците може да ги прескокне првите две теми: 1.Европа, Балканот и Македонија во Првата светска војна и 2.Светот, Европа и Балканот меѓу двете светски војни и да започне со реализација на содржините од Втората светска војна. Со ова наставникот и учениците нема да го изучуваат периодот од 1914 до 1939 година, односно Првата светска војна, Мировните договори по војната, Светската економска криза во дваесетите и триесетите години, појавата на фашизмот, нацизмот и формирањето на блокови пред Втората светска војна итн. Притоа наставникот нема да ја прекрши

наставната програма, ниту ќе постапи спротивно на неа. Не е наведено и дали курикулумот е отворен² или не.

- Профилот на наставен кадар треба да се уреди во согласност со постоечката состојба, односно не се земени во предвид сите акредитирани факултети кои произведуваат наставници по историја. Поточно наведен е само Институтот за историја при Филозофскиот факултет во Скопје, но не е наведено дека треба да биде наставна насока. Не се наведени ни факултетите во Тетово и Штип.

1.2. Наставните програми за предметот историја во гимназиското образование

Согласно Наставниот план за гимназиското образование предметот Историја се изучува во природно-математичкото, јазично-уметничкото и во општествено-хуманистичкото подрачје во I, II и III година со по 2 (два) часа неделно, додека учениците од општествено-хуманистичкото подрачје можат да изберат да изучуваат историја и во IV година, каде што предметот е понуден како изборен.

Наставните програми по историја од I до III година Министерството за образование и наука по предлог на Бирото за развој на образованието ги усвоило во 2005 година³, додека наставната програма за изборниот предмет историја за IV година е усвоена во 2004 година.

Наставните програми од I до III година за гимназиско образование содржат повеќе целини, а започнуваат со дел во кои се дадени идентификациони податоци, односно дадени се називот на наставниот предмет, видот на образование, година на изучување, бројот на часови и се потенцира задолжителниот статус на предметот. Потоа програмата продолжува со карактеристики каде што се набројани насоките кои биле во предвид при изготвувањето на програмата. Следуваат целите на наставниот предмет и тоа: цели на наставата, општи цели на предметот, оперативни цели на предметот и потребни претходни знаења.

Забележително е и тоа што општите цели и оперативни цели на предметот и потребни претходни знаења во наставни програми по

² Отворениот курикулум го карактеризира флексибилност во изборот на содржините и начинот на работа. (Сузана Пешорда, Курикулумот и наставата по историја, Стручен труд, UDK:371.3:94)

³ Во 2004 година кога се усвоени наставните програми по историја тие биле наменети за реализација на наставата од V до VIII одделение. Со воведување на дветгодишното основно образование наставните програми ќе бидат наменети за учениците од VI до IX одделение.

историја за гимназиско образование се исти за I и II година, додека во III година некои од целите се минимално изменети со непроменета суштина и смисла.

По овој дел во наставните програми следува еден обемен дел со наслов: 5. Образовен процес, каде што под наслов 5.1 Структурирање на содржините за учење табеларно се разработени на следниот начин: содржина, број на часови, конкретни цели, дидактички насоки, корелација меѓу тематските целини и меѓу предметите. Од приказот може да се види подолунаведеното по години.

Наставната програма за I година има 50 содржини од кои наставникот треба да избере и реализира најмалку 38 содржини. Содржините кои се набројани во наставната програма за I година можат да се поделат и на следниот начин: 16 содржини се од светската историја, 20 содржини се од историјата на Македонија и 14 се од Балканската историја.

Наставната програма за II година има 56 содржини од кои наставникот треба да избере и реализира најмалку 42 содржини. Содржините се распределени во 7 теми. Содржините кои се набројани во наставната програма за II-ра година се од светската историја: 10 содржини, од историјата на Македонија: 23 и од Балканската историја: 23 содржини.

Наставната програма за III година има 53 содржини од кои наставникот треба да избере и реализира најмалку 40 содржини. Содржините се распределени во 11 теми, а содржините можат да се поделат на: 14 содржини се од светската историја, 20 содржини се од историјата на Македонија и 19 се од Балканската историја.

Забележливо е дека во делот дидактички насоки нема конкретни дидактички насоки за реализација на наставата, туку посочени се наставните средства кои можат да се употребуваат од наставникот. Во делот Корелација меѓу тематските целини и меѓу предметите содржани се активности, наставни методи и техники, а на крајот од темите се набројани предметите со кои предметот е во корелација. По завршувањето на табелата стои најголемата недоумица. Имено, може да се констатира дека наставните програми по историја нудат изборност за реализацијата на содржините од страна на професорот, но не се точно определени содржините кои се задолжителни, ниту пак се дадени дидактички препораки за начинот на изборот и реализација на содржините.

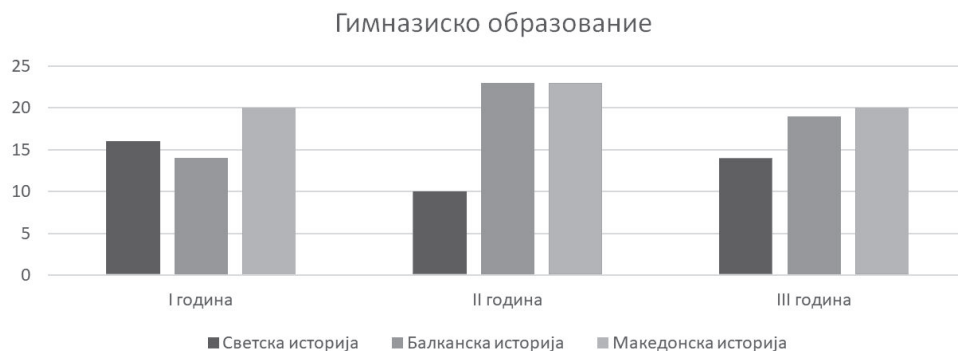
Како следен дел од наставната програма за прва година е делот 5.2. Наставни методи и активности на учење каде што наставникот се упатува на верифицирани методи и техники на учење во согласност со

дефинираните цели. Му се препорачува користење на проблемско-творечкиот, аналитичко-интерпретативниот и по можност корелациско-интегративниот методски систем. Во овој дел во програмата се наведени и активностите на наставникот и активностите на ученикот.

Значаен дел на програмата е делот 5.3. Организација и реализација на наставата, каде се вели: „Предметот историја подразбира поделба на часови за усвојување на нови наставни содржини и обработува 11 теми од најновата историја на македонскиот народ, балканските народи и европската и светската историја на XX век и реализирање на функционалните цели на сите подрачја со акцент врз поголема самостојна работа на учениците. За жал, ова не кореспондира со целите, содржините и воопшто делот образовни цели од наставната програма, каде што се реализираат содржини од праисторијата до развиениот среден век. Бројот на темите исто така е погрешен, односно неведено е дека има 11, а всушност се 10 теми.

Следува делот 5.4. Наставни средства и помагала каде што се дефинирани наставните средства, учебници и учебни помагала на ученикот. Карактеристично за овој дел е што наставниците и учениците се упатуваат на точно утврдени учебници и материјали кои го ограничуваат наставникот во употребата на друга литература. Сметам и дека не се набројани наставните помагала кои можат да се употребуваат во наставата по историја. Истите се ставени во делот дидактички насоки.

Делот 6. Очекувани постигања на ученикот е обемен и објаснува за начинот на проверување, упатува на работа со текстови и илустративен материјал од периодот на стариот век и на раниот среден век. Следи набројување на очекуваните резултати по теми разработени за периодите кои се обработуваат. Потоа има дел со наслов 7. Кадровски и материјални предуслови за реализација кој содржи: 7.1 Основни карактеристики на наставата, 7.2. Стандард за наставен кадар и 7.3. Стандард за простор и опрема. Забележително е дека во делот 7.2. Стандард за наставен кадар наведен е Филозофскиот факултет – Институт по историја кој е актуелен и произведува наставен кадар по историја. Од друга страна пак и Државниот универзитет во Тетово и Универзитетот „Гоце Делчев“ од Штип произведуваат наставници/професори по историја, но не се внесени во нормативот за наставен кадар.

Графички приказ за изучувањето на историја според наставниот план од 2005 година

Наставната програма за IV година содржи повеќе целини, а нејзината структура е слична со другите наставни програми за гимназиско образование.

Наставната програма започнува со дел во кој се дадени идентификациони податоци, односно дадени се називот на наставниот предмет, видот на образование, година на изучување, бројот на часови и се потенцира дека *предметот е избран*.

Потоа програмата продолжува со целите на наставниот предмет и тоа: цели на наставата, општи цели на предметот, оперативни цели на предметот и потребни претходни знаења.

Во наставната програма за IV година следува делот 3. Потребни претходни знаења во кој се вели: За успешно следење и совладување на содржините по историја, односно постигнување на поставените цели, потребни се предзнаења од наставниот предмет историја од претходните години (I, II и III година гимназија), како и стекнати предзнаења преку разна историска литература, написи и коментари во печатените и електронските медиуми.

По овој дел следува главниот и најобремен дел каде што табеларно се разработени темите и содржините на следниот начин: Тематски целини, Број на часови, Конкретни цели, Дидактички насоки, Корелација меѓу тематските целини и меѓу другите предмети. Забележливо е дека во делот дидактички насоки нема конкретни дидактички насоки за реализација на наставата, туку посочени се наставните средства кои можат да се употребуваат од наставникот. Во делот Корелација меѓу тематските целини и меѓу предметите точно е наведено за секоја тема со кои други теми или со кои наставни предмети е во корелација.

Како следен дел од наставната програма за четврта година е делот 4.2. Наставни методи и активности на учење каде што наставникот се упатува на верифицирани методи и техники на учење во согласност со дефинираните цели. На наставникот му се препорачува користење на проблемско-творечкиот, аналитичко-интерпретативниот и по можност корелациско-интегративниот методски систем. Исто така, се наведува дека наставникот треба да иницира комплетно самостојна активност на учениците, да ги води кон смисловно-рецептивно и смислено активно учење и постојано да ги корегира механичко-рецептивното и механичко-активното учење, со примена на методот на истражување во група или парови.

Во овој дел во програмата се наведени и активностите на наставникот и активностите на ученикот. Значаен дел на програмата е делот 4.3. Организација и реализација на наставата, каде се вели: „Предметот историја опфаќа часови за усвојување на нови наставни содржини и обработува три наставни теми од македонската историја, историјата на балканските држави, европската и светската историја од втората половина на XX век и ги реализира функционалните цели на сите подрачја со акцент врз самостојната работа на учениците (стекнување на знаења, умеења и способности, дефинирани во општите, функционалните и во одделните цели на подрачјето).

Во делот 4.4. Наставни средства и помагала дефинирани се наставните средства, учебници и учебни помагала на ученикот. Овде учениците повторно се упатуваат на набројани учебници и материјали, но тоа не ги ограничува во употребата на друга литература.

Наставните помагала кои можат да се употребуваат во наставата по историја не се набројани во овој дел, туку во делот дидактички насоки.

Во делот 5 или Оценувања на постигањата на учениците дадено е дека начинот на проверување и оценување секогаш треба да има стимулативен карактер, да мотивира и да се темели на континуирана и систематска работа. Проверувањата на знаењата на учениците треба да се врши во сите фази на наставниот процес. Дадени се и начините на кои може да биде вршење проверувањето, како и постапките кои се применуваат.

Потоа во наставната програма даден е делот 6. Кадровски и материјални предуслови за реализација, кој содржи 6.1 Основни карактеристики на наставникот, 6.2. Стандард за наставен кадар и 6.3. Стандард за простор и опрема.

Наставната програма за IV година нема конкретни содржини како претходните години, туку има тематски целини кои треба да се реализираат на определен број часови според дадените конкретни цели. Во програмата дадени се три теми и тоа: 1. Светот и Европа од 1945 до 2000 година со 6 тематски целини, 2. Балканот од 1945 до 2000 година со 3 тематски целини и 3. Македонија од 1945 до 2000 година со 7 тематски целини.

Содржините кои се набројани во наставната програма за IV година можат да се поделат и на следниот начин: 6 тематски целини се од светската историја, 7 тематски целини се од историјата на Македонија и 3 тематски целини се од Балканската историја.

Врз основа на наведеното за наставните програми по историја во средното образование можат да се дадат следните заклучоци:

- Наставните програми се целни, односно содржат цели на наставниот предмет, општи и оперативни цели на предметот и конкретни цели распределени согласно наставните содржини. Забележливо е дека целите не се развиени согласно блумовата таксономија, а не се забележуваат ниту резултати од учење.

- Во делот 5. Образовен процес, односно во табелата со наслов 5.1. Структурирање на содржините на учење дадени се Дидактички насоки. Но, во делот дидактички насоки нема конкретни дидактички насоки за реализација на наставата, туку посочени се наставните средства кои можат да се употребуваат од наставникот.

- Во програмите постојат материјални грешки. На пример, во делот на програмата 5.3. Организација и реализација на наставата, она што е наведено не кореспондира со реалната состојба, освен во наставните програми од III година. На пример во наставната програма за I година се вели: „Предметот историја подразбира поделба на часови за усвојување на нови наставни содржини и обработува 11 теми од најновата историја на македонскиот народ, балканските народи и европската и светската историја на XX век и реализирање на функционалните цели на сите подрачја со акцент врз поголема самостојна работа на учениците, а всушност таа обработува содржини од праисторијата до развиениот среден век. Бројот на темите исто така е погрешен, односно неведено е дека има 11, а всушност се 10 теми.

- Во делот 5.4. Наставни средства и помагала каде што се дефинирани наставните средства, учебници и учебни помагала на ученикот, карактеристично е дека наставниците и учениците се упатуваат на точно утврдени учебници и материјали кои го ограничуваат наставникот во употребата на друга литература. Сметам и дека не се набројани нас-

тавните помагала кои можат да се употребуваат во наставата по историја. Истите се ставени во делот дидактички насоки.

- Посебна недоумица претставува начинот на изборност на содржините, при што не е наведено кој ги избира содржините кои ќе се реализираат во текот на учебната година, наставникот или учениците? Изборноста на содржините, исто така, не е определено дали се однесува на Светската, Балканската или националната историја. Ваквата состојба значи дека хипотетички во III година каде согласно наставната програма од предложени 53 содржини, наставникот треба да реализира 40, некој од наставниците може да ги прескокне првите две теми: 1.Светот, Европа и Балканот во Првата светска војна, 2.Македонија во Првата светска војна и 3.Светот и Европа меѓу двете светски војни и во делот на општата (светска и европска историја) да започне со реализација на содржините од Втората светска војна. Со ова наставникот и учениците нема да го изучуваат периодот од 1914 до 1939 година, односно Првата светска војна, Мировните договори по војната, Светската економска криза во дваесетите и триесетите години, појавата на фашизмот, нацизмот и формирањето на блокови пред Втората светска војна итн. Со недефинираните задолжителни содржини кои треба да се реализираат се доведува во прашање изучувањето на општата историја, односно на цивилизациските вредности кои се опфатени со програмата. Така на пример може да се случи некој од наставниците да не реализира цели историски периоди, односно цела тема или теми. Притоа наставникот нема да ја прекрши наставната програма, ниту ќе постапи спротивно од неа. Не е наведено и дали курикулумот е отворен⁴ или не.

- Бројот на содржините во I, II и III година даден е само во вкупен број, без да биде дефинирано кои содржини се задолжителни, а кои се изборни.

- Со недефинираните задолжителни содржини кои треба да се реализираат, се доведува во прашање изучувањето на општата историја, односно на цивилизациските вредности кои се опфатени со програмата. Така на пример може да се случи некој од наставниците да не реализира цели историски периоди, односно цела тема или теми.

- Профилот на наставен кадар треба да се уреди во согласност со постоечката состојба, односно да се земат во предвид акредитираните факултети кои произведуваат наставници по историја.

⁴ Отворениот курикулум го карактеризира флексибилност во изборот на содржините и начинот на работа. (Сузана Пешорда, Курикулумот и наставата по историја, Стручен труд, UDK:371.3:94)

Заклучок и препораки од анализата на наставните програми по историја во основното образование од 2004 година и на наставните програми во гимназиското образование од 2005 година

При анализата на наставните програми по историја во основното образование од 2004 година и на наставните програми во гимназиското образование од 2005 година дојдов до следните заклучоци:

1. Во однос на целите, наставните програми во средното образование се целни, додека во основното образование не се целни, туку наставниците од задачите треба да ја определат целта на часот.

Целите во средното образование не се развиени согласно Блумовата таксономија.

2. Во средното гимназиско образование има очекувани резултати по теми, разработени за периодите кои се обработуваат, додека во основното образование нема очекувани резултати или резултати од учење.

Се препорачува новите програми да бидат модуларни и покрај целите да содржат и резултати од учење.

3. Во наставните програми нема дидактички насоки или препораки. Во средното гимназиско образование има само наслов дидактички насоки во кои посочени се наставните средства кои можат да се употребуваат од наставникот.

4. Во однос на изборноста на содржините треба да се истакне дека изборност има, но таа се однесува на целата наставна програма, односно не е определено дали таа се однесува на Светската, Балканската или националната историја. Со одбирањето на наставникот да реализира било кои содржини, тој може да прескокне цели периоди од историјата, со што нема да ја прекрши наставната програма, ниту ќе постапи спротивно на неа. Вака недефинираните задолжителни содржини кои треба да се реализираат се доведува во прашање изучувањето на цивилизацииските вредности и националната историја кои се опфатени со програмата.

Препорака: Во наставните програми треба да има дидактички насоки или препораки, посебно доколку се работи за отворена наставна програма која нуди изборност.

5. Не е наведено кој ги избира содржините кои ќе се реализираат во текот на учебната година, наставникот или учениците?

Препорака: Начинот на избор на содржините треба да биде точно утврден и дефиниран, по можност во делот дидактички препораки.

6. Наставните средства се дадени во наставните програми по историја во основното и гимназиското образование. Забележливо е тоа што учебниците во основното образование не се споменати како наставни средства, додека во гимназиското образование во наставните средства точно се наведени учебниците и другата литература кои треба да се користат.

Профилот на наставен кадар треба да се уреди во согласност со постоечката состојба, односно да се земат во предвид сите акредитирани факултети, да се анализираат нивните наставни програми и да се предложи до министерот нов норматив за наставен кадар.

7. Профилот на наставен кадар треба да се уреди во согласност со постоечката состојба, односно да се земат во предвид акредитираните факултети кои произведуваат наставници по историја.

Се препорачува во идните наставни програми профилот на наставен кадар да се уреди во согласност со постоечката состојба, односно да се земат во предвид сите акредитирани факултети, да се анализираат нивните наставни програми и да се предложи до министерот нов норматив за наставен кадар.

Игор ЈАНЕВ

Борче МИЛОШЕСКИ

СУГС „Никола Карев“ – Скопје

ТЕСТ ПО ИСТОРИЈА НА МАТУРА ИЛИ ТЕСТ НА МАТУРА ЗА ВО ИСТОРИЈАТА?

(КРИТИКА НА МАТУРСКИТЕ ТЕСТОВИ ПО ИСТОРИЈА)

Овој оглед претставува критика на начинот на формулирање на дел од прашањата кои беа зададени во рамките на државните матурски тестови по предметот историја, што се одржаа во јуни и август, оваа 2019 година. Неопходно е на почетокот да разјасниме дека нашата критика воопшто не цели да го заслужи атрибутот – научно дело, бидејќи, истата, не е резултат на научно истражување и толкување на одреден историски проблем, туку нејзината цел пред сè е да го насочи вниманието на научната јавност и воедно да отвори дебата, која би резултирала со подобрување на квалитетот на матурските тестови по историја. Како автори, претпочитаеме, уште на почетокот при читањето на овие редови да се има во предвид дека нашето излагање ќе биде претставено во форма на полемика, посветена генерално на наставата по историја. Со самото посветување на наставата како содржина и од друга страна на полемиката како форма, оваа статија отстапува од вообичаените теми и дискурси, кои се во најголем дел застапени во ова научно списание, што нè доведува во одредена позиција да објаснуваме дека нашето излагање не заталкало во ова списание, односно, да ја оправдаме потребата од неговото присуство. Всушност, ништо ново нема да кажеме, но, во контекст на објаснувањето, потребно е да потсетиме на следните суштински постулати – прво, дека полемиката е неопходен поттик во развојот на науката, би рекле особено на историјата, имајќи ја предвид нејзината специфична методологија на истражување и второ, дека историската наука во голем дел својата општествена функција ја реализира токму преку наставата. За жал, треба да се нагласи

дека импактот на историската наука во наставата по историја се остварува при промената на наставната програма и при пишувањето на нови учебници, но, парадоксално е што ова „освежување“ се случува еднаш на десетина години, што претставува значаен период во кој што науката не го користи клучниот начин на остварување на влијание во општеството, а воедно и наставата не ги ползува и не ги проширува помеѓу популацијата на ученици најновите достигнувања на македонската и светската историска наука и методика. Сепак, покрај наведеното, во праксата постои одредено влијание на науката во наставата, а тоа влијание во еден дел се остварува секоја година и тоа токму при составувањето на матурските прашања и дефинирањето на соодветните точни одговори, бидејќи истите, освен дидактички, треба да бидат научно поткрепени, согласно историската методологија и фактографија. Во тој однос наука – настава, сметаме дека единствено оправдано присуство на нашиот оглед е да биде сместен во историско научно списание, со што, според нашето мислење, би оствариле реакција, преку конструктивна критика, од наставата насочена кон науката, сметајќи ја науката повеќе како дејност отколку како професија. Поточно, нашата критика ќе биде насочена кон тие што во овој однос нужно се номинални претставници на науката, конкретно во улога на составувачи на матурските прашања, независно од тоа дали тие се воопшто вработени во образовна или научна институција.

Со цел градење на цврста основа на нашата критика, самите ќе се обидеме да ги поставиме и да ги разрешиме дел од клучните дилеми, кои веруваме се наметнуваат при проследување на овие редови. На прво место се наметнува прашањето во однос на тоа кој е мотивот, зошто ние сме се одлучиле да критикуваме. Генерално би истакнале дека нашиот мотив произлегува од нашата професионална обврска како наставници да го споделиме нашето знаење по историја, во конкретниот случај наспроти знаењето на авторите, изразено преку поставеноста на самите испитни прашања, со што сметаме дека преку полемизирање би се остварила синтеза во рамките на историската научна јавност, со која неминовно би се постигнало одредено подобрување на квалитетот на матурските тестови. Сепак, чесно е да подвлечеме дека, како што е карактеристично за полемиката, така и во нашиот случај, клучниот импулс кој нè мотивираше да реагираме произлезе од чисто субјективни побуди, кои беа одраз на засегнатоста на нашиот професионален авторитет граден со години меѓу нашите ученици, кој беше предизвикан од начинот на кој беа поставени матурските прашања и од наведувањето на бараните одговори, кои се насетуваат од самата поставеност на прашањата. За да објасниме како тестот го довел во прашање

нашиот авторитет, од неколку аспекти, ќе потсетиме какво е значењето на матурата во образовниот систем. Но, пред да го изложиме нашето објаснување, нужно е да ги потсетиме читателите дека предметот историја се изучува во прва, втора и трета година гимназиско образование како задолжителен предмет, додека, во четврта година, го изучуваат само учениците кои ги одбрале општествено-хуманистичките подрачја. Во стручните средни училишта во нашата држава, историја изучуваат учениците во првата и втората година од средното образование.

Во однос на самото објаснување, на прво место би истакнале дека матурата, како финален испитен одреден начин, претставува круна на знаењето, стекнато во текот на средното образование. Од друга страна, матурата конкретно влијае преку добиените оценки на бодовите со кои учениците конкурираат на факултетите, со што ја одредува успешноста при запишувањето на саканиот факултет и сумата на пари, со која би требало идните студенти да пратиципираат во финансирањето на своето високо образование. Воопштено кажано, оценките од матурскиот испит значително влијаат на одредувањето на понатамошниот животен пат на учениците. Покрај наведеното влијание, треба да се нагласи дека матурата претставува и конечно соочување на, од една страна, знаењето на учениците, кое меѓу другото е одраз и показател на ефектот од работата на нивните наставници со, од друга страна, критериумите и скалата на знаења поставена од самата историска наука, која го истакнува својот последен збор, токму преку матурскиот тест. Инаку, историјата, како наставен предмет според концептот на матурата, е сместена да се избира како трет предмет од матурските испити, така што учениците кои одбрале историја, во голем дел би се запишале на општествено-хуманистичките факултети, а воедно самиот избор е рефлексивна на повеќегодишните афинитети на учениците за изучување на нашиот предмет. Голем дел од учениците за последен пат во формалното образование се соочуваат со историјата, така што, матурскиот тест, останувајќи во нивната меморија, има големо влијание во нивното понатамошно разбирање на користа на историското знаење во нивниот живот. Од друга страна, преку анализирање на матурата и самите испити, би можело да се направат повеќе споредби и да се донесат повеќе заклучоци. На прво место е самата споредба помеѓу оценката добиена во текот на наставниот процес, со оценката добиена од матурскиот тест, при што се засегнуваат критериумите на оценување употребени од самиот наставник. Понатаму, учениците прават споредба и со знаењето на останатите ученици во државата, односно, ние како наставници неизбежно меѓусебно ги споредуваме ефектите од нашата работа, изразени преку добиените оценки на нашите ученици, имајќи

предвид дека секаде во државата се полага ист матурски тест. Оваа споредба е од извонредно значење за една, во одреден степен, индивидуална професија, каква што е професијата наставник, бидејќи истата овозможува наставниците да изградат перцепција за нивната лична успешност во работата. Компетитивноста меѓу наставниците се остварува и преку натпреварите по историја, но, сепак, важноста на матурата е неспоредливо поголема. Конечно и самото формално рангирање на средните училишта се реализира врз основа на просечните оценки, добиени од матурските тестови. Всушност, самиот матурски тест и резултатите од истиот, на извесен начин, во јавноста може да се толкуваат како директен показател за нивото на умеењата на наставниците по историја, при остварување на нивната дејност и успешноста при соочувањето со предизвиците на предавањата, но и како директен показател за (не)знаењата на учениците поврзани со историјата генерално. Воопшто не би се исклучило дека резултатите од матурскиот тест се своевидни показатели за квалитетот на наставата по историја, сепак, во продолжение на текстот ќе се обидеме да предочиме дека истите можат да бидат и поприлично далеку од некаква реална општа слика.

Конкретниот проблем во однос на споменатото, според нас, загрозување на нашиот авторитет како наставници, е во тоа што во голем дел се разидуваат, па, би рекле, и се конфронтираат во свеста на учениците, знаењата стекнати на предавањата, наспроти поставеноста на матурските прашања и очекуваните точни одговори. Разбирливо е учениците да сметаат дека сите научници историчари и наставници по историја во нашата држава, го изведуваат својот авторитет од еден ист корпус на историски факти и методи, кои ги стекнале во најголем дел, образувајќи се во иста институција, при тоа, неочекувајќи големи разлики околу нашите ставови, барем не околу оние историски факти и толкувања, кои се во рамките на наставната програма и кои се несразмерно помалку во однос на морето од проблеми, кои се предмет на истражување од страна на самата историска наука. Тука, веднаш одбегнуваме мултиперспективноста да ја инволвираме како причина за разликите, бидејќи нашата критика се однесува на факти и толкувања за кои во науката има консензус, би рекле оптимален, имајќи ги предвид разликите во толкувањата карактеристични за историската наука, и со тоа ниво на консензус тие факти и толкувања влегле во рамките на наставната програма и образовниот систем. Сепак, иако во нашата критика научната јавност би препознала провејување на субјективни судови и заклучоци што се карактеристични за полемиката, сепак сметаме дека нашата критика во најголем дел е заснована на историската наука, а да-

ли сме успеале во тоа да надвлееме со објективна критика над субјективните побуди, оставаме да суди историската научна јавност.

Во вториот дел од нашето излагање ќе ја претставиме со конкретни примери нашата критика кон поставените прашања во матурските тестови, кои заедно со нивните клучеви, односно одговори, се достапни на matura.gov.mk. Треба да се има предвид дека ќе дадеме примери од тестовите одржани во јуни и август, при тоа нагласуваме дека поважна е критиката кон јунскиот тест, бидејќи истиот најголем дел од учениците го имаат полагаано, а оној помал дел кои не положиле, полагале потоа во август. Нема потреба да навлегуваме во прашањето колку ученици не положиле или која е просечната оценка на матурските тестови по историја, бидејќи ние нема да ги карактеризираме тестовите како тешки или лесни, туку ќе ги посочиме недостатоците, критикувајќи ја нивната научна заснованост.

I. На прво место ќе го истакнеме проблемот со поставување на прашања во двата теста, чии одговори содржат податоци од различни учебници, напишани од повеќе различни автори, при тоа сите тие се во актуелно користење во различни класови и училишта. Што се однесува до учебниците, би можеле да отвориме сосема нова тема, но, овде би навеле дека дел од недостатоците од учебниците, можат да се пресликаат и во тестот од матурата, бидејќи истиот е директно условен од нив. Сепак, ќе повториме дека дел од одговорите на прашањата може во еден од актуелните учебници да не ги сретнеме, а во друг да ги сретнеме, што значи дека учениците можат да бидат „оштетени“ доколку при наставата се користел различен учебник од оној од кој што авторите ги црпеле прашањата за матурскиот тест. Имено, различните учебници произлегуваат од правото на наставниците да направат свој избор на учебник од одобрените учебници, по кој тие би предавале. Ова демократско право на наставниците е одлично, но сепак останува нерешено прашањето од кои учебници би се составувале прашањата за матура. Благо кажано, претерано е да се очекува учениците кои полагаат пет испити во текот на државната матура, да се подготвуваат за полагање на тестот по историја, учејќи од повеќе учебници за една наставна година, со што хипотетички во најлош случај би требало да учат од осум учебници. Значи, мора да се признае дека во овој дел авторите на прашања не се самостојно одговорни за ова системско нерешено прашање, сепак, од друга страна, не постои целосно оправдување за авторите на прашањата од матурските тестови, бидејќи тие можеле да поставуваат прашања за огромен број на факти, кои се најзначајни во историјата, а кои токму поради тоа се споменуваат буквално во сите дос-

тапни учебници, кои се одобрени од Министерството за образование и наука. Би можеле да наведеме многу примери, но читателите, особено оние кои професионално се занимаваат со наставата по историја и директно се инволвирани во тој процес (наставници, образовни советници, автори на учебници и др.) би можеле да препознаат многу примери, доколку би го споредиле тестот со различни учебници, кои моментално се употребуваат во наставата. Бидејќи има навистина многу на овој начин проблематични прашања, како примери ќе ги наведеме само првото и второто прашање од тестот во јуни оваа година. Имено, првото прашање гласи: „Што ги поврзува Лепенски Вир во Србија, Крапина во Хрватска и Говрлево во Македонија во однос на праисторијата“, додека пак второто прашање е: „По што се паметат во историјата египетските владетели Снофру и Кеопс“. Одговорите на овие прашања не се застапени во сите учебници, кои се во употреба, така што значителен дел од учениците не биле објективно во можност точно да ги одговорат.

II. Како втор по значење е проблемот со начинот на формулирање на голем дел од прашањата, застапени во двата матурски тестови. Имено, на почетокот е потребно да се посочи дека насоките на Бирото за развој на образованието, во поглед на наставата по историја, се дека вреднувањето (оценувањето) на знаењата на учениците би требало да се реализира преку примена на т.н. Блумова таксономија. До истите насоки и информации може да се пристапи преку официјалната интернет страница на БРО. Овој пристап е составен од неколку елементарни (кои се разгрануваат подетално) скалични нивоа на утврдување на знаењето, односно, преку памтење (препознавање) на основните податоци за некоја материја, разбирање или интерпретација, примена на познатите информации, анализа и евалуација. Меѓутоа, самата концепција на матурскиот тест, во глобала, е во колизија со овие насоки. Да потенцираме дека постои програма во која се вметнати темите на кои што треба да се посвети внимание од страна на учениците при полагање на матурата, но тоа не игра улога кај овој проблем. Евидентно е дека главно, прашањата кои се поставени во тестот се од фактографски карактер. Преку оваа реакција, не е целта да го намалиме значењето на фактографијата, која апсолутно е составен дел од историската наука, но, во поглед на целите на предметот историја и во однос на насоките од бирото за развој на образованието, во матурскиот тест, таквите прашања заземаат најголем дел од тестот, наспроти идејата и можноста да се стави фактографијата во функција на реализација на останатите повисоки нивоа на знаење. На пример, фактографијата може да се иско-

ристи како основа за понатамошна анализа или од неа да се согледа соодветна теориска генерализација или одредена историска поука.

Од анализата на начинот на поставеноста произлегува дека најголем дел од прашањата се составени со прашалните зборови кој, кога и каде, со што се бараат исклучиво фактографски одговори. Од наведените прашални зборови, лесно евидентно е дека се најзастепени прашањата формулирани со прашалните зборови „кој“ и нему сличните „кое“, „чие“ и „чија“, при што како за илустрација ќе наведеме дека во тестот од јуни 2019 со овие прашални зборови се поставени 42 прашања и потпрашања, а во тестот во август цели 50 прашања и потпрашања. Наспроти тоа, со прашалниот збор зошто, кој одговара на понапредните нивоа од блумовата таксономија, во јуни се поставени само 7 прашања, додека пак во август само 8 прашања. Според Блумовата таксономија, првото фактографско ниво на знаења, треба при предавањата и при оценувањата да зазема само 25% од вкупното знаење на учениците. Наспроти ова, во тестовите приближно 90% од прашањата одговараат на првото ниво од Блумовата таксономија. Тука, барајќи ја причината, ќе наведеме дека самото формулирање на простите фактографски прашања е далеку поедноставно од формулирањето на прашања од повисоките нивоа.

Следна е нашата забелешка во однос на тоа дека во тестовите нема отворени есејски прашања, кои би се однесувале на најважните историски настани, кои се опишани во делови или се претставени во рамки на цели лекции во учебниците. Есејските прашања одговараат на историјата како наративна наука и преку нив може да се проверат повисоките нивоа од Блумовата таксономија.

III. Постои пропуст во однос на самото формулирање на прашањата, така што има примери кога две прашања бараат ист или многу сличен одговор. Тука ќе го наведеме примерот од 23 прашање од јунскиот тест, каде што прво е поставено прашање кој е Пир, а потоа има прашање како се викала победата кој тој ја извојувал. Друг пример е во 30 прашање од тестот од август, каде што има текст за Карпошево востание, под кој првото прашање е за кое востание станува збор, додека пак третото прашање е за тоа кој го предводел востанието.

IV. Следен проблем се прашањата за кои два, три или сите четири понудени одговори под А, Б, В и Г се точни или пак дека понудените алтернативи се премногу слични до точниот одговор, при тоа потребната дистинкција е премногу тешка за нивото на знаења на учениците. Како пример ќе го наведеме 8 прашање од јунскиот тест кое гла-

си - Причината поради која османлиската војска навлегла на територијата на Албанија без поголем отпор била:

- А. Географската положба на Албанија
- Б. Војните што се воделе меѓу албанските кнежевства
- В. Економските прилики во Албанија
- Г. Поразот на балканските сојузници во Косовската битка.

Според понудениот клуч точен одговор на прашањето е под Б. Тука при составувањето на прашањето се немало предвид дека на историските процеси влијаат истовремено повеќе фактори.

Карактеристичен пример кој јасно ја отсликува оправданоста на нашата критика наоѓаме во 9 прашање од тестот во август кое гласи:

Константин Философ бил испратен од византискиот император кај Струмјаните за да му помогне на својот брат Методиј. Со каква цел бил испратен?

А. Браќата требало да ги спречат бугарските продори во северо-источна Македонија

Б. За да ги натераат Струмјаните по Брегалница да станат лојални поданици на Византија

В. За да ја создаде словенската азбука – глаголица, потребна за натамошна мисионерска дејност преку која се покрстиле 54 000 Словени

Г. За да ги придобијат Струмјаните на византиска страна против Бугарите.

Евидентно е дека прашањето е поставено во еднина, а 3 од понудените одговори се зададени во множина. Според нашето толкување, од аспект на нивото на знаења на учениците, за ова прашање сите понудени одговори би можело да се сметаат за точни или пак дистинкцијата помеѓу алтернативните одговори или воопшто ја нема или во одредено толкување би било тешко да се направи, така што учениците не би можеле и по принцип на елиминација да го одговорат ова прашање. Инаку, според листата на точни одговори, предложени од составувачите на прашањата, е нагласено дека точниот одговор е под В.

V. Двосмислени или недоволно прецизно поставени прашања среќаваме во тестот од јуни во прашањето под број 35. Имено, дадена е карта (со топонимија на англиски јазик) на која е прикажана Франција во текот на Втората светска војна, под која се поставени следните прашања „Која личност била војсководител, а подоцна и претседател на државата во тој период?“ Евидентно е дека употребата на зборовите

„подоцна“ и „во тој период“ во едно прашање, без конкретно означување на кој период се мисли, го доведуваат во дилема ученикот, при што во случајот точни одговори се и Петен и Де Гол. Според авторите на прашањата одговорот е Петен.

VI. Во однос на целосно прогрешно поставените прашања, би го истакнале примерот со последното прашање од тестот одржан во јуни, каде што битката кај Ел Аламејн, при самото поставување на прашањето, е означена како пресвртна битка во текот на Втората светска војна, а прашањето е зошто оваа битка се смета за пресвртница во Втората светска војна. Од друга страна, консензусот во науката е претставен и во самите учебници, каде што е јасно нагласено дека пресвртна битка или пресвртница во Втората светска војна е Сталинградската битка. Со други зборови, со која доза на сигурност можеме да кажеме дека токму таа битка претставува пресвртница, бидејќи не е прецизирано дали конкретно самата наведена битка е пресвртница или е дел од мозаикот на пресвртните точки во војната, а впрочем во случајов ученикот е условен да го прифати овој податок како историски факт. Наместо оваа формулација на прашањето, би можело да се остави простор токму на ученикот самиот да дојде до сопствен став за пресвртната битка во војната.

VII. Како голема забелешка од наша страна би ја истакнале малата застапеност на прашања од македонската национална историја, наспроти застапеноста на прашања за, според нас, неважни историски настани и личности. Тука отежнувачка околност за учениците при полагање на тестот претставува фактот дека наставниците во текот на наставата разбирливо поголемо внимание посветуваат на важните личности и настани од македонската историја и за истите бараат и поголем квантум на знаење проверуван во континуитет. Од повеќето примери за оваа забелешка го одбравме најкарактеристичниот, кој е поставен во тестот од јуни во рамките на 23 прашање, каде што се поставени 3 прашања за епирскиот крал Пир и за римското државно уредување во тој период. Тука лично како наставници по историја ќе истакнеме дека за кралот Пир во процесот на студирање во рамките на предметот Стар век, не се посветувало големо значење, а, во овој случај, прашањето за Пир е поставено на ученици средношколци, така што сметаме дека вниманието кое му е посветено не одговара да биде сместено во еден матурски тест. За да бидеме појасни ќе направиме споредба истакнувајќи дека, за разлика од двете прашања посветени на личноста на кралот Пир, во двата теста одржани во јуни и август оваа година, во вкупно 70 прашања и уште многу изведени потпрашања, место не се нашло за да се постави прашање за Гоце Делчев, за Крсте Петков Ми-

сиров, за Кузман Јосифовски - Питу и за, би рекле, десетици други личности со клучно значење за нашето минато и сегашност спомнати во учебниците. Во однос на македонското револуционерно движење и движењето на македонскиот народ во текот на НОБ, во целиот тест од јуни има само едно прашање за причините за неуспехот на Разловечкото востание и уште едно прашање со текст посветено на организацијата МАНАПО. Значи, нема прашања за Македонската револуционерна организација во текот на целото нејзино постоење, нема прашања поставени за револуционерите дејци и нема прашања поставени за Илинденското востание.

VIII. Надоврзувајќи се на претходната забелешка, ќе нагласиме дека, според нашето мислење, во матурските тестови не е посветено доволно внимание на клучните историски настани и процеси во светската историја. Би можело да речеме дека постојат различни критериуми за вреднување и рангирање според важност на историските настани и процеси, но сепак веруваме научната јавност би се сложила дека ние како наставници оправдано особено им ги нагласуваме на учениците, настаните и процесите кои од самата наука со консензус се земени како гранични периоди при периодизација на минатото. Тука пред сè мислиме на создавањето на првото писмо и држава, пропаѓањето на Западното Римско Царство, појавата на Ренесансата, пронаоѓањето на Америка и почетокот на Првата светска војна, процеси за кои во тестот има сосема малку или воопшто не се поставени прашања.

Исто така, огромен пропуст од страна на составувачите на прашањата е направен со тоа што во двата теста од јуни и август, нема прашања посветени на современата историја од периодот по Втората светска војна. Единствено е поставено прашање за процесот на деколонизација, но едно прашање е премалку во однос на 70 прашања и многу потпрашања поставени во двата теста. Нема да се впуштиме во теоретизација околу прашањето на соодносот помеѓу значењето на временската дистанца и влијанието на блиското минато врз современото општество и од друга страна потребата од изучување на сите одделни периоди од историјата. Само ќе истакнеме дека во самата наставна програма е ставен акцент на овој период, бидејќи истиот се изучува во рамките на последното тромесечие од трета година и потоа се изучува повторно во текот на цела четврта година од гимназиското образование. Од претходно, произлегува дека периодот по Втората светска војна во наставната програма е речиси три пати повеќе застапен од останатите претходни периоди, а во тестовите како што напоменаваме, е поставено само едно прашање. Од претходно наведеното заклучуваме дека, со не-

мањето на критериум при изборот на историските настани и процеси, за кои би биле застапени прашања во тестовите, се оштетени учениците како со добиените оценки и бодови за конкурирање на факултет, така се загрозува и нивното поимање на значењето на одредени процеси и историјата земена во целина. Имено, при учењето за полагање на тестот, учениците посетуваат и подготвителна настава одржувана од наставниците, при што ние ставаме акцент и ги наведуваме учениците да ги учат, односно, да го повторат и утврдат знаењето за клучните настани и процеси од огромниот материјал што го учеле во текот на наставата. Според нас, како прашања поставени за личности и настани со помало значење, би ги споменале од тестот во јуни, освен, двете прашања за кралот Пир, и четирите прашања за МАНАПО и прашањето за генералот Петен, додека пак од тестот во август би го спомнале прашањето за Пизистрат (кое го нема во учебниците) и прашањето за мајордомите.

IX. Во однос на прашањата поставени заедно со текст, карта или карикатура, забележуваме дека тие се поврзани само со првото прашање, кое одредува за кој настан или личност се прашува, додека, останатите потпрашања немаат никаква поврзаност со текстот или картата, туку, се надоврзуваат на одговорот на првото прашање. Од друга страна, како пример за буквално немање никаква врска помеѓу поставените прашања и карикатурите, ќе истакнеме дека во рамките на 39 прашање од тестот во август, има прикажано карикатура на која е претставен Хитлер како игра со генералот Петен како со марионета, додека пак, четирите прашања кои следуваат, сосема изолирано, не се однесуваат на карикатурата, туку на германската офанзива за окупација на Франција, така што, немаме никаква идеја за тоа која е причината за поставување на наведената карикатура во тестот. Исто така, во веќе споменатото прашање за Ел Аламејн има карта, која никако не е поврзана со прашањата, бидејќи, не се прашува која битка е на картата, туку во самото прашање е истакната битката кај Ел Аламејн.

X. Во тестот се дадени големи текстови – извадоци од извори, кои би требало учениците да ги прочитаат и да пронајдат на кој настан или личност тие се однесуваат, за да можат понатаму точно да ги одговорат зададените прашања, кои се повеќе и чии одговори директно зависат од препознавањето на текстот. Но, проблемот е во тоа што, според нашето искуство како наставници, овие текстови премногу одат во длабочината на историските факти, со што е практично невозможно најголем дел од учениците да ги препознаат во нив личностите и настаните што тие ги изучувале во текот на наставата. Втор проблем е во

тоа што дел од овие изворни текстови воопшто ги нема во учебниците. Инаку, за научната јавност е потребно да објасниме дека самите лекции во учебниците содржат најосновни факти кои, несметајќи ги картите и сликите, често пати се сместени во рамките на само една страна текст. Во учебниците во најголем дел на случаи изворните текстови се мали, сместени во одделни рамки и се во функција на разбирање на самата лекција, но, неразумно е да се бара од учениците истите да ги учат, особено не како подготовка за полагање на матурскиот тест. Во дел од текстовите се дадени информации кои би можело учениците да ги препознаат, како што е примерот со говорот на Панко Брашнаров на првото заседание на АСНОМ, сместен во последното 40 прашање од тестот во август. Но, голем дел од текстовите се претешки за нивото на учениците, а како за пример ќе го истакнеме прашањето, кое што веќе го напоменаваме погоре, посветено на организацијата МАНАПО зададено во тестот од јуни. Тука, на учениците би можело како асоцијација да им помогне споменувањето на македонски студенти во Скопје, Белград и Загреб и споменувањето на 1936 година во едно од прашањата. Сепак, треба да нагласиме дека за МАНАПО во учебниците има посветено малку простор и самите наставници му посветуваат помалку внимание, бидејќи во истата лекција се сместени уште пет македонски организации, при што, дел од нив се многу позначајни од МАНАПО. Врвот на парадоксот е што изворниот текст зададен во матурскиот тест е поголем од текстот посветен на МАНАПО во достапните учебници. Понатаму има изворен текст со повеќе прашања посветени на Карпошевото востание, зададен во тестот од август, кој исто така е тежок за препознавање, односно, во отсуство на било кој податок за периодот, единствено споменувањето на „неверниците-бунтовници“ кои го зазеле Скопје, би можело да им помогне на учениците при препознавањето на истиот. Како најкарактеристичен пример, целосно ќе го пренесеме текстот кој е зададен во 26 прашање од тестот во август, при што нема да го наведеме настанот на кој се однесува, со што ќе оставиме научната јавност да го пронајде истиот и да ги одговори прашањата, со цел јасно да се увери во оправданоста на нашата критика.

Во продолжение следува изворниот текст и поставените прашања.

Внимателно прочитај го извадокот од текстот и одговори на прашањата

... Во тоа време управниците на Цариград осудија на смрт некои од бунтовниците. Тогаш и двете партии се договорија да ги ослободат осудените. Влегоа во затворот и ги ослободија сите што беа осудени за учество во

некаков бунт. Чиновниците на градската власт беа масовно убивани... Градот беше запален и гореше како низ него да минале непријатели. Императорот и неговата сопруга, заедно со некои сенатори, се засолнија во дворецот. Востаниците по борбата го прогласија Ипатиј за император, потоа, го поведоа кон плоштадот за да му ја предадат власта во државата..... Војниците решија да не се определат за никого сè додека не се види на чија страна ќе биде победата.... Народот реши да бега насобран без ред, а не нареден во боен строј, зашто се исплаши од вооружени војници... Тогаш, востаниците, приврзаници на Ипатиј, нападнаа од двете страни беа подложени на уништување....

А. За кое востание станува збор во текстот?

Б. За време на кој император избило ова востание?

В. Која била причината за востанието?

Г. Каков бил исходот од него?

Би нагласиле дека во конкретниот пример е проблематично тоа што нема директна, ниту индиректна асоцијација за кој период се работи, а од личностите е споменат само Ипатиј, за кој и на самите историчари би можело да им претставува проблем да го одговорат доколку периодот поврзан со прашањето не им е во потесната сфера на истражувачкиот интерес. Проблематичен е и самиот избор на деловите од изворниот текст, потоа, составени во тестот. Имено, во конкретниот случај, на крајот пишува дека војниците не се определиле за никого, народот решил да бега, а востаниците биле уништени од двете страни – при тоа е нејасно особено за еден средношколец, па и за било кој што го анализира текстот – од кого биле уништени.

Како последен коментар кој се однесува на прашањата изведени од изворни текстови, би ја истакнале нашата дилема - дали на факултет при полагање на испити на студентите им се задаваат ваков тип на прашања со ова ниво на тежина, при препознавањето на изворните текстови.

XI. Користејќи го примерот со прашањето број 25 од тестот во јуни, би можеле да се осврнеме и на примери на несоодветна терминологија, во одредени случаи и анахрона, која се користи при поставувањето на прашањата. Веројатно во обид да се добие одговор за таканаречената Голема преселба на народите, наведен е термин „настан“, кој е поврзан со историјата на Хуните. Првенствено, јасно е дека станува збор за подолготраен процес, а не настан, термин, што може да го доведе ученикот до конфузија при писменото одговарање на тестот. Спорно-

то прашање гласи, „Со кој историски настан од IV и V век е поврзан неговиот (Атила Хунот б.н) народ?“.

XII. Како последна забелешка ја нагласуваме фактографската грешка во делот на достапниот клуч со понудени точни одговори. Имено, во 18 прашање од августовскиот тест, на прашањето кој е првиот секретар на КПМ по неговото формирање, понудениот одговор во клучот е дека тоа е Методија Шаторов Шарло, иако, постои како опција и точниот одговор – Лазар Колишевски. Околу оваа грешка немаме информации за евентуалните проблеми и воопшто како се одлучувало од страна на бројната комисија, која ги прегледувала и оценувала матурските тестови. Јасно би нагласиле, претпоставувајќи дека постои единствено само оваа грешка, неземајќи го предвид сето она што го наведовме погоре, истата е апсолутно недозволива за да биде сместена во еден матурски тест, со што значително негативно влијаела на добиената оценка и понатаму на конкурирањето и запишувањето на учениците на факултет. Како дообјаснување за научната јавност, која не е инволвирана во наставата, ќе нагласиме дека учениците како резултати од полагањето на матурските тестови добиваат оценка со перцентилен ранг (еден вид на бодови) кој влегува во дипломата и кој значително влијае на запишувањето на факултет. Едноставно кажано, не влијае само една дадена оценка, независно од тоа со колку бодови истата е добиена, без дополнителна градација, туку влијаат и самите добиени бодови, така што од двајца ученици кои добиле иста оценка на тестот, повеќе успех при запишувањето на факултет би имал оној ученик што добил повеќе бодови на матурскиот тест, односно, би бил повисоко рангиран со перцентилниот ранг.

За крај би навеле дека, иако во нашата критика научната јавност би препознала проверување на субјективни судови и заклучоци што се карактеристични за полемиката и произлегуваат од нашето ниво на историско знаење, сепак, сметаме дека нашата критика во најголем дел е заснована на историската наука, а дали сме успеале во тоа да надвлееме со објективна критика над субјективните побуди, оставаме да суди историската научна јавност. Во однос на последиците од наведените матурски тестови би нагласиле дека, како прво со многуте пропусти, грешки и генерално слабиот квалитет, огромен број на ученици се оштетени во однос на нивното разбирање на историјата и нивното конкурирање при упис на факултет. Како второ – овие тестови стојат наспроти знаењето, трудот и посветеноста на наставниците по историја. Конечно, сите историчари научници, наспроти нивната сепарираност условена од специфичните научни интереси на проучување на проблеми

од различни историски периоди, се засегнати со овој проблем, бидејќи и покрај децениската отсутност на научно влијание во наставата, истото тоа влијание се остварува наспроти користа од резултатите постигнати од историската наука.

Како наставници, сметаме дека во иднина сериозно би требало да се посвети внимание во насока на подобрување на стандардите и критериумите на вреднување на знаењата на учениците на самите матурски испити. Пред сè, тука мислиме на потребата од разрешување на прашањето со користењето на различните учебници и составувањето на матурските прашања, потоа поставување на прашања според сите нивоа на Блумовата таксономија, посветување на поголемо внимание при формулацијата на прашањата во однос на фактографијата, нивото на знаења на учениците и сложеноста на историските процеси и посебна претпазливост при поставување на прашања во комбинација со карта, слика или карикатура. Исто така, од страна на наставниците сериозно би требало да им се посвети внимание на учениците во однос на објаснувањето на потребата и користа од изучување на предметот историја, особено, во модерното, условно кажано, информатичко потрошувачко општество. Потребно е поголемо мотивирање на учениците за подготвување за матурскиот тест, вреднувајќи го истиот, без ставање на акцент на бројот на оцената, туку во функција на добивање поголемо задоволство од сопственото знаење, кое се зголемува со неговата потврда, која произлегува од самото тестирање, односно, од соочувањето со авторитетот на самата историска наука. Доколку би зеле предвид дека за учениците кои го завршуваат средното образование, матурскиот тест претставува финален средношколски испит на нивните знаења, тогаш, во одредена мера, како што објаснивме, тој би требало да биде своевиден репер за добивање на некаква генерална слика во научната јавност и воопшто во општеството за условно речено, историската писменост на нашите ученици, успешноста на наставниците и реализацијата на општествената функција на историјата. Меѓутоа, за матурскиот тест да биде ставен на таков замислен пиедестал, според горенаведеното, би требало да претрпи сериозни концепциски промени и подобрување на типот и начинот на поставените прашања, во интерес на историчарите научници и наставници, самата историска наука и нашите сегашни и идни генерации.

МАТЕРИЈАЛИ/MATERIALS

УДК: 27-726.1-05(497.771)(093.2):32-05(470+571)“1628/1629“

Александар ТРАЈАНОВСКИ

Професор во пензија од ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ДВЕ ГРАМОТИ ОД ОХРИДСКИТЕ АРХИЕПИСКОПИ ЈОАСАФ И НЕКТАРИЈ ДО РУСКИОТ ЦАР МИХАИЛ ТЕОДОРОВИЧ ОД 1628 И 1629 ГОДИНА

1.-

Во првата милостива грамота број 35 од 28 март 1628 година охридскиот архиепископ Јоасаф¹ го молел рускиот цар Михаил Теодорович² да го прими Корчанско-селасфорскиот митрополит Неофит³ за да добие од Русија неопходна милостина (материјална помош), за да можат храмовите во оваа Епархија, кои западнале во прилично голема материјална беда и долгови, да се избават од кризата. Поради тоа целиот црковно-епархиски инвентар бил даден во залог и затоа сите свештеници и клирици станале гаранتي за неговите митрополитски долгови.

Освен почесниот и најзначајниот потпис во документот најнакрај од документот, оној на охридскиот архиепископ Јоасаф, оваа милостива грамота била потпишана и поддржана уште од петмина мит-

¹ Монашкото име на овој охридски поглавар - Јоасаф, кој според Гоце Жура бил 65-от архиепископ на чело на Охридската архиепископија, а кој во превод значел „Бог е судија“, како охридски архиепископ се спомнува од 1616 до 1631 година. Види: Гоце Ангеличин-Жура, *Поглаварите на Охридската црква* (Охрид: 2008), 45.

² Царот Михаил Теодорович (1613-1645) бил првиот руски владетел, кој потекнувал од познатото руско семејство на Романовците, која династија со Русија ќе владее сè до 1917 година. Види поопширно: *Трехсотлетие 1613-1917 дома Романовых*, (Москва: 1991), 300.

³ Митрополитот Корчанско-селасфорски Неофит се спомнува и во 1628 година, кога по втор пат се спремал на пат по милостина во Русија. Види: Иван Снегаров, *История на Охридската архиепископия-патриаршия*, том 2, Од падањето ѝ под турците до нейното унищожение /1394-1767/, (Софија: 1995), 218-219.

рополити под јурисдикција на Охридската архиепископија и тоа: 1) Понизниот митрополит на Костур Харитон, кој најчесто бил првоначалан архиепископ, 2) Воденскиот Фотиј, 3) Белградскиот (односно Бератскиот) Партениј, 4) Сисанискиот Даниил, и 5) Молисковскиот Софрониј.

2.-

Главната фабула во вториот документ број 66 од 7 јули 1629 година е посветен на молбата на следниот охридски архиепископ - Нектариј,⁴ во кој се гледа дека ѝ овој спомнат охридски поглавар се обратил со препорачана и милостива грамота до рускот цар, од кого што барал милостина за гребенскиот мирополит Сергеј.⁵ Откако на почетокот од повелбата архиепископот Нектариј делумно му ги набројал неговите царски достоинствени титули, по повод на големите руски освоени нови територии, губернии и воопшто земји, му посакал, меѓу другото, кривко здравје и воопшто добрини нему и на неговото семејство и просперитет на големата Великоруска држава. Во вториот дел од грамотата го информирал спомнатиот руски владетел за неповолните состојби на територијата на Гребенската епархија под јурисдикција на Охридската архиепископија. Таму спомнатиот гребенски митрополит и воопшто верниците на таа Епархија трпеле доста тешки искушенија, затоа што Гребенската епархија западнала во голема опасност од бројни и неиздржливи долгови, а нејзиниот митрополит Сергеј „само што се спасил од страшна смрт“, а веќе наскоро тамошните Османлии го затвориле. Меѓутоа, откако добрите граѓани и христијани

⁴ Монашкото име на охридскиот архиепископ Нектариј II (1616-1625) Гоце Жура го преведува како „Божји пијалок“. Види: Ангеличин-Жура, *Поглаварите на Охридската црква*, 44. На почетокот на оваа милостива грамота, пак охридскиот поглавар себе си се преставил како „Нектариј, по Божја милост, архиепископ на Јустинијана Прима Охридска, на цела Србија, Албанија и на останатите“ земји.

⁵ Митрополитот Сергеј Гребенски (1616-1630), најпрво добил дозвола, со своја специјална манастирска дружбапатува (1624) за Русија преку Влашко, Молдавија, Литванија, Белорусија и преку Киев пристигнал во Москва по милостина. Меѓутоа, на враќање во 1625 година поголем дел од спомнатата помош во грамотата му била разграбана од разбојниците во градот Трговиште. Поради тоа, митрополитот Сергеј го молеl сега својот нов предпоставен охридски архиепископ Нектариј, да добие нова дозвола по втор пат да патува во Москва. Откако архиепископот Нектарин му напишал таква милостива грамота на 7 јули 1629 година, со молба до рускиот цар Михаил Теодорович, веќе воноември 1630 година по втора пат пристигнал митрополитот Сергеј во Москва по милостина, за да може да ги доисплати долговите уште од првото свое патување за Русија. Види поопширно: Снегаров, *Историја на Охридската архиепископија*, том 2, 218-219.

застанале како негови гаранتي, успеале да го ослободат од затвор. Затоа што митрополитот имал потреба од препорачано и милостиво писмо (односно милостива грамота) од охридскиот архиепископ Нектариј, со желба материјално да биде помогнат од рускиот цар, за да ги исплати своите долгови, поглаварот на Охридската архиепископија писмено се обратил до царот Михаил Теодорович дека во Москва доаѓа на поклонение, но и да добие милостина (материјална помош) за да може гребенскиот митрополит Сергеј да ги отплати своите долгови. Тоа било потребно за да може спомнатиот митрополит поспокојно да се врати назад на територијата на својата Гребенска епархија, па таму да ги „исплати своите гаранти“ за негово целосно ослободување од долговите.

Оваа специфична милостива грамота најпрво била потпишана од поглаварот на Охридската црква, архиепископот Нектариј, а потоа уште од четворица нему подчинети митрополити: Теофан Костурски, Дионисиј Јанински, Акакиј Воденски и Даниил Сисаниски.

3.-

Овие и уште многу други доста интересни архаични архивски материјали од прва рака во вид на грамоти, макотрпно и со доста напори успеавме да ги пронајдеме, ксероскопираме, микрофилмуваме или воопшто консултираме пред повеќе од десетина години во еден специјализиран руски архив во Москва, каде што се собирале и чувале стариархаични документи, кои пак временски се однесуваат за постаариот период од XI до XVIII век. Во случајов станува збор за Централниот државен архив за постари документи – „Центральный государственный архив древних актов“ – Москва (ЦГАДА-М.), особено во фондот број 52, меѓу кои најинтересен за нас и воопшто за македонската историографија беше описот број 4 („Грамоту на славянском язукѣ 1558-1717 гг.“) и фондот број 89, опис број 1 („Книги и дела – Сношения России с Турцией 1512-1719 гг.“) и други.

Со ваква слична содржина се над стотината милостиви и даровни грамоти, кои што ги пронајдовме со помош на микричитач, а врз основа на кусите регести на руски јазик, а потоа оние што се однесуваа на тогашната османска провинција Македонија или територијата од дијазезата на Охридската архиепископија ги ксероскопиравме, микрофилмувавме и воопшто консултиравме во спомнатиот архив во Москва. Од тие подбрани грамоти откако ги донесовме во Република Македонија, по долг и макотрпен временски период на нивна дообработка, со помош на ретки и специјализирани специјалисти од областа на класичните студии пред сè грчки (катаревуса) јазик, потоа старорус-

ки и црковнословенски јазик, беа компјутерски расчитани и преведени од проф. д-р Маргарита Бузалковска-Алексова (раководител на групата специјалисти за грчки /катаревуса/ алфабет), во асистенција на проф. д-р Марија Чичева-Алексиќ и проф. д-р Јасминка Кузмановска. Даровните грамоти, пак напишани на староруските јазик беа обработени од д-р Вангелија Десподова,⁶ а оние од црковнословенски јазик од проф. д-р Јован Таковски. Потоа откако расчитаните и преведените грамоти детално ги обработивме и подредивме по хронолошки редослед, оставајќи основни белешки (фусноти) на најпотребните места, напишавме вовед, предговор и ги редактиравме, истовремено ги поместивме на соодветно место факсимилите во вид на ксероскопии и конечно ги подготвивме и предадовме за печат во долгогодишниот подготвуван за публикување макропроект на МАНУ-Скопје под наслов: „Документи за врските на Охридската архиепископија со Русија и со Руската православна црква од XVI до XVIII век – Грамоти се испраќани од Македонија и од дијецата на Охридската архиепископија во Русија и врските со Московската патријаршија (1625-1728)“ и тоа во два тома – првиот насловен како: „Милостиви грамоти од дијецата на Охридската архиепископија на грчки (катаревуса) јазик (1625-1703)“ и вториот том: „Даровни грамоти на словенски (и црковнословенски) јазик (1626-1728)“.

Подолу поместените расчитани и преведени две милостиви грамоти се извлечени од првиот том од погоре спомнатиот макропроект на МАНУ-Скопје даден во печат.

Најнакрај, сепак, оставиме содржините на двете спомнати милостиви грамоти, кои временски потекнуваат од средината на првата половина на XVII век, да ги претставиме во тројно својство: копјутерски расчитани, преведени и во вид на факсимили, самите да ја доловат историската стварност и вистинитост.

П р и л о з и:

1.-

Прилог број 1 од првата грамота – Компјутерски расчитан автентичен текст на грамотата број 35 од 28 март 1628 година и преведен на македонски јазик;

⁶ Спомнатата мошне амбициозна колешка (д-р Вангелија Десподова), научен советник, сега веќе пензионирана како директор на Институтот за старословенска култура-Прилеп, беше назначена за раководител на компјутерски обработените и преведени словенски грамоти (на староруски и црковнословенски јазик), при што мошне успешно си ја заврши својата зададена обврска и задача, за што во оваа прилика искрено ѝ се заблагодаруваме.

2.-

Прилог број 2 од втората грамота – Компјутерски расчитан автентичен текст на грамотата број 66 од 7 јули 1629 година и преведен на македонски јазик, и

1.

Со поддршка на охридскиот архиепископ Јоасаф и петмината митрополити на Светиот архиерејски синод на Охридската архиепископија (Костурскиот, Воденскиот, Белградскиот, Сисанискиот и Молисковскиот), носат препорачана и милостива грамота на Корчанско-селасфорскиот⁷ митрополит Неофит со братијата до рускиот цар Маихаил Теодорович No 35 од 28 март 1628 година, со молба да добијат дозвола (даровна грамота) од царот, за да можат да собираат милостина во Русија за отплаќање на големите долгови на осиромашените и опустошени цркви во Корчанско-селасфорската митрополија

Ἰωάσαφ ἐλέω θῷ ἀρχιεπισκοπος τῆς α-ης ιουστινιανης ἀχριδῶν καὶ πάσης βουλγαρίας σερβίας ἀλβανίας καὶ τῶν ἐξῆς εὐσεβέστατε ἐκλαμπρώτατε, θεόστεπτε, θεοκόσμητε θεοφρούρητε θεοχαρίτωτε βασιλεὺ καὶ αὐτοκράτωρ μεγάλης μοσχοβίας καὶ πάσης ῥωσίας, μολένσκου, ἀστραγανίου, καζανίου καὶ τῶν λοιπῶν. δεόμεθα κν τὸν θν⁷ καὶ τὴν ὑπέραγιον αὐτῷ μῤῥᾶ καὶ θκόν τοῦ διαφρουρεῖν καὶ διαφυλάττειν καὶ στερεεῖν τό ἔνθεον ὕψος τῆς θεοκοσμῆτου σου λαμπρᾶς βασιλείας εἰς στηριγμόν καὶ περιποίησιν τοῦ εὐσεβοῦς καὶ ὀρθοδόξου σύστηματος μετὰ παντός τοῦ παλατίου συγκλήτου τε καὶ τοῦ στρατοπέδου καὶ εἰς ἡμέτεραν καύχημα καὶ πνικὴν ἀγαλίασιν. πλην ἀναφέρομην τῆς πανενδόξου καὶ κραταιᾶς σου βασιλείας ὅτι ὁ ἐρχόμενος αὐτόθι ἱερώτατος μροπολίτης σελασφόρου καὶ κοριτζᾶς. ὑπὸ τῶν πολλῶν καὶ δυσβαστάκτων βάρων τῶν ἀναξίως ἡμᾶς κρατοῦντων κριμάτων βάθει θῷ ἡ ἐκκλησία τῆς μροπόλεως ταύτης εἰς χρεός μέγα ὑπέπεσε καὶ ἐκινδύνευσεν μέγας καὶ πάντα τὰ σκευὴ τῆς μροπόλεως ἐνέχυρον ἐτέθησαν καὶ πάντες οἱ κληρικοὶ ἐγγῦνται γεγονάσιν. διὸ μὴ ἔχων ἄλλοθεν που βοηθηθῆναι, δεῖν ἔκρινε προσδραμεῖν τοῖς ἐλεημονιτικοῖς σπλάχνοις τῆς κραταιᾶς σου βασιλείας

⁷ За оваа и за други епархии под јурисдикција на Охридската архиепископија види поопширно кај: Александар Трајановски, *Црковната организација во Македонија и движењето за возобновување на Охридската архиепископија од крајот на XVIII и во текот на XIX век – до основањето на ВМРО* (Скопје, ИНИ, 2001), 23-30.

καὶ εὐρεῖν βοήθειαν καὶ ἀνακουφισμόν τοῦ μεγάλου αὐτοῦ χρέους. καὶ δεηθεῖς ἡμετέρου γράμματος συνιστῶντος τὴν πανένδοξόν σου βασιλείαν. τούτου χάριν γράφοντες δεόμενοι ἵνα δεχθεῖς αὐτὸν ἀσπασίως καὶ εὐμενῶς καὶ ἐλεημοσύνην χορηγήσης ὅσῃν αὐτὸς ἐκ θῦ ὁδηγηθείς καὶ νεύσει ὁ θς ἐν τῇ θεῖα καὶ ἀγαθῇ σου προαιρέσει. ὅτω γόνυ κλίνομεν καὶ θερμῶς ἱκετεύμεν τὴν ἀήτητόν σου καὶ κραταιὰν βασιλείαν ἵνα διὰ τῆς σῆς ἐλεημοσύνης καὶ βοηθείας αὐτὸς μὴν δυνηθεῖ ἐπανελθεῖν ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ καὶ τοῦ πολλοῦ χρέους ἀπαλλαγῇ δυνηθεῖ καὶ τὰ τῆς ἐκκλησίας σκεύη λυτρώσῃται ἐκ τῶν χειρῶν τῶν ἀλλοφύλων. ὁ δὲ κς ἡμῶν Ἰς' Χς' ποιήσει τὴν κραταιὰν καὶ ἀήτητόν σου βασιλείαν ὑγῇ καὶ μακρόβιον ἐν πολλῶν ἐτῶν περιόδους ἀμην - ἔχει δὲ μεθ' ἑαυτοῦ ὁ αὐτὸς ἱερωτάτος μρωπολίτης κῦρ Νεόφυτος τὸν ἐν ἱερομονάχοις κῦρ Μελέτιον καὶ πρωτοευαγγελοῦ τῆς ἐπαρχίας αὐτοῦ καὶ τὸν ἐπ' ἀδελφῷ ἀνεψιὸν αὐτοῦ Ἐλευθέριον καὶ κελάριον αὐτοῦ ἐν μηνὶ μαίῳ ἰν-^{ος} ι-^{ος} ΑΧ

Ταπεινὸς μρωπολίτης Καστορίας Χαριτων ΑΧ Βοδενῶν
Φώτιος Βελαγράδου Παρθένιος | Σισανίου Δανιήλ
Μολισκου Σωφρόνιος

Грамота индиктиј 10 од 28 март 1628 No. 35

Јоасаф⁸ по милост божја архиепископ на Прва Јустинијана Охридска и на цела Бугарија, Србија, Албанија и на останатите [земји].

Преблагочестив, пресветол, богоовенчан, богоукарасен, богочуван, богомилостлив царе и самодржецу на цела Москва и на цела Русија, Смоленск, Астрахан, Казан и на останатите. Го молиме Господ Бог и неговата пресвета мајка Богородица да ја сочуваат, да ја запазат и да ја спасат божеската возвишеност на од Бога уреденото и пресветло твое царство за потпора и спасение на благочестивото и правоверно управување со целиот дворец, советот и војската за наша пофалба и духовна радост. Освен тоа, го известуваме твоето сеславно и моќно царско височество дека таму доаѓа пресветиот митрополит на Селасфор и Корча.⁹

⁸ Охридскиот архиепископ Јоасаф владеел доста кратко време со Охридската архиепископија (1628), пред охридскиот поглавар Георгиј (околу 1627 година), кој по потекло бил Македонец. По поглаварот Јоасаф, престолот на Архиепископијата го наследил познатиот охридски поглавар Аврамиј Месапса (1629-1635). Види поопширно: Снегаров, *Историја на Охридската архиепископија*, том 2, 196; Петар Поповски, *Македонската средновековна дипломатија*, т.2 (Скопје: 2006), 402; Ангеличин-Жура, *Поглавариите на Охридската црква*, 45.

⁹ Станува збор за митрополитот Неофит, кој есента 1628 година пристигнал во Москва по милостина (Ангеличин-Жура, *Поглавариите на Охридската црква*, 227).

Од многуте неподносливи тешки гревови кон длабочината на Бога на оние што недостојно владеат со нас, црквата на оваа митрополија западна во голем долг и беше доведена во голема опасност. Целиот инвентар на митрополијата беше даден во залог и сите свештеници станаа гаранти. Бидејќи немаше друго место од кое би бил потпомогнат, процени дека треба да дотрча во милосливите прегратки на твоето моќно царство и да најде помош и растоварување од овој голем долг. И со ова молително писмо го запознаваме твоето преславно царско величество. Заради тоа пишувајќи ти, те молиме да го примиш со целив и благонаклонето и да му определиш онолку милостина, колку што Бог ќе те насочи и ќе ти прати знак при твоето божеско и добро расположение. Така ти се поклонуваме до колена и топло го молиме твоето вечно и моќно царско височество преку твојата милостина и помош тој да може повторно да се врати на неговиот трон, да може да се ослободи од големиот долг и да го оттргне инвентарот на црквата од рацете на туѓинците. А нашиот Бог Исус Христос ќе го направи твоето моќно и непобедливо царско височество здраво и долговечно за многу години. Амин.

Овој најсвет митрополит Неофит ги носи со себеси иеромонахот кир Мелетиј и протоевангелот на неговата епархија и неговиот внук од брат Елефтериј и неговиот слуга.

Во месец мај, индиктиј 10

Понизниот митрополит на Костур, Харитон¹⁰

На Воден, Фотиј

На Белград, Партениј¹¹

На Сисаниј, Даниил¹²

На Молиск, Софрониј¹³

(ЦГАДА, Ф.: 52, оп. 2, д. 35, 1-2).

¹⁰ Во хронологијата на Костурската митрополија архиереј под такво име се спомнува во периодот од 1618 и 1631 година.

¹¹ Митрополитот на Белградската (односно Бератската) митрополија – Партениј, се сретнува во грамотата уште во 1631 година, кога ја поддржал грамотата на охридскиот архиепископ Аврамиј Месапса за време на неговите патувања во Русија од 1631 до 1635 година.

¹² Сисанискиот митрополит Даниил бил регистриран и во грамотата на спомнатиот охридски архиепископ Аврамиј Месапса од 1631 година.

¹³ И митрополитот на Молисковската епархија, Софрониј, бил потписник на грамотата на архиепископот Јоасаф оф 1628 година, како и во грамотата на архиепископот Аврамиј Месапса од 1631 година.

2.

Милостива грамота од 7 јули 1629 година No 66, од охридскиот архиепископ Нектариј, поддржана од ерусалимскиот патријарх Теофан и четири владици на Охридската архиепископија (Костурскиот, Јанинскиот, Воденскиот и Сисанискиот), до рускиот цар Михаил Теодорович, за да може гребенскиот митрополит Сергиј да собира милостина во Русија, за да се спаси од долговите во својата епархија и да се врати назад

Ἦ νεκτάριος ἐλέω θῷ ἀρχιεπίσκοπος τῆς αἰουστηνιανης¹⁴ ἀρχιδῶν, καὶ πασης σεργίας, ἀλβανιτίας καὶ τῶν λοιπῶν¹⁵ ὑψηλῶτατε¹⁶ ἐκλαμπρώτατε ὠρθοδοξώτατε¹⁷ θεοσεβέστατε βασιλεῦ καὶ αὐφθέντα¹⁸ μέγα κνέζη μιχαηλ θεωδώρου βῆτζη¹⁹ καὶ μονοκράτωρ²⁰ μοσχόβου, καὶ πασης τῆς μεγάλης ρουσίας ἡμέταιρε²¹ ἀφθηντα²² καὶ βασιλεῦ τῆς ἡμῶν μετριότητος²³ χάριν εὐχὴν καὶ εὐλογεῖαν ἐπιπέμπομεν· δεώμεθα²⁴ τῶν²⁵ κνύμῶν²⁶ ἰσοῦν²⁷ χ' καὶ τὴν ὑπέραγνων²⁸ αὐτοῦ μιταίρα²⁹ εἶνα³⁰ πάντοτα³¹ ποιεῖ ηγηεῖ³²

¹⁴ Ιουστινιάνης; сите сопствени имиња во грамотата се пишувани со мала почетна буква, а така почнува и првиот збор по точка. Тие се автентично предадени и во печатенава верзија на документот.

¹⁵ Овој текст изобилува со правописни грешки, особено со мешањето на о и ω, ретко точното пишување на гласовите ε и ι, што може да се забележи и кај потписите на свештениците.

¹⁶ Во лигатура и надредно се бележат -таτε, -ται, -του, -ους, -ες, комбинирано се пишува μετά, а специфични се знаците за надредно поставените завршни гласови -αν, -ης, -ην, -ων, скратено надредно стои -θ за -θν и -σ за -σει.

¹⁷ ὀρθοδοξώτατε.

¹⁸ αὐθεντα

¹⁹ Надредниот знак во лигатура личи на ου, иако има можност да биде и ω.

²⁰ μονοκράτωρ.

²¹ ἡμέτερε.

²² Види бел. 18.

²³ μετριότητος

²⁴ δεόμεθα

²⁵ τῶν

²⁶ ἡμῶν

²⁷ Ἰησοῦν

²⁸ ὑπέραγνον

²⁹ μητέρα

³⁰ ἵνα

³¹ πάντοτες

³² ὑγιή

καὶ πολληχρώνιον³³ τὴν βασιλείαν σου ἐπὶ πάσι τοῖς παλατοῖς καὶ τῶν στρατοπαίδων³⁴ καὶ πάσι τοῖς ἐμψυχοῖς φοιλοῦσι³⁵ σαι³⁶ ὑποτάξῃ κς' ὁ θς' ὑμῶν³⁷ τοὺς ἐχθροὺς ὑποποδίων³⁸ τῶν ποδῶν σου καὶ ἡ ρωφαία³⁹ σου διασπάσι⁴⁰ αὐτοὺς καὶ ἡ βασιλῆα σου ἀυξηνηθήσεται καὶ πλατηνηθήσεται⁴¹ καὶ κηρηχθήσεται⁴² μέγας βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ οἷα⁴³ οὐκ ἐστὶ ἕτερος βασιλεὺς ἐπὶ τῆς γῆς ὡρθοδοξώτατος⁴⁴ ἐλεῆμων φοιλοδωρος⁴⁵ καὶ φοιλόξενος⁴⁶ ὅτῃ⁴⁷ καὶ κῆρηκται⁴⁸ ἡ βασιλῆα⁴⁹ σου ἀπο ἀνατολῶν ἄιως⁵⁰ δυσμῶν καὶ ὅλοι ηἱ⁵¹ χριστιανοὶ εὐχονται καὶ παρακαλοῦν τὸν θν' ἵνα πολληχρώνι⁵² τὴν βασιλῆαν⁵³ σου. κς' ο θς' δυναμῶσι⁵⁴ καὶ στερεῶσι⁵⁵ τὴν μεγάλην σου βασιλείαν εἰς εἰσὶν πολλῶν ἀμῆν. ἰδοὺ γράφομεν ὑψηλώτατε⁵⁶ βασιλεῦ περι τοῦ ἱεροτάτου⁵⁷ μητροπολίτου⁵⁸ γρεβενοῦ κυρ σεργίου τοῦ ἀδελφοῦ καὶ σοιλοιτουργοῦ⁵⁹ τῆς ὑμῶν⁶⁰ μετριώτητος⁶¹ οἷα⁶² ὁ ἐπτοχός οὗτος ἀρχιερεῦς

³³ πολυχρόνιον

³⁴ τὸν στρατόπεδον

³⁵ φιλοῦσι

³⁶ σε

³⁷ Сп. бел. 26.

³⁸ ὑποπόδιον

³⁹ ρομφαία

⁴⁰ διασπάσει

⁴¹ πλατυνηθήσεται

⁴² κηρυχθήσεται

⁴³ ὅτι

⁴⁴ ὀρθοδοξώτατος

⁴⁵ φιλόδωρος

⁴⁶ φιλόξενος

⁴⁷ Види бел. 43.

⁴⁸ κήρυκται

⁴⁹ βασιλεία

⁵⁰ ἕως

⁵¹ οἱ

⁵² πολυχρονεῖ

⁵³ βασιλείαν

⁵⁴ δυναμώσει

⁵⁵ στερεώσει

⁵⁶ ὑψηλώτατε

⁵⁷ ἱεροτάτου

⁵⁸ μητροπολίτου

⁵⁹ συλλειτουργοῦ

⁶⁰ Сп. бел. 26.

πολλους πυρασμους⁶³ καὶ βασανα του επανέβηκαν ὑπο τους κρατούν-
 τας ὑμᾶς⁶⁴ οτη⁶⁵ καὶ εἰς τὴν ζωὴν αὐτου κινδυνεύσας⁶⁶ καὶ μωλις⁶⁷ ἔγλη-
 σεν⁶⁸ του πικροῦ θανάτου καὶ φοιλακῦσανταις⁶⁹ αὐτόν καὶ ἐγγειθίντα-
 ις⁷⁰ των⁷¹ τηνες⁷² καλῇ⁷³ χριστιανοὶ ἐξέβαλον αὐτῶν⁷⁴ τῆς φηλακῆς⁷⁵ καὶ
 εδεήθη δια γράμματος ἡμεταίρου⁷⁶. καὶ δεδώκαμεν αὐτῷ καὶ ἔρχεται
 προς τὴν μεγάλην σου βασιλείαν καὶ ως ἐλεῆμων καὶ φοιλόξενος⁷⁷ καὶ
 φοιλόπτοχος όπου εἶσαι κᾶμε ἔλεως⁷⁸ καὶ εἰς αὐτῶν των καλῶν⁷⁹ ἀρχιε-
 ρέα ἵνα⁸⁰ κουφοίσι⁸¹ ἐκ τοῦ χρέους αὐτοῦ καὶ επάνέλθη εἰς τὴν ἐπαρ-
 χείαν⁸² αὐτου καὶ μνιμωνέυη⁸³ καὶ ἔυχεται πάντοταις⁸⁴ τὴν βασιλείαν
 σου καὶ ἐλευθερωθοῦν καὶ οἱ ἐγγειοται⁸⁵ αὐτου καὶ ἔυχονται ημέρας
 καὶ νικτός⁸⁶ τὴν βασιλείαν σου ὃ δε σωτύρ⁸⁷ τῶν ὅλων καὶ ὑπρεσβία⁸⁸
 τῆς παναγῆαν θῦ καὶ ἡ ἐυχῇ καὶ ἡ ἐυλογεῖα⁸⁹ της ὑμῶν⁹⁰ μετριώτητος⁹¹
 μετα πάντων ὑμῶν ἀμὴν ἐν μηνὶ ιουλλιώ⁹² ιν⁻⁰⁵ ζ ΑΧ

⁶¹ μετριότητος

⁶² Види дел. 43.

⁶³ πειρασμούς

⁶⁴ ἡμᾶς

⁶⁵ Види дел. 43.

⁶⁶ κινδυνεύσας

⁶⁷ μόλις

⁶⁸ ἐγλύτωσεν

⁶⁹ φυλακίσαντες

⁷⁰ ἐγγυηθέντες

⁷¹ τὸν

⁷² τινές

⁷³ καλοὶ

⁷⁴ αὐτόν

⁷⁵ φυλακῆς

⁷⁶ ἡμετέρου

⁷⁷ Види дел. 46.

⁷⁸ ἔλεος

⁷⁹ αὐτόν τὸν καλόν

⁸⁰ ἵνα

⁸¹ κουφιστεῖ

⁸² ἐπαρχίαν

⁸³ μνημονεύει

⁸⁴ πάντοτες

⁸⁵ ἐγγυήται

⁸⁶ νικτός

⁸⁷ σωτήρ

⁸⁸ ἡ πρεσβεία

⁸⁹ εὐλογία

† καστωρίας θεωφάνης καὶ εὐχαίτης⁹³ τῆς βασιλείᾳ σου;
 † ιωαννίνων διωνισιος καὶ εὐχαιτῆς⁹⁴ τῆς βασιλείᾳ σου;
 † βοδένων ἀκάκιως καὶ εὐχαιτῆς⁹⁵ τῆς βασιλείᾳ⁹⁶ σου
 † σισανιού δανηλ καὶ εὐχετης τῆς βασιλείᾳ⁹⁷ σου

Грамота од 17 јули 1629 година, индиктиј 7, No. 66

† Нектариј⁹⁸ по милост божја архиепископ на Јустинијана Прима Охридска, на цела Србија, Албанија и на останатите [земји].

Највозвишен, пресветол, најправовоерен, најпобожен царе и господаре, велики кнезу Михаил Теодорович! Самодржецу на Москва и на цела Голема Русија, наш господаре и царе на нас понизните, ти испраќаме благодат, молитва и благослов. Го молиме Господа наш Исус Христос и пресветата негова мајка секогаш да придонесе за здравје и долговечност за твоето царско височество и сите на дворецот и на војската и на сите оние коишто вистински те љубат! И нека ги потчини Господ Бог наш непријателите под твоите нозе, нека ги разбије твојот меч и нека се шири и зголемува твоето царство и нека се проповеда како за велик цар и самодржец дека нема друг најправовоерен цар на земјата, што е милозлив, дарежлив и гостољубив. Бидејќи се прочу дека твоето царство се протега од Исток до Запад, сите христијани се молат и го молат Бога да биде долговечно твоето царство. Господ Бог нека даде моќ и цврстина за твоето големо царство за многу години, амин! Еве, му пишуваме на превозвишениот цар за светиот митрополит на Гребена, господин Сергиј,⁹⁹ брат и сослужител во литургијата на нас

⁹⁰ ἡμῶν

⁹¹ μετριοτήτος

⁹² ἰουλίῳ

⁹³ εὐχέτης

⁹⁴ εὐχέτης

⁹⁵ εὐχέτης

⁹⁶ βασιλείᾳ

⁹⁷ βασιλείᾳ

⁹⁸ Поопширно за охридскиот архиепископ Нектариј II (1616-1622; 1635-1636) види кај: Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, том 2, 195-196.

⁹⁹ Гребенскиот митрополит Сергеј (1615/16-1630) тргнал по милостина во Русија (1625), откако пред тоа охридскиот архиепископ Нектариј II во 1624 година му издал препорака за таа цел, односно милостива грамота. Откако ги посетил Влашко, Молдавија, Литванија, Белорусија, стасал во Киев, а оттаму за Москва за да ја при-

понизните. Кутриот овој архиереј претрпел многу искушенија и маки од оние што владеат со нас, оти западнал во животна опасност и само што се спасил од страшната смрт, го затвориле. Но откако застанале како гарантите за него некои добри христијани, го извадиле од затворот. Тој имаше потреба од нашето писмо и му го дадовме. Доаѓа пред твојата висост, што е милосрдна, гостољубива и наклонета кон бедните; покажи милост и кон овој добар архиереј, за да се спаси од долгот и да се врати во својата епархија и секогаш да ја споменува и да се моли за твојата царска висост и за да се ослободат и неговите гарантите и да се молат дење и ноќе за твојата царска висост. А спасителот на сите, првородството на пресветата Богородица и молитвата и благословот од нас понизните (*нека бидат*) со сите вас, амин.

Во месец јули индиктиј 7-ми

† Теофан¹⁰⁰ од Костур, молител за твоето царство

† Дионисиј од Јанина, молител за твоето царство

† Акакиј од Воден, молител за твоето царство

† Даниил Сисаниски,¹⁰¹ молител за твоето царство

(ЦГАДА, Ф.: 52, оп. 2, д. 66, 1-2).

ми даровната грамота од царот Михаил Теодорович. Меѓутоа во градот Трговиште кримските Татари му ја одзеле грамотата и помошта. Затоа, по препорака на ерусалимскиот патријарх Теофан II (1608-1644) по втор пат патува во Русија по милостина. Види: Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, том 2, 218-219.

¹⁰⁰ Костурскиот митрополит Теофан се спомнува во 1624 година. Види: Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, том 2, 229.

¹⁰¹ Митрополитот Даниил како сисаниски владика се сретнува во 1634 и 1652 година (Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, том 2, 247).

Билјана РИСТОВСКА-ЈОСИФОВСКА

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

НЕОБЈАВЕНИ ДОКУМЕНТИ ЗА НАСЕЛУВАЊЕТО НА МАКЕДОНЦИ ВО ОБЛАСТА ТУЗЛУК ВО БУГАРИЈА ВО 1885 ГОДИНА

Преселбите на Македонците во текот на XIX век се одвивале во разни правци, главно кон балканските земји, Египет, Америка итн., а според мотивите и желбите, тие биле со комбиниран економски и политички карактер (како последица на лошата безбедносна ситуација, теророт, немирите, востанијата, пропагандите, војните и меѓународните одлуки). Во правец кон Бугарија Македонците поинтензивно мигрирале особено од втората половина на XIX век и притоа можат да се сметаат како најбројна маса на доселеници. Нивниот број не може со сигурност да се утврди поради долготрајноста на миграцискиот процес со променлив интензитет и во различни правци на движење, како и поради непрецизната евиденција и статистика. Голем бран иселувања има во периодот по Руско-турската војна (1877–1878), растурањето на слободната територија во Пијанечко и неуспехот на Кресненското востание (1878–1879).

Во овој труд се осврнуваме на некои досега необјавени документи од 1885 година, поврзани со историските преселби на Македонците од североисточниот дел на Македонија во областа Тузлук во Бугарија. Историјата на овие доселувања може да се следи од крајот на XIX век и имено во врска со споменатите настани, кога, како резултат на неуспехите на ослободителните акции во Македонија¹ и стравот од одмазда, населението се упатувало кон демаркационата линија и натаму кон бугарската територија. Дел од избеганото население се враќа во напуштените села, а дел трајно останува во Бугарија, по што започнува неговото систематско населување низ бугарската држава.

¹ Ристо Поплазаров, *Ослободителните вооружени борби на македонскиот народ во периодот 1850–1878* (Скопје: Институт за национална историја, 1978), 315–316.

Врз основа на комбинирани истражувања на различни извори на информации, од документација до сеќавања, можеме да ја оформиме сликата за времето и причините за иселувањето, како и за начинот на нивното доселување. На пример, интересни се расказите околу изборот на локацијата за населување – при што како фактор се јавува и наликувањето на родното место на доселеникот. Како што може да се очекува, во нив се забележливи понекогаш анахронизми и нејаснотии во поглед на настани поврзани со причините и времето на доселувањето, како и во поглед на податоците за доселените родови и предисторијата на тие миграции. Меѓутоа, како константа се јавува информацијата дека во Тузлук се населуваат во 80-те години на XIX век. Според спомените на Григор Стоев од Антоново, населувањето се случило „по ослободувањето на Бугарија [во] 1878 година и тоа претежно по Српско-бугарската војна [во] 1885 година“. Тој понатаму раскажува: „Во месец март 1885 година доаѓаат делегати – претставници на одделни родови, да гледаат каде можат да се населат. И им се допадна тука, бидејќи по ослободувањето, пак, турското население се иселува и останува речиси празно пространство. Повозрасните остануваат, а помладите се иселуваат. Така што многу им се допаднала оваа напуштена ритчеста месност, разбранувана како море – во секој дол имало изворчиња, вековни шуми, пасишта, многу овошни дрвја – им се допаднала, бидејќи приличувала на реонот од каде што иделе. Тие доаѓаат претежно од Босилеград – тој е во Србија сега – од Ќустендилско, Пиринска Македонија, Градево, од Гоцделчевско, коишто ние тука ги нарекуваме Македонци. Се дигаат со добитокот, со коли, земаат од покуќнината што можеле. Се населуваат претежно во Пиринец, во Горна и Долна Златица...“.²

Гледано во историски контекст, во времето на османлиското владеење областа Тузлук била претежно населена со турско муслиманско население. Новите доселеници се населуваат на местата на иселеното муслиманско население во периодот по формирањето на Кнежеството и се забележува промена на конфесионалниот и на етничкиот состав на населението. Уште Иречек во 1884 година посведочил за веќе доселените нови жители во Тузлукот, меѓу кои и „Македонци од Џумаја“³. По формирањето на бугарската држава, ова население започ-

² „Памет за Тузлука (Спомени на съвременници)“, *Памет за Тузлука. Историја и култура*, съставители: Кина Атанасова, Мария Димитрова, Виолета Ташева (Велико Търново: Сдружение „Антоново“ – 2000, 2005), 147–148.

³ Мирослав Тошев, „Тузлукът в описанията на чуждестранни пътешественици и учени през XIX век“, *Памет за Тузлука. Историја и култура*, съставители: Кина Атанасова, Мария Димитрова, Виолета Ташева (Велико Търново: Сдружение „Антоново“ – 2000, 2005), 81–82.

нало забрзано да се иселува (доброволно или присилно) и на негово место да се доселува население од други краеве на државата и надвор од неа (од Пиринскиот дел и од источните краеве на Македонија, од Кустендилско, подоцна од Босилеградско итн.).

Во тој контекст започнало делумно спонтано (со роднински врски), но и организирано населување на жители. Карактеристично е што тоа претставува нивна релокација. Марија Богданова од с. Долна Златица сведочи: „Нашите дедовци и прадедовци тргнале од Пиринска Македонија, од Кратово, но има и од западните покраини – Дукат, Црварица и др. Во тоа време преселувањето од Македонија е сврзано со многу тешкотии. Тргнуваат со воловски коли, други со коњи, со черги – катунци – неколку години по Ослободувањето. Тргаат на едно многу тешко патување – со мали деца, многучлени семејства, попат среќаваат делови од разбиената турска војска, треба да запираат, да се кријат. Преселувањето траело со години... Преселниците се движеле организирано – со свои раководители, по востановени ред и правила. Не дошле одеднаш во Горна и Долна Златица и Пиринец. (За Пиринец сум нашла помалку материјали). Најнапред се населиле во реоните на Червен Брјаг, Луковит, Рупци“. Според натамошното раскажување, откако не им се допаднало тука, го замолиле Ст. Стамболов да им дозволи да се иселат од Черни Брјаг и тој ги насочил кон Горна Златица и Кавлак. Но, тие се населиле во Долно Мاست'нлар.⁴

Процесот на доселување се одвивал делумно спонтано, но и организирано од државата. Доказ за административното решавање на проблемот со преселниците од Македонија преку нивното преселување во областа Тузлук во 1885 година се и архивските документи што ги презентираме овде. Тие го потврдуваат преселувањето на поголема група Македонци од пограничната област кај Кустендил во Бугарија, каде што биле пребегани во тој период. Имено документите што се предмет на интерес во овој прилог недвосмислено ги потврдуваат податоците од другите историски извори, поврзани со наративот за доселувањето на Македонците во Тузлук (усни раскази, публикувани сеќавања на преселниците и нивните потомци).⁵

⁴ „Памет за Тузлука“, 187–188.

⁵ За интердисциплинарниот истражување во областа Тузлук во Бугарија (2008): Билјана Ристовска-Јосифовска, „Аспекти од миграциските истражувања на Балканот“, *Балканската миграционна култура: исторически и съвременни примери от България и македония*, състав. Петко Христов (София: Етнографски институт с музей, 2010), 44–110; Билјана Ристовска-Јосифовска, „Миграциите низ документација и традиција (врз примери од Русе, Варна и областа Тузлук во Бугарија)“, *Миграции*

Документите претставуваат преписка помеѓу Административно-полициското одделение при Министерството за внатрешни работи и Министерот за финансии, која трае од април до јуни 1885 година. Од нив дознаваме за барањата од Ќустендилскиот управник „да му се потврди да ги испрати на населување во некои празни тузлучки села сите населени Македонци во Ќустендилскиот округ, коишто се познати на полицијата како неблагонадежни, немаат никаков недвижен имот, не можат да дадат залог и го држат тајно своето оружје во планината. Тој го смета тоа како единствена соодветна мерка за искоренување на разбојништвото во Ќустендилско и за прекратување на нападите на пограничните места во Македонија“. Изјавувајќи дека е наполно согласен со мислењето на тој управник, полицискиот начелник го моли министерот за финансии да бидат отпуштени потребните пари од фондот за преселниците⁶. Министерството за финансии позитивно одговара на 29 април, дека е „согласно да ја отпушти нужната сума за овој случај за сместување на тие Македонци во кажаната месност“ и му наложува на Министерството за внатрешни работи да определи во кои места да бидат населени⁷. На 20 мај Министерството за внатрешни работи известува дека се определени селата „Дере, Каравелиер и Курд-алан, Поповска околија, каде што, според податоците доставени од Разградскиот окружен управник, има празни турски места за сместување на 50 семејства“⁸. Министерот за финансии му ја соопштува оваа одлука на Ќустендилскиот окружен управник на 23 мај и, меѓу другото, пишува: „Со оглед на горекажаното ќе ги направите соодветните распоредувања за преселувањето на односните Македонци, со тоа што навремено ќе донесете колку пари ќе ви требаат за преместувањето на тие преселници

на Балканот. Билатерални истражувања, ред. Билјана Ристовска-Јосифовска (Скопје: Институт за национална историја, 2011), 13–72; Зоранчо Малинов, „Компаративно проучување на акултурацијата на мигрантите од Шоплукот (на примери од источна Македонија и североисточна Бугарија). Comparative Study of the Acculturation of the Migrants from the Shopluk (on Exemples from Eastern Macedonia and North-Eastern Bulgaria)“, *Балканската миграционна култура: исторически и съвременни примери от България и Македония*, състав. Петко Христов (София: Етнографски институт с музей, 2010), 111–154; Зоранчо Малинов, „Македонци во Тузлукот (идентификацијата на преселниците од Македонија во североисточна Бугарија)“, *Миграции на Балканот. Билатерални истражувања*, ред. Билјана Ристовска-Јосифовска (Скопје: Институт за национална историја, 2011), 135–161.

⁶ ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 37 и 37 об.

⁷ ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 38 и 38 об.

⁸ ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 39.

до определените места за нивното населување⁹. Административно-полициското одделение за финансии при Кустендилската окружна управа, во својот извештај (28 мај 1885), му реферира на министерот дека за иселувањето на Македонците во Разградскиот округ ќе бидат потребни околу 3000 лева¹⁰. Конечниот налог на Министерството за финансии до Сметководството е од 8 јуни, со кој му се отпуштаат од Кустендилската окружна благајна на истиот окружен управник 3000 лева¹¹. На истиот датум, Министерството се обраќа и до Кустендилскиот окружен управник: „Како резултат на Вашиот извештај од 28 мин.[атиот] мај под број¹² 3317 Министерството за финансии Ви јавува, Господине Управнику, дека произлезе наредба да Ви се отпуштат 3000 лева од месната благајна за преселување на Македонците“.¹³

Во периодот што следи продолжиле да се одвиваат миграциски движења од привремен или траен карактер. По населувањето во областа Тузлук, луѓето се занимаваат со разни занимања, но како резултат на неповолната економска состојба започнале на одат на т.н. гурбет. Според сеќавањата на потомците, тие заминувале на работа како сидари, малтерции или како градинари, најчесто во организирани групи, предводени од драгомани. Елисавета Милева раскажува: „Мнозина тргнале на гурбет, по печалба. Уште со настапувањето на пролетта, сидари и малтерции од Антоново и од целиот Тозлук ги грабнувале секирите и теслите и, водени од мајстори како Најден Стојанов и Божиљ Најденов, тргнувале од блиските и од подалечните околии, достигнувале дури до кустендилските села. Други антоновчани престојувале и зиме, и лете од чокојските чифлици во Романија, работеле од градините на царска Русија дури таму до Ташкент. Ги воделе месни или горноорјаховски богати драгомани, во чишто длабоки џебови потонувале дебелите печалби“¹⁴. Дестинациите на печалбарите биле различни: градителите оделе низ државата (Софија, Видин), градинарите во Романија, Русија (Ташкент), Узбекистан, Чехија¹⁵, но и во Америка (главно Северна Америка и Аргентина во Јужна Америка). Оде-

⁹ ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 40 и 40 об.

¹⁰ ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 41

¹¹ ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 42 и 42 об.

¹² Во документот: №.

¹³ ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 43.

¹⁴ Елисавета Милева, „История на Антоново“, *Памет за Тузлука. История и култура*, съставители: Кина Атанасова, Мария Димитрова, Виолета Ташева (Велико Търново: Сдружение „Антоново“ – 2000, 2005), 115.

¹⁵ „Памет за Тузлука“, 149.

њето на печалба продолжило како начин на стопанисување и во современата историја овој регион претставува пример за одлив на работната сила.

ПРИЛОГ 1 (превод на документите)

1

Министерство за внатрешни работи	На Господинот Министер ¹⁶ на финансиите
Одделение Адм. Полиц.	<i>Колку што се однесува за пари</i>
№ 2763	<i>фин. Мионистерство ќе ги отпушти,</i>
Април 16 ден 1885 г.	<i>а за во кои места да ги насели остава</i>
г. Софија	<i>на Ваш. Министерство да го избере.</i>

Со телеграмите под броевите¹⁷ 1275 и 1940 кустендилскиот окружен управник моли да му се потврди да ги испрати за населување во некои празни тозлучки села сите Македонци населени во Кустендилскиот округ, коишто се познати на полицијата како неблагонадежни, немаат никаков недвижен имот, не можат да дадат залог и го држат тајно своето оружје во планината. Тој го смета тоа како единствена соодветна мерка за искоренување на разбојништвото во Кустендилско и за прекратување на нападите на пограничните места во Македонија.

Јас сум напълно согласен со мислењето на тој управник и затоа Ве молам Господине Министре, да решите да се отпуштат нужните пари од фондот за преселниците за преселувањето и средувањето на тие Македонци и да му соопштите на кустендилскиот окружен управник во кои државни локации можат се испрати.

Управник на Министерство с.р.¹⁸

Главен секретар с.р.

Началник на Одделението с.р.

(ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 37 и 37 об.)

¹⁶ Понатаму во текстот, сите кратенки и големи букви ќе бидат предадени онака како што се напишани во документите.

¹⁷ Во документот е означено: № №.

¹⁸ Своерачен потпис (на ист начин ќе бидат означени своерачните потписи секаде во текстот).

2

М. Ф.

Оддел. IV.

№ 12783

29 Април 1885 г.

г. Софија

До Министерството
за внатрешни работи

Како резултат на обраќањето од 16 тек. Април[ил]¹⁹ под број²⁰ 2763, што се однесува за преселувањето во Тузлукот на неблагонадежните Македонци, коишто живеат во Кустендилкиот округ, Министерството за финансии, изјавувајќи дека е согласно да ја отпусти потребната сума во овој случај за сместување на тие Македонци во споменатата месност, – има чест да го моли Министерството за внатрешни работи да нареди за да се определи, имено во кои места во Тузлукот ќе треба да се установат преселниците за кои станува збор за населување, имајќи предвид тие да се оневозможат и таму да се занимаваат со разбојништво, преземајќи за тоа и здрави мерки, та гореназначените Македонци да бидат принудени да се фатат за чесен труд, за да не останат бесполезно потрошени парите по нивното преселување и сместување.

Министер: Каравелов (потп.)

-Главен секретар: Д. Поппов (потп.)

Началник на Одделението: Г. п. Ш[ојлеков] (потп.)

(ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 38 и 38 об.)

3

Министерство

за

внатрешни работи

Одделение Адм. Полиц.

№ 3580

На Господинот Министер

за финансии

¹⁹ Со средни загради ќе бидат означени деловите од текстот што ги дополнил авторот на овој текст како своја претпоставка.

²⁰ Во документот е означено: №.

Мај 20 ден 1885 г.

г. Софија²¹

Имам чест да Ви јавам Господине Министре, дека за преселување на неблагонадежните Македонци што живеат во Ќустендилскиот округ јас сум на мислење да се определат селата²² Дерѐ, Каравелиер и Курд-алан, Поповска околија, каде што, според податоците доставени од Разградскиот окружен управник, има празни турски места за сместување на 50 семејства.

Управник на Министерство с.р.

Главен секретар с.р.

Началник на Одделението с.р.

(ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 39)

4

№ 1097

108

М. Ф.

Оддел. IV.

23 Мај 1885 г.

№ 15094

На Господинот Ќустендилски
Окр. Управник

Како резултат на ставот на Министерството за внатрешни работи од 20 тек.[овниот] мај под број²³ 3580, по повод Вашите телеграми под броевите²⁴ 1875 и 1940, во врска со испраќањето за населување на неблагонадежните Македонци во Тузлукот, кои сега живеат во внатрешноста на Вашиот Округ, Министерството на финансиите Ви јавува, Господине Управнику, дека споменатите Македонци треба да се преселат во Разградскиот округ во с.с. Дерѐ, Каравалер и Курт-алан (Попов-

²¹ На маргината на документот стои напишано: На № 12 783.

²² Во документот: с.с.

²³ Во документот: №.

²⁴ Во документот: №№.

ска околија), каде што, според податоците доставени од Г-дин Разградски Окр. Управник, има празни турски места за 50 семејства.

Со оглед на горекажаното ќе ги направите соодветните распоредувања за преселувањето на односните Македонци, со тоа што навремено ќе донесете колку пари ќе ви требаат за преместувањето на тие преселници до определените места за нивното населување.

Министер: Каравелов (потп.)

Гласен секретар: Д. Попов (потп.)

за Началникот на Одделението: С. Гердов (потп.)

(ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 40 и 40 об.)

5

Ќустендилска

окружна управа

Одделение административно-полициско

№ 3317

Мај 28 ден 1885 г.

г. Ќустендил²⁵

Извештај

На Господинот Министер

за финансии

Ви реферирам, Господине Министре, дека за иселувањето на Македонците во Разградскиот округ ќе ми требаат околу 3000 лева, за коишто молам да се издаде поскоро налогот за плаќање.

Окр. Управник: с.р.

Секретар: с.р.

(ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 41)

²⁵ На маргината со ракопис е испишано: „Се поднесува на Господинот Министер и тој одобрува да се дадат 2000 лева“ и „На № 15094“, а „справ 15094“ под обраќањето до министерот.

№ 1217

Д 108

М.Ф.

До Сметководството

Оддел. IV.

8 Јуни 1885 г.

№ 16924

Како резултат на извештајот на Кустендилскиот Окр. Управник од 28 мин.[атиот] мај под број²⁶ 3317 го молам Сметководството да се нареди, за да му се отпуштат од Кустендилската Окр. благајна на истиот Окр. Управник три илјади (3000) лева, за трошоци на преселувањето во Разградскиот Округ [на] неблагонадежните Македонци (арамии) што сега живеат во Кустендилскиот округ.

Таа сума (3000 л.) да се отпуштат по чл. XIII 988 од тек. буџет на Министерството.

За Началникот на Одделението С. Гердов (потп.)

ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 42 и 42 об.

№ 1218

Д 108.

М.Ф.

На Господинот Кустендилски Окр. Управник

Оддел. IV.

8 Јуни 1885 г.

№ 16925

Како резултат на Вашиот извештај од 28 мин.[атиот] мај под борј²⁷ 3317 Министерството за финансии Ви јавува, Господине Управ-

²⁶ Во документот: №.

²⁷ Во документот: №.

нику, дека произлезе наредба да Ви се отпуштат 3000 лева од месната
благајна за преселување на Македонците.

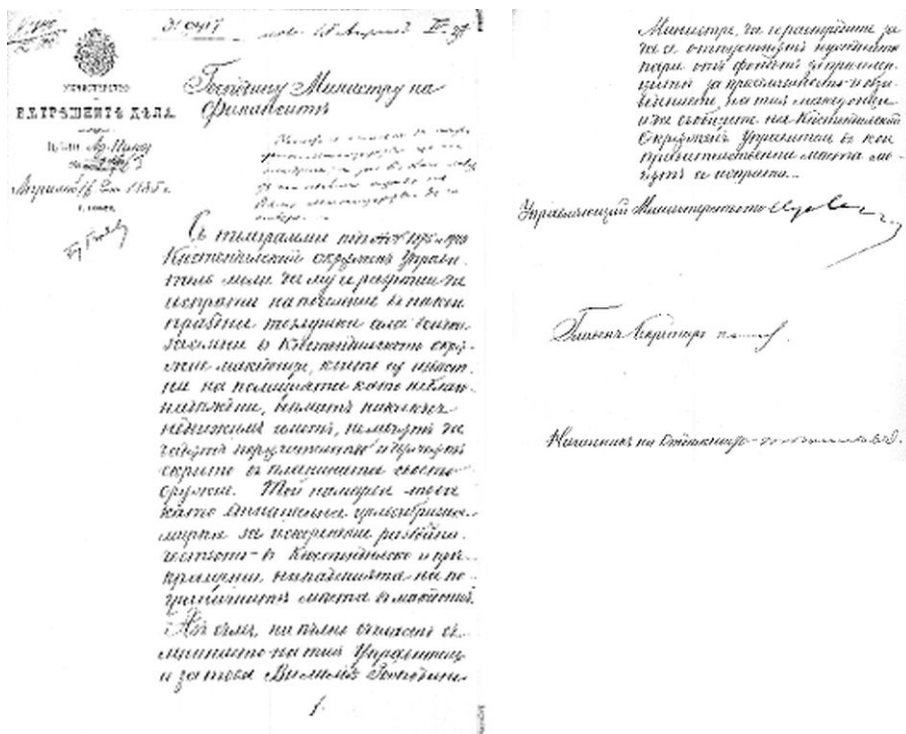
За Министерот

Главен секретар: Д. Поппов (потп.)

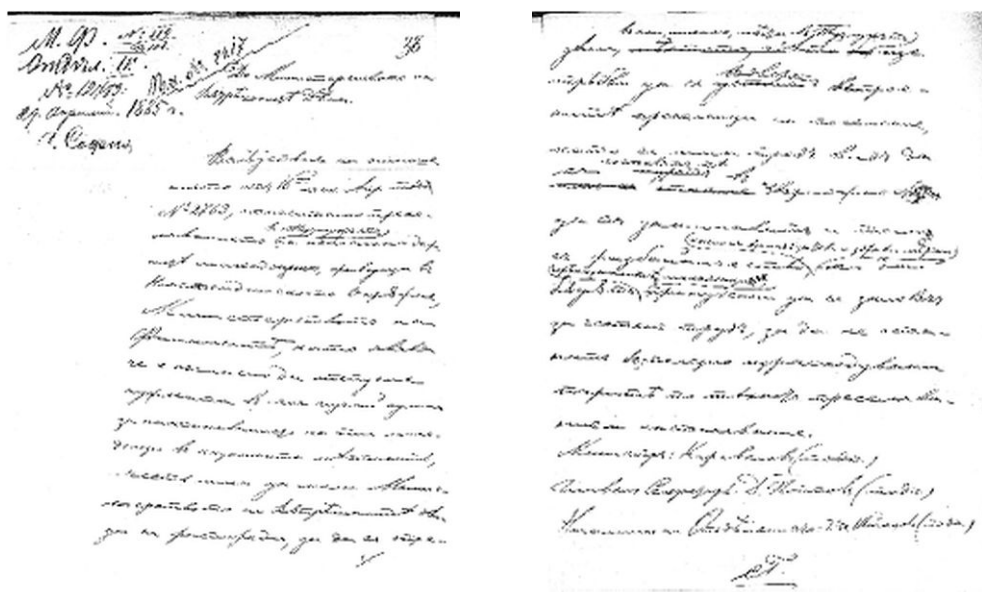
За Началникот на одделението: С. Гердов (потп.)

(ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 92, л. 43)

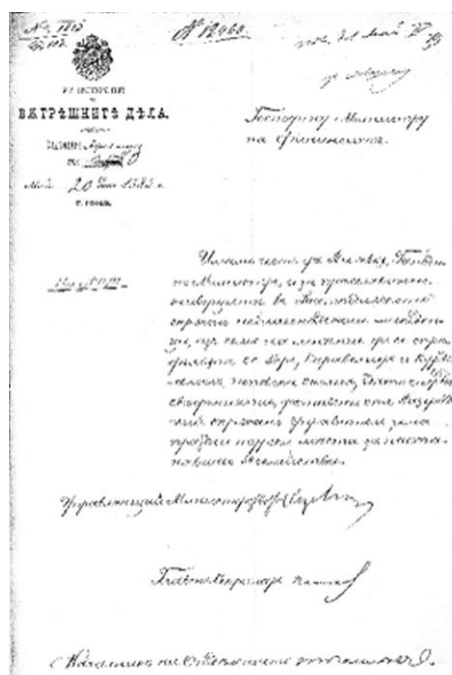
ПРИЛОГ 2 (факсимили на документите)

Документ бр. 1

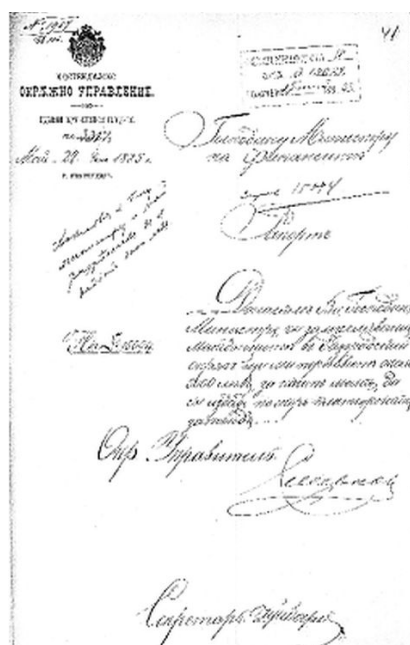
Документ бр. 2

Документ бр. 3

1897...
1898...
1899...
1900...
1901...
1902...
1903...
1904...
1905...
1906...
1907...
1908...
1909...
1910...
1911...
1912...
1913...
1914...
1915...
1916...
1917...
1918...
1919...
1920...
1921...
1922...
1923...
1924...
1925...
1926...
1927...
1928...
1929...
1930...
1931...
1932...
1933...
1934...
1935...
1936...
1937...
1938...
1939...
1940...
1941...
1942...
1943...
1944...
1945...
1946...
1947...
1948...
1949...
1950...
1951...
1952...
1953...
1954...
1955...
1956...
1957...
1958...
1959...
1960...
1961...
1962...
1963...
1964...
1965...
1966...
1967...
1968...
1969...
1970...
1971...
1972...
1973...
1974...
1975...
1976...
1977...
1978...
1979...
1980...
1981...
1982...
1983...
1984...
1985...
1986...
1987...
1988...
1989...
1990...
1991...
1992...
1993...
1994...
1995...
1996...
1997...
1998...
1999...
2000...
2001...
2002...
2003...
2004...
2005...
2006...
2007...
2008...
2009...
2010...
2011...
2012...
2013...
2014...
2015...
2016...
2017...
2018...
2019...

Документ бр. 4

Документ бр. 5

Марјан ИВАНОВСКИ

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ЕДЕН ДОКУМЕНТ ЗА НАРУШУВАЊЕ НА ДОГОВОРОТ ЗА МИР МЕЃУ ФНР ЈУГОСЛАВИЈА И НР БУГАРИЈА ОД СТРАНА НА ВЛАДАТА НА НР БУГАРИЈА ОД 1953 ГОДИНА

По завршувањето на Втората Светска војна започнал нов процес на затоплување на југословенско-бугарските односи наметнат од новите лидери на двете земји Јосип Броз–Тито и Георги Димитров. Односите оделе во насока на создавање на една јужнословенска федерација, што резултирале со признавање на националните малцински права на Македонците во НР Бугарија и добивање на т.н. културна автономија во пиринскиот дел на Македонија. На Македонците од пиринскиот дел на Македонија за прв пат им било дозволено да се изјаснуваат како Македонци по националност и слободно да го користат и да учат на мајчиниот јазик во училишта. Потоа биле отворани македонски книжарници, а во Благоевград започнал со работа Обласниот македонски народен театар.¹

Но, со Резолуцијата на Информбирото (1948), југословенско-бугарските релации се нарушиле, а процесот на културна автономија на Македонците во пиринскиот дел бил блокиран и правата што ги уживаа Македонците укинати. По оваа година започнало грубо кршење на човековите права на македонското национално малцинство во Бугарија. Македонците биле повторно подложни на старата политика на денационализација и асимилација преку разни форми на притисоци.

Документов што го објавуваме е куса информација за отстапувањата од договорот за мир меѓу Југославија и Бугарија од 1944 година од страна на Бугарија по однос на член 2 кој на сите граѓани без иску-

¹ Обласниот македонски народен театар започнал со работа на 7 ноември 1947 година. Васил Јотевски, *Националната афирмација на Македонците во пиринскиот дел на Македонија 1944-1948*, (Скопје: ИНИ, 1996), 118.

чок им ги гарантира основните човекови права. Во документот се потенцираат разните „дискриминаторски мерки према македонското малцинство во Бугарија“ и југословенската официјална протестна нота. Документот произлегува од Комисијата за Меѓународни врски на Централниот Комитет на Сојузот на комунистите на Југославија и Сојузниот одбор на Социјалистичкиот сојуз на работниот народ на Југославија и е настанат во 1953 година. Истиот се наоѓа во Архивот на Југославија во Белград, во фондот на ЦК СКЈ² и го пренесуваме во целост.

ПОВРЕДИ НА ДОГОВОРОТ ЗА МИР СО БУГАРИЈА ОД СТРАНА НА ВЛАДАТА НА НР БУГАРИЈА

а) Народниот фронт на Југословените во Бугарија и македонското национално малцинство во Пиринска Македонија

Член 2 од Договорот за мир со Бугарија гласи: „Бугарија ќе ги преземе сите потребни мерки на сите лица без разлика на раса, пол, јазик или вера уживање на човековите права и основните слободи, подразбирајќи слобода на говорот, печатот и публикациите, вероисповеста, политичко уверување и групирање.“

Меѓутоа веднаш по објавувањето на јунската Резолуција на ИБ од 1948 г. бугарската Влада и нејзините органи, наспроти изјавата на бугарската Влада дека таа резолуција нема да има влијание на државните односи измеѓу двете земји /види док. бр. 23, Бела книга/ започнале систематски и грубо да вршат разни дискриминаторски мерки према македонското малцинство во Бугарија, југословенските граѓани и нивните организации и културни установи, лишувајќи ги со тоа од основните права загарантирани во Договорот за мир.

Така Владата на НР Бугарија донела одлука, објавена во бугарскиот печат на 3 октомври 1948 година, за распуштање на организацијата „Народен фронт на Југословените во Бугарија“ со мотивација дека нејзините членови спроведуваат активност која наводно не е во согласност со бугарските закони и интереси на двете земји, иако Министерството за внатрешни работи на НР Бугарија, ја одобрила работата на новата управа на организацијата избрана на 18 април 1948 година.

Се со цел фабрикување на „оправдувањата“ за оваа одлука на бугарските власти на 15 и 20 септември 1948 година поголема група де-

² Архив на Југославија во Белград, ЦК СКЈ, XVIII – К.1/14

зертери од Југославија, од бугарска народност, со пасивно соучесништво на офицери од бугарската милиција, организирале напад на просториите на организацијата НФ на Југословените во Софија, каде се демолирани просториите на организацијата, тргнати и уништени сликите на државните раководители на ФНРЈ и сл. Во настојувањата да наметне на организацијата раководство, кое би ја поддржувало бугарската Влада во нападите на ФНРЈ и нејзините раководители, пред овие напади уапсени се три члена на Управниот одбор и повеќе други членови на организацијата кои пружале отпор заедно со целата Управа /освен претседателот кој поднел оставка/ и членството на овие настојувања на бугарските органи да една слободно создадена и со закон одобрена организација да се вклучи во пропагандниот апарат на бугарската Влада.

После забраната, просториите и имотот на организацијата е предадена на употреба на групата дезертери од Југославија, на кои бугарската Влада им пружала прибежиште и помош во развивањето на непријателската дејност против ФНРЈ.

За тој свој акт на забрана на организацијата НФ на Југословените во Бугарија, Владата на НРБ, никогаш официјално не ја известила Владата на ФНРЈ.

Исто така бугарската Влада презела низа мерки со кои македонското малцинство во Бугарија, населено во Пиринска Македонија и кое брои 240.000 жители, е лишено од своите основни малцински права. Така, донесена е забрана за учење на македонски јазик во малцинските училишта, забрана за растурање книги и весници на македонски јазик, забрана за прикажување на театарски претстави на македонски јазик во театарот во Горна Џумаја и сл.

23 јули 1948 година, со нота бр. 288-I Амбасадата на ФНРЈ во Софија протестираше поради претресот извршен во југословенските книжарници „Македонска книга“, заплена и забрана на растурање на печат на македонски јазик и протерување на намесниците на овие книжарници.

Александар СИМОНОВСКИ

ЈНУ Институт за национална историја – Скопје

ПРОГЛАС НА НАЦИОНАЛНИОТ КОМИТЕТ НА ЈУЖНА СРБИЈА ВО 1944 ГОДИНА

По Априлската војна (1941) и извршената окупација, бугарските и италијанските власти ја воспоставиле својата воено-полициска и административна управа. Единствената организирана морална и материјална сила која застанала да се бори против наци-фашизмот и окупацијата на Југославија била Комунистичката партија на Југославија (КПЈ). Кон ова се приклучиле и македонските комунисти, патриоти и антифашисти, пред сè, поради нивната недвосмислена и јасната национална стратегија. И покрај бројните тешкотии, во недостиг на други организирани сили во секој поглед, Покраинскиот комитет на Комунистичката партија за Македонија и Покраинскиот воен штаб, кој израснал во Главен штаб на Народноослободителната војска и Партизанските одреди на Македонија, како македонско национално раководство, врз себе ја презеле улогата и одговорноста да го организираат македонскиот народ на оружен отпор.¹

За време на Народноослободителната борба (НОБ) на Македонија е водена борба против делот на Равногорското движење во вардарскиот дел на Македонија. Тоа значело борба за да не се обнови поредокот во кој Македонците не би биле национално признаени.

Концептот на Равногорското движење за обнова на Југославија предвидува да се извршат промени во структурата на државата. Југос-

¹ Тодор Чепреганов, Ѓорѓи Чакарјаневски, „Прва македонско-косовска ударна бригада: бригада на братството и единството (ретроспектива)“, во зборникот *Афирмација, продлабочување и проширување на вековните културни врски меѓу Р. Македонија и Р. Србија, Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир, одржан на 30-ти и 31-ви октомври 2015 година во Битола* (Битола: Конзулат на Република Србија во Република Македонија – Битола, 2016), 401.

лавија би ја задржала кралската форма на уредување, меѓутоа на нови федералистички основи. Земјата би била поделена на три федерални единици: српска, хрватска и словенечка.² Бранејќи ги старите позиции, ова Движење дошло во судир со КПЈ. За разлика од Равногорското движење, чија цел била да се сочува монархијата, КПЈ сакала рушење на монархијата и промена на власта и на политичкиот систем во земјата.³

На Второто заседание на Антифашистичкото собрание (веќе) на народното ослободување на Југославија – АВНОЈ (Јајце, 29 – 30 ноември 1943 година) било донесено решение дека Југославија ќе се изгради на федеративен принцип кој ќе им осигура полна рамноправност на Србите, Хрватите, Словенците, Македонците и на Црногорците, односно на народите на Србија, Хрватска, Словенија, Македонија, Црна Гора и на Босна и Херцеговина. Била донесена одлука на Југословенската кралска влада да ѝ се одземат правата на законска влада на Југославија, а особено правото пред странските држави да ги застапува народите на Југославија. На кралот Петар II Караѓорѓевиќ⁴ му било забрането да се врати во Југославија. Прашањето за кралот и за монархијата требало да се реши по ослободувањето на целата земја. АВНОЈ било прогласено за врховно законодавно и извршно претставничко тело на народите на Југославија и за врховен претставник на суверенитетот на народите и на државата Југославија како целина.⁵

На Светосавски конгрес во с. Ба (близу Равна Гора во Западна Србија), од 25 до 28 јануари 1944 година, е усвоена програма на Равногорското движење за внатрешното уредување на нова Југославија. Одлучено е југословенската држава да се обнови како тријалистичка федерација на Србите, Хрватите и на Словенците и да се уреди „во облик

² Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала, Избрани ратни списи*, Прва књига, Приредили: Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић (Београд: Српска реч, 1998), 64.

³ Милан Лазић, *Равногорски покрет 1941-1945* (Београд: ИНИС, 1997), 268-269.

⁴ Петар II Караѓорѓевиќ (1923 – 1970), крал на Југославија. Бил доведен на престол со државниот удар од 27 март 1941 година. Во Априлската војна, со Владата побегнал во странство. Го прифатил Равногорското движење како потпора за враќање во земјата и за воспоставување на монархијата. *Документа са суђења Равногорском покрету 10. јуни – 15. јули 1946. године*, Друга књига, Проф. др Миодраг Зечевић (Београд: СУБНОР Југославије, 2001), 1893; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, Tom XIV, Knjiga 1, *Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941 – 1942*. (Београд: Vojnoistorijski institut, 1981.), 10.

⁵ *Jugoslavija 1918-1984, Zbirka dokumenata*, Branko Petranović, Momčilo Zečević (Београд: Rad, 1985), 544-546.

на уставна и парламентарна наследна монархија, со народната династија Караѓорѓевиќ и со кралот Петар II на чело“.⁶ Било констатирано дека никој нема право да го разреши кралот Петар II, сè дотогаш додека слободно избрано народно претставништво по легален пат не го изврши тоа.⁷ Равногорското движење првпат отворено го усвоило начелото на федерализам како основа за идното уредување на југословенската држава.⁸ Конгресот ги отфрлил одлуките од Второто заседание на АВНОЈ кои предвидувале федерација од шест федерални единици во која Црногорците и Македонците би биле признаени како посебни нации.⁹

На Конгресот преовладало мислењето дека идната Југославија мора да биде уредена на федеративна основа. На тоа, секако, влијаел и ставот на Југословенската кралска влада. Слободан Јовановиќ (1869 – 1958), претседател на владата, во декември 1942 година го известил Дража Михаиловиќ¹⁰ дека идното внатрешно уредување на Југославија мора да биде на федеративен принцип. Во пролетта 1943 година Југословенската кралска влада под притисокот на Британците и поради потребата за создавање на единство во владата, изјавила дека Југославија ќе биде обновена, дека ќе се извршат темелни внатрешни реформи на демократски основи и дека идното уредување ќе биде федеративно, со три федерални единици (Србија, Хрватска и Словенија), со единствена централна влада и со династијата Караѓорѓевиќ. Михаиловиќ како член на таа влада морал да се придржува до југословенската програма, но прашање е колку искрено тој ја прифатил.¹¹

⁶ Милан Весовић, Коста Николић, *Уједињене српске земље: равногорски национални програм* (Београд: Време књиге, 1996.), 225.

⁷ Весовић, Николић, *Уједињене српске*, 56-71, 223-227; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 544-545.

⁸ Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941 – 1945*, Preveo Nikica Petrak (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Zagreb, 1979.), 355-358.

⁹ Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир генерала*, 65.

¹⁰ Драгољуб М. Михаиловиќ (1893 – 1946), армиски генерал, командант на Југословенската војска во татковината, началник на штабот на Врховната команда и воен министер во југословенските кралски влади (1942 – 1944). Уапсен е на 13 март 1946 година. Бил осуден на смрт и е стрелан на сè уште непозната локација во ноќта помеѓу 16 и 17 јули 1946 година. Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941 – 1945.*, Књ. 1-2 (Београд: Завод за уџбенике, 2014); Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević, „Zarobljavanje i streljanje generala Dragoljuba Mihailovića 1946. godine – nova saznanja o arhivskoj građi“, *Istorija 20. veka*, god. XXVII, br. 2, Beograd (2009), 9.

¹¹ Весовић, Николић, *Уједињене српске*, 68-69.

Равногорското движење не ги признавало Македонците за посебен народ и тие биле сметани за Срби. Вардарскиот дел на Македонија бил сметан за српска земја (Јужна Србија), т.е. за составен дел на Србија. Сообразно со таквата политика во Упатствата бр. 1 и 2 од 5 февруари 1944 година, упатени од Михаиловиќ до Југословенската организација на равногорките се споменува Јужна Србија. Во тој поглед во Упатството бр. 2 е уочлива негативната критика што била упатена до КПЈ за признавањето на постоењето на македонскиот идентитет: „Косово и Јужна Србија, колекции на српството, за кои толку жртви се поднесени и по Куманово и по Брегалница, комунистите на чело со Тито (Јосип Броз-Тито, б.н.) сега му го продаваат Косово на Арнаутите, а Јужна Србија на 'Македонците'“. ¹²

Во печатот на Равногорското движење, кога се пишувало за македонски народ, тоа било во правец на неговото непризнавање и осудување на тврдењето на КПЈ дека постои македонски народ. Во весникот *Све за српство*¹³ бр. 4 од 15 февруари 1944 година е забележано: „Комунистите добро знаеја дека националното единство на српскиот народ е неговата главна сила, така што со сите сили тежнееја да го расцепкаат, да создадат што повеќе спротивности меѓу српските покраини, па ду-

¹² Драгољуб М. Михаиловиќ, *Рат и мир ђенерала*, 166-170.

¹³ Пропагандниот отсек на Посавско-колубарската група на корпуси, односно Одделението за пропаганда на Командата на ваљевскиот округ, го издавало весникот *Све за српство*. Првиот број излегол на 25 декември 1943 година. Весникот излегувал петнаесетдневно, а во извесни интервали и месечно. Умножуван е на гештетер на 6 до 10 страници, во помал формат (30x20). Во технички поглед спаѓал меѓу послабите изданија на равногорскиот печат. Уредници биле Момчило Вељковиќ и Пантелија Јововиќ. Тие не се потпишувале на весникот, освен што тоа еднаш го направил Јововиќ, потпишувајќи се како уредник на 10-иот број. Покрај неговото име се потпишал и командантот на ваљевскиот округ, како контролен орган на весникот. Објавени се 11 броеви (и еден вонреден број). Последниот, 11-иот број, излегол во август 1944 година.

Прилозите, главно, биле подредени на грижата за одбраната и за опстанокот на српството, за зачувувањето на националното единство и за создавањето на нова држава и на општество инспирирано од равногорската идеологија. Тоа се изразуvalo и во насловите на некои прилози, како што се: „Дража и српскиот народ“, „Српски народ“ (бр. 1); „Веруваме во историската мисија на српскиот народ“ (бр. 3); „Комунистички тези за српскиот народ“ (бр. 4); „Говори непокорената Србија...“, „Српска стварност“ (бр. 5); „Вечни завери против српството“, „Српска национална демократска револуција“ (бр. 10); „Српски животен простор“ (бр. 11) и др. Милан Б. Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди четничког покрета у Србији 1941-1944.*, Приредили Др Милан Весовић, Мр Коста Николић (Београд: ИСИ, 1995), 110-112.

ри и градови. Така дојде до тоа комунистите да тврдат дека постои... 'македонски' народ...".¹⁴

Македонскиот народ својата национална афирмација ја стекнал преку концептот на КПЈ. Наспроти програмската поставеност на Равногорското движење, КПЈ признала дека Македонците се посебен народ со право на држава во југословенската федерација. Решенијата на Второто заседание на АВНОЈ биле прифатени во текот на НОБ на Македонија. Одлуките на АВНОЈ послужиле како основа за одржување на Првото заседание на Антифашистичкото собрание на народното ослободување на Македонија – АСНОМ (2 август 1944 година).¹⁵ На Првото заседание на АСНОМ Македонија се конституира и се прогласува за држава во авнојската југословенска федерација.

Во оваа пригода објавуваме еден документ на Националниот комитет на Јужна Србија. Врз основа на изворите и на литературата со кои што засега располагаме, укажуваме дека не сме во можност да одговориме на прашањата кога и каде бил формиран овој Комитет, кои лица го сочинувале и каква функција имал. Од друга страна, барем содржината на документот ни е (некаков) показател дека Националниот комитет на Јужна Србија делувал во рамките на Равногорското движење.

Документот не е датиран. Ние го датираме во 1944 година од причина што во него постои формулација која е слична на еден дел од Резолуцијата на Светосавскиот конгрес. Имено, во документот се вели: „Во идната нова Југославија на народот има да му се даде можност за задоволување на сите посебни покраински интереси: културни, економски, социјални, политички и други, и тоа низ широка и низ самостојна народна самоуправа“. Во Резолуцијата се наведува: „Во сите федеративни единици на заедничката држава¹⁶ на народот има да му се даде можност за задоволување на посебните покраински економски, културни, социјални и други интереси и потреби низ широка народна самоуправа“.¹⁷

¹⁴ Весовић, Николић, *Уједињене српске*, 218-220.

¹⁵ Новица Велјановски, „АВНОЈ и Македонија“ во зборникот *Главниот штаб на Народноослободителната војска и партизанските одреди на Македонија (1941–1945), По повод 90 години од раѓањето на Михаило Апостолски, Прилози од Научниот собир одржан во Скопје на 19 и 20 декември 1996 година* (Скопје: МАНУ, ИНИ, 1997), 241.

¹⁶ Се мисли на три федерални единици (се однесува на одлуката на Конгресот југословенската држава да се обнови како тријалистичка федерација на Србите, Хрватите и на Словенците).

¹⁷ Лазић, *Равногорски покрет*, 282; Весовић, Николић, *Уједињене српске*, 225.

Документот е напишан на српски јазик, а преводот е на редакторот. Подвлечениот дел во документот е задржан и при објавувањето. Документот се наоѓа на две места: во Државниот архив на Република Македонија, Скопје, фонд НОБ, кутија 32, архивски број 1971, и во Документационото одделение „Д-р Велимир Брезоски“ при Институтот за национална историја во Скопје, фонд Оставина на проф. д-р Велимир Брезоски, кутија 2.

ЈУЖНОСРБИЈАНЦИ

Се ближи крајот на најстрашната војна во историјата на човештвото. Нацизмот и фашизмот се на издивнување. Балканот е во крв и во оган. Распнатиот српски народ ги преживува судбоносните денови. Српскиот народ крвари.

Во вртлогот и во хаосот на војната пред нас се тешки и важни проблеми. Во прв ред е проблемот на класичниот Југ – коленката на српството. Нашиот вреден, чесен народ на Југ е оставен самиот на себе. Неговите интереси и судбината се предмет на договарање на разни групи и фракции, без учество на самиот народ.

Во оваа војна Бугарите нè издадоа на еден беспримерен начин и со тоа докажаа дека никогаш не беа искрени и дека секој нивни дипломатски и политички акт беше пресметан, во погоден момент да му забијат нож во грб на својот брат. Српскиот народ тоа никогаш нема да им го заборави.

Им порачуваме на сите оние, кои во овие денови ја решаваат судбината на српскиот народ на Југ, дека нивните одлуки се прерани, бидејќи на народот не му се пружи можност да се изјасни за животните, политичките и за социјалните проблеми на утрешнината. Без учество на српскиот, хрватскиот и на словенечкиот народ не може да биде решен ниеден проблем на Југославија, а особено прашањето на југословенска Македонија чии синови се прогонети од окупаторот на сите страни на светот, а најмногу се во Србија. Чукна часот кога судбината на Југот треба во своите раце да ја земат чесните синови на Југот, како единствени легитимни претставници на народот.

Нашиот животен идеал е службата на Југот. За тој идеал сме подготвени да поднесеме најголеми жртви, онака како што цел еден век ги поднесуваше малечката Србија заедно со нас од Македонија и од

Стара Србија. По цената на огромните жртви и на крвта, Србија го создаде своето најголемо дело – Југославија. Нашиот вековен непријател, Германецот, употреби огромна воена машина и многубројни други средства и методи за да ја уништи Југославија, а со тоа и Србија. Ние не сме слепи. Свесни сме за пеколните планови на нашите непријатели и затоа се потчинуваме на диктатот на здравиот разум: Југославија пред сè и над сè, баш затоа што секогаш му пречеше на нашиот вековит непријател. Над сè ние сме Југословени.

Јужносрбијанци, на собир! Каде и да сте и каде и да живеете на територијата на Југославија, да се собереме и да се обединиме. Тоа е потреба, тоа е услов за нашата акција. Ги повикуваме сите добронамерни, сите искрени и чесни патриоти и овде и во Македонија и во Стара Србија, на кои на срцето им лежи судбината на Југот, да се соберат околу Националниот комитет за ослободувањето на Јужна Србија. Без оглед на политичките и на социјалните определувања ги повикуваме сите синови на Југот на собир. Времињата се тешки и судбоносни и ние немаме намера за политизирање. Компактни, сложни и обединети, ние ќе бидеме способни да ги совладаме сите тешкотии кои се пред нас, без оглед кој како гледа на повоеното уредување на Југославија, бидејќи нашата цел е јасна: ослободување на Јужна Србија од окупаторот и од оние кои нам секогаш ни беа туѓи.

Ние остануваме верни на начелото¹⁸ на демократијата и тоа е нашето верују. Ние сме борци за начелото на народната социјална правда на целиот наш народ – на сите општествени слоеви. Одлучни сме и сме бескомпромисни противници на сите крајности и на сите видови на тиранија и на диктатура. Нашиот пример се големите западни демократии, препородени во оваа војна. Народната волја и народните потреби за нас се закон. Тоа ќе биде основа за нашата акција.

Југославија наскоро ќе воскресне. Овие денови сме во зазорувањето: на слободата, на братството и на еднаквоста. Во идната нова Југославија на народот има да му се даде можност за задоволување на сите посебни покраински интереси: културни, економски, социјални, политички и други, и тоа низ широка и низ самостојна народна самоуправа. Со нас се Југословенската војска во татковината на чело со началникот на штабот на Врховната команда, генералот Дража Михаиловиќ, и нашите моќни сојузници Америка, Советска Русија и Англија.

¹⁸ Во документот се користи терминот *начелства*.

Јужносрбијанци, на собир! Ве повикува светата земја на Југот, во којашто се родивте, којашто Ве одгледа, во најтешките часови на нашиот народ да ѝ се ставите во служба.

НАЦИОНАЛЕН КОМИТЕТ НА ЈУЖНА СРБИЈА

**МАРИЈА МИХАЈЛОВА-МРАВКАРОВА, ВОВЕД ВО
ОСМАНСКА СФРАГИСТИКА
(СОФИЈА: АВАНГАРД ПРИМА, 2016), 192**

Во текот на 2016 година во издание на Авангард Прима во Софија на бугарски јазик на вкупно 192 страници излезе од печат книгата *Увод в османската сфрагистика* од авторката Марија Михајлова-Мравкарова.

Марија Михајлова-Мравкарова е родена во 1936 година во Истанбул. Специјализира османистика на Софискиот универзитет „Св. Климент Охридски“ во 1962 година. Од 1965 година е научен соработник и раководител на Ориенталниот оддел во Народната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ во Софија. Од 1984 година е професорка на одделот Туркологија во Центарот за источни јазици и култури при Факултетот за класични и нови филологии на Софискиот универзитет „Св. Климент Охридски“ каде ги предава предметите Османски јазик, Историја и историска граматика на турски јазик, Вовед во османска дипломатика, Османска палеографија, Османска нумизматика и сфрагистика, Турски извори за бугарската историја и Превод и анотација на османски текст. Во 1991 година се стекнува со научната титула доцент по предметите историја и историска граматика на турски јазик. Авторка е на над 150 студии, описи, статии и реферати на домашни и меѓународни конгреси, како и преводи од областа на османистиката и туркологијата. Нејзина потесна област на истражување се Гагаузите и Татарите населени во Североисточна Бугарија.

Османската сфрагистика е помошна историска дисциплина, дел од османистиката која го проучува потеклото, формата, структурата, текстот и автентичноста на печатите кои се среќаваат врз османските писмени извори. За таа цел сфрагистиката ја проучува нивната надворешна страна – форма, вид, шрифт и мастило, како и нивната внатрешна страна – јазик, структура и содржина.

Делото *Увод в османската сфрагистика* е поделено на вкупно девет поглавја со следните наслови: Сфрагистиката како научна дисциплина; Османска сфрагистика; Печатите во османлиското општество; Уметничката вредност на печатите; Правни проблеми врзани за печатите; Печати употребувани во османлиската империја; Турски печати; Бугарски печати; и други печати врз османските документи. На почетокот книгата започнува со вовед, додека на крајот содржи заклучок, користена литература, прилози, термини и изрази сврзани за печатите, како и терминологички речник.

Во првата глава е опишано значењето на сфрагистиката како помошна научна дисциплина, потеклото на сфрагистиката, како и врската со другите научни дисциплини. Во втората глава е подетално објаснета османската сфрагистика која е всушност и предмет на обработка на делото. Во третата глава е објаснето значењето на печатите во османското општество и историјатот кога започнале истите да се употребуваат. Четвртата глава содржи информации за уметничката вредност на печатите, пред сè нивната форма, материјалот од кој се направени, како и видот на писмото. Петтата глава ги содржи правните проблеми сврзани за печатите, како и начините за можна злоупотреба и фалсификат. Во шестата глава се објаснети видовите на печати кои се употребувале во Османлиската империја. Еден од зборовите за печат кој и ден денес се употребува помеѓу населението кај нас е турскиот збор муур (мухур, mühür).

Седмата и најобемна глава е насловена *Турски печати* и истата е поделена на неколку сегменти. На почетокот се наведени сите печати на административните службеници во Османлиската империја. Тие се хиерархиски поставени, при што најпрвин се опишани печатите на султанот и великиот везир, потоа и на пониските структури, па сè до печатите на локалните власти (кадии, наиби, мухтари, имами, мухбири итн.) и еснафските здруженија. Во продолжение е даден опис на вакафските печати поделени на печати на султански вакафи и печати на други вакафи. Во оваа глава се опишани и печатите на дипломатските претставништва на Османлиската империја во странство, како и на печатите на странските дипломати во Османлиската империја. Свои печати имале и вазалите и кнежевствата во рамките на Османлиската империја, како и туѓинците кои преминале во турската администрација. Ова поглавје ги содржи и специјални печати кои биле само за внатрешна употреба. Поглавјето завршува со подетален опис на турските лични печати кои можело да ги поседува секој, од султанот до последниот негов поданик.

Во осмата глава е содржан детален опис на бугарските печати кои се поделени на бугарски службени печати и бугарски лични печати. Бугарските службени печати се од бугарските селишта, општини, библиотеки, цркви, манастири и здруженија, додека бугарските лични печати се во посед на поданиците на Османлиската империја и тие можеле да бидат напишани на арабица, или пак на кирилица и арабица.

Во последната, деветта глава, се опишани другите печати кои се среќаваат врз османските документи. Во овој дел накусо е објаснета структурата на следните печати: грчки печати, кипарски печати, ерменски печати, еврејски печати, татарски печати и черкески печати.

Истражувањето завршува со богат фонд на прилози и тоа: Повисоки административни службеници во дунавскиот вилает во 1876 и 1877 година; Опис на османските документи од архивските збирки на ориенталниот оддел на народната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ со турски печати; Опис на османските документи од архивските збирки на ориенталниот оддел на народната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ со бугарски печати; и Опис на османските документи од архивските збирки на ориенталниот оддел на народната библиотека „Св. Кирил и Методиј“ со кипарски печати.

Делото на Марија Михајлова–Мравкарова е уникатно и единствено заради научниот пристап кон темата која ја обработува. Најзначајната придобивка на овој научен труд е обемиот број на содржани и обработени печати, вкупно 62, од кои десетина од нив се од македонските селишта. Токму затоа, овој труд претставува значајно дело кое ги поставува темелите на оваа тема и дава значаен придонес како за бугарската, така и за македонската историографија.

Неџад МЕХМЕДОВИЌ